

Tartalom

TANULMÁNYOK

- 4 **Babus Antal**
Adalékok Illyés Gyula és Hidas Antal barátságához
- 12 **N. Horváth Béla**
Illyés és a hatalom – 1958
- 20 **Sturm László**
A próbatétel helye, a gyengék igaza
Illyés Gyula Szembenézve című kötete
- 27 **Balogh Gergő**
A fiatal Illyés Gyula szerelmi költészetéről
- 35 **Halmi Tamás**
Filológia és lelkiismeret
A hátrahagyott Illyés Gyula
- 42 **Mórocz Gábor**
„Az öregek a fiatalok”
Az öregségprobléma alapvonalai
Illyés Gyula esszéisztikus írásaiban
- 49 **Sümei István**
A cseléd lány halála
Közelítések a Puszták népe
tizenkettedik fejezetéhez
- 56 **Ablonczy László**
Egy este Kodály Zoltán fonójában
- 65 **Petrik Béla**
Gondolatok a Bibó-émlékkönyvhöz II.
- 72 **Csatári Bence**
A Tájékoztatói Hivatal szerepe a külpolitikai médiaügyekben 1960 és 1963 között

MŰVELD ÉS MAGYARÁZD

- 83 **Szász László**
Illyés Kinga párbeszédei és (le)hallgatása

INTERJÚ

- 90 **Karkó Ádám**
*A költészet híd a realitásokból
a lét fölötti valóságok felé*
Interjú Tóth Lászlóval

SZEMLE

- 96 **Sipos Lajos**
„A legnagyobb dolog: világot teremteni.”
Tamási Áron
A tanulmányt írta Cs. Nagy Ibolya
- 100 **Csuday Csaba**
A határ filozófusa: Eugenio Trias
José Jiménez: La filosofía del límite
En memoria de Eugenio Trias
- 102 **Fülöp József**
Nagyvonalú szabásminta: a vonal ontológiája
Thorsten Botz-Bornstein: The Philosophy of Lines.
From Art Nouveau to Cyberspace

FÜGGELÉK

- 108 *Rezümék*
- 112 *Névjegyek*

magyar művészet

Felelős kiadó:

Richly Gábor, a Magyar Művészeti Akadémia főtítkára

Az MMA Kiadó gondozásában kiadja
a Magyar Művészeti Akadémia Titkársága.

A szerkesztőbizottság elnöke: Vashegyi György,
a Magyar Művészeti Akadémia elnöke

A szerkesztőbizottság tagjai: Fabényi Julia,
Farkas Ádám, Hörcher Ferenc, Lezsák Sándor,
Richly Gábor, Tóth László, Turi Attila, Vadász Bence

Főszerkesztő: Falusi Márton

Főszerkesztő-helyettes: Sturm László

Olvasószerkesztő: Balogh Csaba

Korrektor: Aranyossyné Bondi Judit, Laczkó Katalin

Képszerkesztő: Bánki Ákos

Tervezőgrafikus: Alajbeg Afrodite

Tördelőszerkesztő: Heckmann Tamás

A szerkesztőség címe:

1051 Budapest, Vörösmarty tér 1. IV. emelet
szerkesztoseg@magyar-muveszet.hu

Szerkesztőségi órák: hétfőn 14-től 17 óráig

Megjelenik kéthavonta
Ára számonként: 990 Ft

Előfizetés:

Mojzes Ildikó szerkesztőségi titkár
mojzes.ildiko@mmakiado.hu
06-30/936-0984
www.magyar-muveszet.hu

Nyomás: Pauker Nyomda

ISSN 2064-3799

TANULMÁNYOK

120 éve született Illyés Gyula
125 éve született Tamási Áron

BABUS ANTAL | N. HORVÁTH BÉLA

STURM LÁSZLÓ | BALOGH GERGŐ

HALMAI TAMÁS | MÓRO CZ GÁBOR

SÜMEGI ISTVÁN | ABLONCZY LÁSZLÓ

PETRIK BÉLA | CSATÁRI BENCE

ma
mű

Adalékok Illyés Gyula és Hidas Antal barátságához

Ha valaki meghallja Illyés Gyula nevét, legelőször minden bizonnyal az *Egy mondat a zsarnokságról*, majd a népi írók mozgalma jut az eszébe róla. Hidas Antal nevének említésére – már ha ez a név ma bárkinek is mond valamit – a kommunista mozgalom és a *Vörös Csepel* kúszik elő emlékeinkből. Hidas élete végéig rendületlenül kommunistának, internacionalistának vallotta magát, Illyés baloldali érzelmű volt és maradt, de a nehéz időkben is vállalta a nemzeti értékeket, felemelte szavát előbb a parasztságért, majd a határon túli magyarokért. A két értékrendet egy világ választja el egymástól. Ennek ellenére Illyést és Hidast baráti viszony fűzte egymáshoz. Barátságuk „titkát” két okból sem tudjuk kellő mélységig feltárni. Az első a terjedelmi korlát. A másik, hogy hagyatékaik, kapcsolatuk elsődleges forrásai egyelőre csak korlátozottan hozzáférhetők. Éppen ezért „végleges” eredményeket nem ígérhetek, időnként kénytelen leszek feltevésekre hagyatkozni. Dolgozatomban két epizódra fogok összpontosítani, amelyek eddig fehér foltjai voltak az Illyés–Hidas-kutatásnak, már ha ilyenről egyáltalán beszélhetünk.

1959. március 19-i naplőbejegyzésében, fél évvel azelőtt, hogy Hidasék visszaköltöztek Magyarországra, Illyés pontosan jellemezte kapcsolatukat: „Különös barátság – most tapogatódzó s erősödő – rokonszenv. Hidassal negyven éve találkoztam először, ötször-hatször, ha láttam. Aztán 1934-ben, szintén csak rövid időre, mert épp nyaralni mentek Ágnessel. Aztán 1955-ben, majd 57-ben. Az együtt töltött idő – órákban nézve – nem több, mint amennyit távoli ismerősével tölt az ember. De a közbeékelődött idő a hűség érzetét kelti, az egyik legmélyebb emberi érzelmét. S valóban, őszinte, mély barátsággal köszöntjük egymást.”¹

A „negyven év előtti alkalom” 1920-ra utal, amikor a Tanácsköztársaság bukása után kamasz baráti társaságuk azon törte a fejét, hogy miként segíthetnek a börtönbe vetett kommunistákon. Ezután elváltak útjaik, Illyés 1921-ben Párizsba, Hidas pedig némi kitérővel 1925-ben Moszkvába ment. 1934-ben Hidas hathatós közbenjárására Illyést meghívták a szovjet írók első kongresszusára Moszkvába, de Hidas rossz lelkiállapota miatt mindössze

pár mondatot váltottak egymással. 1955-ben sodorta őket újra egymás közelébe a sors, amikor Illyés Király István társaságában egy hónapot töltött a Szovjetunióban.² 1957-ben, harminckét évnyi távollét után Hidas magyar földre lépett, majd két év múlva családjával együtt végleg Budapestre költözött. A Kun-Hidas családnak Illyéséktől nem messze utaltak ki villát, ekkortól gyakran találkoztak.

A Mendl Irma-ügy

A Tanácsköztársaság bukása után a kommunista mozgalom magyarországi legális működése lehetetlenné vált, de a Magyarországi Szociáldemokrata Párt jobb szárnya, amely 1919. március 21-én ellenezte az egyesülést a Kommunisták Magyarországi Pártjával, súlyos kompromisszumok árán újjászerveződhetett és törvényesen működhetett. A szociáldemokrata párt baloldali, kommunistákhoz húzó tagjai ezeket az engedményeket megalkuvásnak tekintették, és a párt hamarosan kettészakadt. 1925. április 14-én megalakult a Magyarországi Szocialista Munkáspárt, amelyet vezetőjéről, Vági Istvánról Vági-pártnak is szokás nevezni. A Vági-párt legális volt, de – amint azt a hatóságok kezdettől fogva sejtették, ám bizonyítani nem tudták – egy idő után az illegális Kommunisták Magyarországi Pártja fedőszerveként működött.

Négy hónappal az MSZMP megalakulása után, 1925. augusztus 18. és 21. között Bécsben, a Poale Cion, a cionista munkás-világszervezet könyvtárában huszonkét (!) fő részvételével összeült a KMP I. kongresszusa. Az MSZMP-t többek között Vági István, Hámán Kató, Gögös Ignác, a KMP moszkvai szárnyát Kun Béla, a bécsit pedig Landler Jenő képviselte. Egyértelmű volt, hogy a Moszkva elvi és anyagi támogatását élvező moszkoviták a kommunista mozgalom vezetői, és a KMP elérkezettnek látta az időt, hogy ténylegesen is átvegye a Vági-párt irányítását. Ebből a célból Kun Béla javaslatára illegális munkára Magyarországra küldték Rákosi Mátyást és Hirossik Jánost. (Hirossik Landler embere volt, és hamarosan súlytalanná vált.)

¹ ILLYÉS Gyula: *Naplőjegyzetek (1946–1960)*. Szerk. ILLYÉS Gyuláné, Bp., Szépirodalmi, 1987, 468.

² Erről lásd BABUS Antal: *Illyés Gyula és Király István a Szovjetunióban = Uő: Árral szemben. Tanulmányok, esszék, kritikák*. Miskolc, Felső-magyarország, 2007, 31–46.

Hidas Antal,
1960
Fotó:
Zinner Erzsébet,
MTI

A Tanácsköztársaság bukása után Rákosi keresztül-kasul cikázott Európában, fáradhatatlanul terjesztette a kommunista propagandát Olaszországban, Franciaországban, Németországban, Ausztriában. Részt vett a Kommunista Internacionálé moszkvai kongresszusain, 1921 nyarán, a III. kongresszuson a végrehajtó bizottság irodájának titkárává választották. 1924 decemberétől Budapest, Bécs és Moszkva között ingázott. Rákosi rendkívül fontos szerepet játszott ezekben az években, így természetes volt, hogy a KMP I. kongresszusán a magyarországi ügyek irányításával megbízott háromtagú titkárság tagjává választották, és ebben a minőségében küldték Magyarországra. 1925. szeptember 7-én érkezett Budapestre, Horthy rendőrsége azonban kitűnően végezte a munkáját: két hét múlva, 1925. szeptember 22-én Rákosit, valamint a KMP és a Vági-párt negyven tagját letartóztatták. Rákosit és társait statáriális bíróság elé állították, de a nagy nemzetközi nyomás hatására végül mindannyian polgári bíróság elé kerültek. Óriási nemzetközi sajtófigyelem közepette, 1926. július 12-én kezdődött meg a kommunisták pere.

Ötévi távollét után éppen ekkor, 1926 júliusában érkezett haza Párizsból Illyés Gyula, és rögvest a baloldali-kommunista mozgalom sűrűjében találta magát. Bár Rákosi jól tudott franciául, a *L'Humanité*, a francia kommunista párt lapjának tudósítóját az egyik tárgyalás szünetében csak tolmáccsal engedték Rákosival beszélgetni. Illyés Gyula volt a tolmács.³ Illyés a kommunista pártnak nem volt tagja, de ekkor még szoros kapcsolatok fűzték a kommunista körökhöz. A tolmácsolásra Wessely László kérte fel, aki párttag volt, és akivel Sinkó Boriska társaságában, hármásban jöttek haza Párizsból, de Bécsben megszakították útjukat, hogy Landler Jenővel, a magyar emigráció első számú vezetőjével találkozzanak.

1926 nyarán a kommunista mozgalom felbolydult méhkasozhoz hasonlított, mindenki azt akarta tudni, hogy ki buktatta le Rákosiékat, ki a besúgó. A kérdésre többen azonnal tudni vélték a választ: Sámuel Lajos. Sámuel annak ellenére vett részt a KMP bécsi alakuló kongresszusán, hogy Demény Pál⁴ és Székér Nándor is figyelmeztette a pártvezetőséget Sámuel gyanús viselkedésére. A KMP vezetősége azonban, Rákosi és Vas Zoltán, aki ekkor a KIMSZ titkára volt, és illegális munkán Magyarországon tartózkodott, támogatta Sámuel részvételét, sőt őt választották egymás közötti összekötőjüknek.⁵ 1925. szeptember 22-én is, amikor Rákosit és Vas Zoltánt elfogták, egyedül Sámuel tudott a találkáról. Ebből Vas Zoltán logikusan azt a következtetést vonta le, hogy Sámuel áruló.⁶

A KMP belső köreiből hamarosan az a hír szivárgott ki, hogy Rákosi a vallatások során számos információt fecsegett ki, amivel kommunista elvtársait nehéz helyzetbe hozta. Ráadásul Sámuel éppen Rákosi javaslatára vehetett részt a KMP bécsi kongresszusán.⁷ Az ügy Kun Bélát is nagyon kínosan érintette, hiszen őt is figyelmeztették, hogy Sámuel spicli, mégsem tett semmilyen megelőző lépést, valamint ő szorgalmazta Rákosi Magyarországra küldését is. Szabadulása után, 1940-ben Moszkvában elszámoltatják majd Rákosit a „fecsegéséért”, de 1926-ban érinthetetlen volt, mert Európa-szerte olyan óriási mértékű propagandát fejtettek ki az érdekében, hogy a nimbuszát semmiféle kompromittáló adattal nem volt szabad rombolni, mert az megtépázta volna a kommunista mozgalom tekintélyét is. Mivel az említett okok miatt sem Rákosit, sem Sámuel nem lehetett nyilvánosan felelősségre vonni a tömeges lebukásért, Kun Bélának kapóra jött, hogy egy régi kommunistáról, Mendl Irmáról elterjedt a hír, hogy besúgó, hogy Sámuel szeretője lett, és kifaggatta őt.⁸

³ ILLYÉS: i. m. (1987), 336.

⁴ DEMÉNY Pál: „A párt foglya voltam”. DEMÉNY Pál élete. Szerk. KISS József, Bp., ELET, MKKE, 1988, 20.

⁵ SZEKÉR Nándor: *Föld alatt és föld felett*. Szerk. KÖMÜVES Imre, Bp., Kossuth, 1968, 276–281.

⁶ VAS Zoltán: *Tizenhat év fegyházban*. Bp., Szikra, 1952, 23–28.

⁷ NORMAI Ernő: *Beatrice egyik apródja. Emlékezés*. Szerk. BORSÁNYI György, Bp., Magvető, 1987, 124.

⁸ VAS: i. m. (1952), 51.

Ki volt Mendl Irma?

Mendl⁹ Irma 1895-ben született¹⁰ Budapesten, a MÁV-nál dolgozott, és a több nyelven beszélő fiatal lány gyorsan haladt előre a ranglétrán. 1919-ben azonban a kommunista igazgatóhelyettesnek volt a titkárnője, és a kommunistákról készült névjegyzék szerint ő maga is azonosult a kommunizmus eszméivel, ezért a Tanácsköztársaság bukása után nem maradhatott a MÁV-nál. Névtelen feljelentés alapján nyolc napig a budapesti rendőr-főkapitányság fogságában volt, de büntetőeljárás nem indult ellene, szabadon bocsátották. Egy bankban kapott állást, de ott is megmaradt radikális baloldalinak: 1925-ben belépett a Vági-pártba, a KMP fedőpártjába, ahol „[á]ldozatosan támogatta a politikai foglyokat, a munkásmozgalom újjászervezését, lelkesen dolgozott a gyermekbarát egyesület VI. kerületi vezetőségében. További rendőri zaklatásoktól tartva elhagyta az országot. 1925 októberében [...] olyan ígérettel küldték Moszkvába, hogy ott dolgozhat és tanulhat.”¹¹

Moszkvában azonban tanulás és munka helyett letartóztatás várta, amit Szolzsenyicin is megemlíti a *Gulag szigetvilágban*: „A magyar Mendel Irma egyszer (1926-ban) szerzett a Kominternben két jegyet a Nagy Színházba, az első sorokba. Egy Klegel nevű nyomozó udvarolt neki, s ő színházba invitálta a férfit. Édes kettesben végignézték az előadást, majd partnere elkísérte őt... egyenest a Lubjankára.”¹² Egyelőre nem tudjuk levéltári forrásokkal alátámasztani, hogy valóban ennyire regénybe illő körülmények között fogták-e el Mendl Irmát, Szolzsenyicin klaszikus művének egyetlen magyar szereplőjét, de elfogták. A kommunizmus áldozatainak korábban hivatkozott adatbázisából a letartóztatás időpontját is tudjuk: 1925. december 22. Tehát, ha igaz is a történet, akkor is 1925-ben kellett megtörténnie.

Mi köze mindennek Illyés Gyula és Hidas Antal barátságához?

Közvetlenül kevés, áttételesen nagyon is sok. Hidas kulcsszerepet játszott Mendl Irma letartóztatásában. Idézem Illés Lászlót, aki elsőként olvashatta a Moszkvából kapott dokumentumokat, Hidas vallomásait, amelyeket 1938-as letartóztatása után, az NKVD börtönében vetett papírra: „...miután [Hidas] első verseskötetét a párt 1925-ben

Bécsben kiadta, Berlinbe rendelték, és gyaníthatóan számlát nyújtottak be neki. Utasítást kapott, hogy Mihály bátyját és annak feleségét, Mendel Irmát munkalehetőség felcsillantása ürügyével kísérje el, pontosabban fogalmazva csalja ki Moszkvába. A szerencsétlen nőt itthon az illegalitásban provokátorsággal vádolták, ami akkoriban főbenjáró bűnnek számított. Hidas 1925. november 6-án a Kominternben jelentette Kun Bélának, hogy a feladatot végrehajtotta. Mendel Irmát hamarosan letartóztatták és főbe lőtték.”¹³ Az adatbázisból, amelyre korábban hivatkoztam, a pontos dátumokat is ismerjük: az OGPU Kollégiuma a magyar forradalmi mozgalomban kifejtett provokatori tevékenységéért 1927. június 9-én ítélte el, és 1927. szeptember 30-án lőtték főbe.¹⁴

Mendl Irma kivégzése tehát jelentős részben Hidas Antal lelkén szárad. Tudott-e, tudhatott-e erről Illyés Gyula, hiszen Illés László idézett sorai jóval Illyés halála után, 1999-ben láttak csak napvilágot? Bár Illyés jelenleg hozzáférhető műveiben egyszer sem fordul elő sem Mendl Irma neve, sem a vele egy politikai platformon álló Weiss-haus Aladáré, több érv is amellett szól, hogy tudnia kellett Mendl Irma sorsáról.

Mendl Irma kivégzésének következményei és sajtóviisszhangja Magyarországon

Baloldali, kommunista körökben Mendl Irma megvádolása, letartóztatása, majd kivégzése óriási hullámokat vert, sőt pártszakadást, kizárásokat idézett elő. Ekkor lett a mozgalom fekete báránya az MSZMP egyik alapítója, titkára, Weisshaus Aladár. Weisshaust 1925 nyarán, a Rákosi-per kapcsán egyévi börtönre ítélték, és 1925 augusztusában, távollétében a KMP I. bécsi kongresszusán beválasztották a Központi Bizottságba. Ezután azonban megbocsáthatatlan bűnt követett el: szembeszállt a KMP két nagyhatalmú vezetőjével, Kun Bélával és Landler Jenővel, akik Mendl Irmát rendőrspiclinek tartották.¹⁵ Mivel Weisshaus Mendl Irmát frakciós bosszú áldozatának tekintette, és kiállt mellette, érdemei egy szempillantás alatt semmivé foszlottak: Kun Béla kezdeményezésére 1926 decemberében huszonegy társával együtt likvidátorság vádjával kizárták a KMP-ből és az MSZMP-ből is.

Mendl Irma ügye nagy sajtónyilvánosságot kapott Magyarországon. Az Arcanum adatbázisában (ADT) 1927-ből

⁹ Mendl Irma nevét gyakran Mendelnek, időnként Mandlnak írják.

¹⁰ A sztálinizmus áldozatainak orosz nyelvű honlapján az 1898-as születési dátum téves.

Vö. <https://bessmertnybarak.ru/books/person/378083/>

¹¹ GADANECZ Béla – GADANECZ Éva: *A Weisshaus Aladár vezette szocialista népmozgalom története (1927–1945)* = *Múltunk*, 1993, 2–3. sz., 70.

¹² SZOLZSENYICIN, Alekszandr: *A Gulag szigetvilág 1918–1956*.

Szépirodalmi tanulmánykísérlet I–III. Ford. SOPRONI András, Bp., Európa, 1993, I., 24.

¹³ ILLÉS László: *Üzenet Thermopüléből. Irodalom- és esztétörténeti tanulmányok a modernitásról, a szociális gondolatról és a globalizációról*. Bp., Argumentum, 1999, 106.

¹⁴ <https://bessmertnybarak.ru/books/person/378083/>

¹⁵ BORSÁNYI György: *Kun Béla. Politikai életrajz*. Bp., Kossuth, 1979, 291–292.

tizenkilenc, 1928-ból tizennégy hírt találtam a témáról. Fővárosi, vidéki, sőt külföldi újságok is tárgyalták az esetet. A lapok olykor pontatlanok voltak, olykor pongyolán fogalmaztak, politikailag elfogultak voltak, de a mozaikokból már 1927–1928-ban is a mai ismereteinkhez közelítő kép volt kirakható.

Elsőként, 1927. április 5-én, másfél évvel letartóztatása után, de nyilván nem véletlenül, egy külföldi kommunista lap, a *Munkás* (a korábbi *Kassai Munkás*), a Kommunisták Csehszlovákiai Pártjának magyar nyelvű napilapja adott hírt Mendl Irma elfogásáról. A szovjet fővárosból keltezett tudósítás közli, hogy „Moszkvában sikerült most a budapesti rendőrség egyik legveszedelmesebb spiclijét elfogni, aki már a Rákosi-pörben is nagy szerepet játszott. Ezt a spiclit Mendel Irmának hívják.” A cikk szerint Mendel 1919 óta áll a magyar rendőrség szolgálatában, és legutolsó gaztette az volt, hogy beszervezte a rendőrséghez Sámuel Lajos provokátort, akinek a segítségével lebuktatta Rákosi Mátyást.¹⁶ A lap nyilvánvalóan a kommunista mozgalom legbelső köreiből szerezte értesülését, hiszen április 5-én még nem született ítélet Mendl Irma ügyében, csak a kihallgatása lehetett folyamatban.

A cikk együtt említi Sámuel Lajost és Mendl Irmát, azt pedig kétséget kizáróan tudjuk, hogy Illyés ismerte a Sámuel-ügyet. Idézem naplója 1929. június 18-i bejegyzését: „Látogatás Sz.-nél. A feleségével elmesélték nekem a »Sámuel« nevű rendőrspicli történetét, aki elárulta a Rákosi-féle kommunista ügyet. Elég furcsa és romantikus történet. Sámuel – ez a fedőneve volt, itt senki sem ismerte az igazi nevét – egy fiatal, huszonöt éves lakatos volt, akit mindenki imádott (a szeméért). Volt érettségije. A k[ommunisták] között élt. A kirándulásokra mindig Sz.-né vitt számára ennivalót, igen szerényen. Ő rendelkezett a párt pénzével. Tökéletes bizalom. Egy napon meg akarja győzni Sz. Gy.-t és Sz. M.-t, hogy azonnal hagyják el Magyarországot. Ők elutaznak. Két nappal később mindenkit letartóztatnak. Sz. fivére, kijöve a börtönből, zokogva meséli, hogy megkínózták Sámuel. Ugyanaznap Sz. látja S.-t az utcán. Követi. Nem kínózták meg – ez látszik. Sz. gyanút fog. A fivére megüti, amikor bejelenti neki, mit gondol, kiteszik a pártból. Találkozik S.-l, aki bevallja neki, hogy spicli volt. Pénzt kér tőle, hogy eltszoljon egy kassai ügyet, amelyben Sz. kompromittálta magát. Ez nem volt igaz. Nem ad neki. Pénz nélkül rendezzi a dolgot. Meghívja magához S.-t. A felesége nem akarja

elhinni. S. elmeséli, hogyan lett spicli. Igazi k[ommunista], az volt. Szlovákiában megölt egy Magyarországról szökött bírót. Letartóztatás. Arra kényszerítik, hogy spiclikedjék, mert ha nem, átteszik a szlovák határon. *Ráká-pott az ízére*. De Sz.-éket nagyon szerette, és megmentette őket.”¹⁷ Sajnos, nem sikerült megfejtennem, hogy kit takar az Sz. Gy. és az Sz. M. rövidítés, ki az kommunista házaspár, akiket Illyés meglátogatott, és akik bizalmas információkat adtak át neki. Lehet, hogy fedőnév?

Baloldali körökben Sámuel Lajos neve az 1920-as években és később is közszájon forgott. Normai Ernő, Illyés iskolatársa, egyik legjobb barátja emlékirataiban szintén tényként közli, hogy Sámuel besúgó volt.¹⁸ Ha Illyés ismerte a Sámuel-ügyet, márpedig ismerte, akkor ismernie kellett a vele szoros kapcsolatban levő Mendl Irma-ügyet is.

Tudhatott-e Illyés Hidas Mendl Irma letartóztatásában játszott szerepéről?

Nehéz volt nem tudnia róla, ugyanis több lap is néven nevezte Hidast. Elsőként a *Budapesti Hírlap* 1928. október 19-i száma részletezte Mendl Irma törbe csalását: „...felkereste őt két fiatalember, Szántó Gyula és Szántó Mihály. Mindketten kommunisták, és régi ismerősei Mandl Irmának. Szántó Gyula a berlini szovjetkövetség alkalmazottja, fivére, Mihály pedig Moszkvában filmszínész. Szántóékat bízták meg azzal, hogy Moszkvába csalják.

A két fiatalember behálózta a leányt. *Rábeszélték, hogy menjen velük Berlinbe, ahol jó állást szereznek neki*. Mandl Irma engedett is a rábeszélésnek, elbúcsúzott az édesanyjától, Szántóék hamis útlevelet szereztek számára, és kivitték Berlinbe. Ez volt az első állomás. Rövid berlini tartózkodás után azzal álltak elő, hogy a berlini szovjet követségen már nincs számára állás. *Felajánlották, hogy Moszkvába viszik, és ott majd elhelyezkedhet*. A lány vakon ment velük. Alig gördült át azonban a vonat Szovjetország határán, az előre értesített vörös rendőrök letartóztatták és most már mint foglyot kísérték Moszkvába.”¹⁹

Szántó Gyula nem más, mint Hidas Antal. Hidas Spitzerből magyarosított előbb Szántóra, majd Hidasra. Illyés a leveleiben még az 1950-es években is Gyulának szólította. A cikkben számos súlyos tévedés, pontatlanság van – Mandlnak írja a Mendl nevet; Hidas fivére nem volt Moszkvában színész, hanem Pesten élt, és Mendl Irma férje vagy élettársa volt stb. –, de a történet gerince meg-

¹⁶ A magyar rendőrség spiclikkel gyűjt adatokat Szántóék ellen = *Munkás*, 1927. április 5., 1.

¹⁷ ILLYÉS Gyula: *Naplóbejegyzetek (1929–1945)*. Szerk. ILLYÉS Gyuláné, Bp., Szépirodalmi, 1986, 9. Illyés naplóbejegyzése nem jutott el a történetész szakmához, mert publikálása után öt évvel olyan szakcikk jelent meg, amely szerint Sámuel nem volt besúgó. Vö. SZEKERES

József: *Egy dokumentum története. Rákosi Mátyás 1925. évi rendőrségi és ügyészégi vallomásainak jegyzőkönyve* = *Történelmi Szemle*, 1991, 1–2. sz., 97.

¹⁸ NORMAI: i. m. (1987), 124.

¹⁹ SÁGI Pál: *Moszkvába csalták és kivégezték a Vági-párt titkárnőjét* = *Budapesti Hírlap*, 1928. október 19., 7.

egyezik Hidasnak az NKVD levéltárából előkerült, saját kezűleg írott vallomásaival.²⁰

Az idézett újságcikk és a többi is összekeveri a Rákosi és a Szántó Zoltán nevével fémjelzett kommunista pert, és azt állítják, hogy Mendl Irmának azért kellett meghalnia, mert elárulta Szántót és társait. Ez képtelenség, hiszen Szántóékat 1927. február 24. és március 3. között tartóztatták le, és akkor Mendl Irma már csaknem másfél éve szovjet börtönben sínylődött. Szántó Zoltán – nem rokona Hidasnak! – letartóztatott társai között volt Illyés Gyula egyik legjobb barátja, Normai Ernő is. Illyés annyira figyelemmel követte az eseményeket, annyira szívén viselte barátja sorsát, hogy Normait még a börtönben is meglátogatta, szabadulása után pedig sokat találkoztak és beszélgettek, újabb börtönbüntetése után pedig Illyés szerzett neki állást.²¹ Szinte elképzelhetetlen, hogy beszélgetéseik során éppen az nem került volna szóba, hogy ki lehetett a besúgó. Ekkoriban Illyés még érdeklődött a mozgalom iránt, 1926 végén még az MSZMP egyik pártrendezvényén, egy előadáson is megjelent a párt Gömb utcai helyiségében.²²

Tudhatta-e Illyés, hogy ki volt Mendl Irma?

Illyés 1919-ben hallgatója volt a Közoktatásügyi Népbiztosság ifjú munkás előadóképző tanfolyamának, amelyről a *Beatrice apródjai*-ban is megemlékezett: „Legkedveltebb, mert legfölkészültebb és leglelkesebb előadónk Litván József volt. Kurzusát Dosztojevszkijel kezdte, és más területek bejárása közben újra és újra hozzá tért vissza, ha másért nem, bizonyító citátumokért, örökbecsű bekezdésért.”²³ Emlékiratában Litván József apró módosítással jóváhagyta a leírtakat, emlékezett Illyésre.²⁴

De mi köze Mendl Irmához Litván Józsefnek? A nővére volt, Mendl József 1918-ban magyarosította nevét Litvánra.²⁵

Illyés Litván József fiát, Litván György történészt is ismerte, tegeződött vele, nagyinterjút adott neki, elismeréssel írt róla naplójában.²⁶ Litván György – igaz, Illyés halála után – ugyancsak nyilatkozott a nagynénjéről.²⁷ Éppen Illyéssel ne került volna szóba családi traumájuk?

Még egy utolsó érv. Vas Zoltán, akit szintén a Rákosi-perben ítélték el, és akinek a tárgyalásán 1926-ban jelen volt Illyés, 1940-ben Rákosival együtt szabadult, majd hazajött Moszkvából 1945-ben, jó viszonyt ápolt Illyéséssel, többször vendégeskedtek egymásnál, és emlékiratiban ő is név szerint említi Mendl Irmát.²⁸ Mielőtt még a „madarat tolláról, embert barátjáról” közmondás szellemében elhamarkodottan pálcát törnénk Illyés fölé, tisztázni kellene, hogy Mendl Irma tényleg áruló volt-e vagy sem. Érthető, hogy Mendl Irma családja az ártatlansága mellett érvelt. Litván Józsefet erről nővérének az OGPU börtönéből kicsempészett levele győzte meg.²⁹

Hidas nem volt a moszkvai emigráció közkedvelt figurája, de arról nem tudunk, hogy a Mendl Irma-ügy miatt bármelyik elvtársa szemrehányást tett volna neki, noha biztosan tudjuk, hogy ismerték az ügyben játszott szerepét. Lengyel József 1974-ben, a *Der Spiegel*-ben olvasta Mendl Irma lefogatásának Szolzsenyicin-féle történetét, és naplójában a következő megjegyzést fűzte hozzá: „Hidas Antal csalta-hozta Mendl Irmát a SZU-ba. Mert – így mondták nekünk – rendőrségi besúgó volt. Azzal mi teljesen egyetértettünk, hogy kivégezték. De miért kellett akkor így elfogni? Azt, hogy mi volt itt, a legjobban Hidas tudná (ha merné) elmondani. Hiszen a sógornője volt.”³⁰ Lukács György még radikálisabban, irgalmat még kevésbé ismer-

Hidas Antal feleségével, Kun Ágnessel otthonukban, 1962
Fotó: Keleti Éva, MTI

²⁰ NKVD-irattár, Hidas-dosszié, (1938. január 20-i vallomás) 74–75. 1993-ban, amikor Illés László megkapta a Hidas-dossziét, az iratok rendezése folyamatban volt, a végleges jelzeteket nem tudta megadni, azóta pedig a dosszié hozzáférhetetlen.

²¹ NORMAI: i. m. (1987), 161., 203., 255.

²² SZERÉNYI Sándor: *Érdemes volt!* Bp., Kossuth, 1985, 116.

²³ ILLYÉS Gyula: *Beatrice apródjai* = Uő: *Regények I–II.* Bp., Osiris, 2003, I., 565–566.

²⁴ LITVÁN József: *Ítéletidő.* Szerk. TÓTH Pál Péter, Bp., Tekintet Alapítvány, 1991, 25.

²⁵ [Névváltoztatások] = *Budapesti Közlöny*, 1918. február 8., 7.

²⁶ ILLYÉS Gyula: *Naplójegyzetek (1977–1978).* Szerk. ILLYÉS Gyuláné, ILLYÉS Mária, Bp., Szépirodalmi, 1992, 350.

²⁷ *Nekem – Hetven.* LITVÁN Györggyel RÁDAI Eszter és HEGEDŰS B. András beszélget = *Beszélő*, 1999, 4. sz., 10.

²⁸ VAS: i. m. (1952), 51.

²⁹ LITVÁN: i. m. (1991), 89–90. Ha Mendl Irmának sikerült levelet kijuttatnia az OGPU börtönéből, akkor az olyan csoda, ami csak neki sikerült. Sajnos nem tudok róla, hogy a levél közgyűjteménybe került volna.

³⁰ LENGYEL József *noteszeiből.* 1955–1975. Szerk. MAJOR Ottó, Bp., Magvető, 1989, 526–527.

rően nyilatkozott Mendl Irma kapcsán: „Inkább vesszen száz ártatlan, mintsem egy bűnös meneküljön.”³¹ Hidasnak az NKVD levéltárából előkerült vallomásaiban sincs szemernyi nyoma sem a lelkiismeret-furdalásnak. A hazai kommunisták és az emigráció is árulónak tartotta Mendl Irmát, aki rászolgált a sorsára. A börtönbe juttatott kommunisták szemszögéből ezen nem is lehet csodálkozni, hiszen például Vas Zoltán tizenhat év fegyházat „köszönhetett” Sámuel Lajosnak. Vagy Mendl Irmának?

A történészeknek sem sikerült dűlőre jutniuk Mendl Irma bűnössége kapcsán. Borsányi György Kun Béláról szóló monográfiája magyar kiadásában határozottan azt állítja, hogy Mendl Irma spicli volt.³² Tizennégy évvel később, ugyanezen műve angol kiadásában már sokkal óvatosabban fogalmaz: Landler, aki Mendl Irma ellen a bizonyítékokat „szállította”, és a forrása is tévedhetett.³³ Gadanez Béla és Gadanez Éva egyértelműen tagadja Mendl Irma bűnösségét,³⁴ Peter Pastor szerint is ártatlan.³⁵ A vitát Konok Péter kutatásai látszanak eldönteni, aki az 1934. évi Baloldali Összesítőben (a csendőrség központi nyomozó parancsnoksága általában kéthetenként adta ki az úgynevezett baloldali összesítő jelentést, amelyben értékelte a néphangulatot, különösen a munkásokét és a baloldali pártokét) azt a bejegyzést találta, hogy Mendl Irma a rendőrség alkalmazásában állt, ám Weisshaus „Mendel [sic!] Irma bizalmi szolgáltatásairól nem bírt tudomással. (MOL K 149. 651. 1. 6. 1934/ III. 103.1.)”³⁶

Sem Illyés, sem Hidas nyomtatásban megjelent munkáiban egyszer sem bukkan fel Mendl Irma neve. Nem tudni, hogy magánbeszélgetéseikben szóba került-e közöttük a Mendl-ügy, de úgy vélem, az elmondottak után nem kétséges, Illyés tudta, hogy Mendl Irma halála Hidas lelken szárad, de nem tudhatta biztosan, hogy Hidas ártatlant vagy bűnöst juttatott az NKVD kezére, hogy Mendl Irma megérdemelte-e büntetését vagy sem, hogy tényleg besúgó volt-e vagy sem.

Illyés Petőfi-könyvének orosz kiadása

A Szovjetunióban Petőfi volt a legismertebb magyar költő, a forradalmi költő, éppen ezért nagy jelentősége volt, hogy ki és hogyan ismerteti meg költészetét az orosz nyelvű olvasókkal. Az 1920-as és 1930-as években a fordítások

németből készültek, és egyik fordítója nem kisebb ember volt, mint Lunacsarszkij, a művelődésügyi népbiztos.

1945 után Magyarország a Szovjetunió befolyási övezetébe került, és a Petőfi-kérdés még fontosabb lett. Hidas Antal volt az a moszkovita emigráns, aki kezében tartotta a Petőfivel, sőt az egész magyar irodalommal kapcsolatos ügyeket, ő volt a magyar irodalom moszkvai pápája. Vitathatatlan tény, hogy Hidas és felesége, Kun Ágnes – Kun Béla lánya, fordítói nevén Anna Krasznova – sokat tett a magyar irodalom szovjetunióbeli népszerűsítéséért, lakásuk fordítóműhelyként működött. A fordításokhoz a legkiválóbb költőket nyerték meg, többek között Borisz Paszternakot.

A Hidas házaspár azonban nemcsak a Petőfi-fordításokat gondozta, hanem Hidas megírta Petőfi életrajzát is, amely 1949-ben, a Molodaja Gvardija Kiadó híres, még Gorkij által elindított sorozatában (ЖЗЛ) jelent meg. Hidas magyarul írta meg az életrajzt, és a felesége fordította oroszra, amely gyors egymásutánban több kiadást is megért. A magyar irodalom alaposabb ismerői azonban itthon és a Szovjetunióban is tudták, hogy létezik egy nagyságrendekkel művészebb, színvonalasabb életrajzi esszé Petőfiről – Illyés Gyuláé. Illyés gyerekkorától kezdve rajongott a *Nemzeti dal* költőjéért, olyan tüzetesen ismerte életművét, hogy 1936 őszén mindössze két hónap alatt írta meg róla immár klasszikus könyvét.

1954 decemberében, a szovjet írók második kongresszusán Veres Péter vezetésével a magyar írók küldöttsége is részt vett. A Szovjet Írószövetség Külügyi Bizottságában, ahol egyebek között az is szóba került, hogy magyar íróktól mit kellene oroszra fordítani, Veres Péter Illyés Petőfijét javasolta. Hidas is jelen volt a megbeszélésen, és bár többször is hozzászólt a témákhoz, és Petőfi-ügyben többszörösen érintett volt, Veres Péter javaslatát elengedte a füle mellett.³⁷ Nem azért hallgatott, mert Illyés műve nem jutott el hozzá Moszkvába. Eljutott, hiszen Hidas 1945-ben orosz nyelvű jellemzést írt Illyésről, amelyben említi a Petőfit is: „Nagykultúrájú és művelt ember. Petőfi-könyve azt mutatja, hogy marxista–leninista ismeretekkel is bír.”³⁸ Azt ugyan még csak sejteni sem lehet, hogy hol lelte fel Hidas a marxista–leninista ismereteket Illyés könyvében, de jó szándékát nem vonhatjuk kétségbe.

³¹ LITVÁN: i. m. (1991), 90.

³² BORSÁNYI: i. m. (1979), 291.

³³ BORSÁNYI György: *The Life of a Communist Revolutionary, Béla Kun*. New York, University Press, 1993, 312.

³⁴ GADANEZ B. – GADANEZ É.: i. m. (1993), 70.

³⁵ PASTOR, Peter: *A szovjet represszió magyar kommunista áldozatai a húszas és harmincas években = Tertium datur. Írások Krausz Tamás 70. születésnapjára*. Szerk. JUHÁSZ József, SZVÁK Gyula, Bp., Rus-sica Pannonica, 2018, 97–98.

³⁶ KONOK Péter: *A trockizmustól a tanácskommunizmusig. A magyarországi baloldali kommunizmus és a „Hartstein-csoport” 1928–1933 = Múltunk*, 2002, 2. sz., 17.

³⁷ *Magyar irodalom és szovjet irodalompolitika a hrucsovi korszakban. Orosz levéltári iratok, 1953–1964. I. (1953–1957)*. Szerk. BABUS Antal et al., Bp., Nemzeti Emlékezet Bizottsága, 2019, 115.

³⁸ RGASPI, f. 495, op. 199, gy. 131.

1955. november 12. és december 3. között Illyés Király István társaságában a Szovjet Írószövetség Külügyi Bizottságának meghívására Moszkvába utazott. Illyés találkozott Hidassal is. Utoljára 1934-ben látták egymást, amikor Illyés a szovjet írók első kongresszusának volt meghívott vendége. Az 1955-ös újbóli találkozást ekként idézte fel Hidas: „1955. Arról értesülök, hogy Illyés Gyula Moszkvába érkezik. Félek a találkozástól. Érthető. Hiszen én egyes »nagy emberek« által tizennégy évvel meghosszabbított emigráció »keserű levében« forgok.³⁹ Egy Moszkvától harminc kilométerre levő alkotóházba szököm el. És mégis, amikor Gyula azt üzeni: akár éjszaka is hajlandó, csak találkozzunk... megtörténik a találkozás.”⁴⁰ Király István, aki hazatértük után azon frissiben beszámolt tapasztalatairól a budapesti szovjet nagykövetség munkatársának, nem érzékelte Hidas vonakodását, félelmét: „Hidas azonnal találkozni akart Illyéssel, demonstratívan aláhúzta, hogy négy szemközt, Király nélkül szeretne vele beszélni. Nyíltan mellőzte Királyt, annak ellenére, hogy Illyés egyenesen megmondta neki: hármuknak együtt kellene beszélniük.”⁴¹ Hidas hajthatatlan maradt, és végig sértette Királyt. Hidas és Illyés végül kétszer is találkozott. (Hidas, nem lehetetlen, hogy éppen Illyés rábeszélésére, végül meggondolta magát, hajlandó lett volna Királlyal is találkozni, de az előzmények után érthető módon Királyt ezt elutasította.)

Hazatérte után Illyés levélben köszönte meg a Hidas házaspárnak a „baráti fogadást, a kellemes órákat”, hogy személyesen is megismerkedhetett Leonyid Martinovval, a magyar irodalom, többek között Petőfi kiváló tolmácsolójával, Hidas barátjával.⁴² Megindult köztük a levelezés, Illyés megnyugtatta Hidast, hogy nincsen akadálya művei magyarországi kiadásának, ajándékot, könyveket küldtek egymásnak, irodalmi eseményekről cseréltek véleményt. 1957-ben a Hidas házaspár hazalátogatott, 1959 szeptemberében pedig végleg visszatelepült Magyarországra, és a kapcsolat szorosabbra fonódott a két család között. Barátságuknak azonban voltak határai – legalábbis Hidas részéről.

Mint említettem, Moszkvából hazatérve a budapesti szovjet nagykövetséggel kiváló kapcsolatokat ápoló Király István 1955. december 20-án találkozott V. Ny. Kélin nagykövetségi attaséval, és részletesen beszámolt az útkiról: „Király megtudta, hogy oroszra fordították Illyés Petőfiről szóló kiváló művét, amelyet nagyon nagyra értékelték Magyarországon, ugyanakkor azért nem adják

ki, mert ugyanebben a témában írt könyvet Hidas is, amely természetesen jelentős mértékben elmarad Illyés művétől. Azért, hogy ne rontsák a Hidas könyvéről kialakult képet, nem adják ki Illyés művét.”⁴³

Felesége, Landler Mária, Landler Jenő unokahúga révén Királynak elsőrangú orosz-szovjet kapcsolatai voltak, befolyásos emberekkel találkozott Moszkvában, tehát valószínűleg nem légből kapott értesüléseket osztott meg a budapesti szovjet nagykövetség munkatársával. Illyés Petőfije végül csak 1972-ben jelent meg oroszul, Jelena Malihina fordításában. Az biztos, hogy 1955-ben Malihina fordítása még nem volt kész, mert a magyar irodalom későbbi kiváló fordítója csak ekkortájt kezdett magyarul tanulni, első fordítása, Móricz Zsigmond *Légy jó mindhalálig* regénye 1956-ban látott napvilágot.⁴⁴ Ha nem a Malihináé, akkor kinek a fordítása lehetett kész 1955-ben? Egyelőre nem tudjuk, nem áll a rendelkezésünkre erre vonatkozó levéltári dokumentum, de sejtéseink vannak. Mint Király kifejtette Kélinnek, Moszkvában két fordítói tábor feszült egymásnak. Hidas és felesége, Kun Ágnes, akikhez később csatlakozott Oleg Rosszijanov és Jelena Malihina is, valamint az Alekszandr Gerskovics és Oleg Gromov nevével fémjelzett csoport. A két tábor, de legalábbis Hidas és Gerskovics gyűlölte egymást. Gerskovics ugyanis azt a „pimaszságot” követte el, hogy Hidas féltékenyen őrzött és kisajátított felségvizeire merészkedett: Petőfit merészelt fordítani és kutatni. Az ő fordításában jelent meg például a *Tigris és hiéna*, 1979-ben pedig *Az én Petőfim* című kötetben tanulmányait is kiadta. Valószínű tehát, hogy Gerskovicsnak és csapatának valamelyik tagja fordította le Illyés Petőfijét vagy egy részt belőle. Egyelőre ez csak feltevés, dokumentummal nem tudjuk alátámasztani. Az viszont tény, hogy Hidastól nem volt idegen az ármánykodás. 1962-ig sikeresen megakadályozta, hogy József Attila versei megjelenjenek orosz fordításban. Barátai révén olyan elképesztő befolyása volt, hogy 1955-ben, amikor a szocialista tábor József Attila születésének ötvenedik évfordulóját ünnepelte, elérte, hogy a Szovjetunióban mindössze egyetlen recenzió jelent meg József Attiláról, az is Lembergben! Mindezt annak ellenére, hogy Magyarországon ekkor József Attiláról már irodalmi díjat neveztek el, és Majakovszkij mellett őt tartották a legnagyobb szocialista költőnek. Hidasnak tehát megvoltak hozzá az eszközei, hogy megakadályozza egy-egy költő, író megjelenését orosz nyelven. Király szerint Illyés Gyula Petőfi-könyvével is ezt tette.

³⁹ Arra céloz, hogy Rákosi Mátyás miatt nem térhetett vissza Magyarországra a többi emigránssal együtt 1945-ben, hanem csak 1959-ben.

⁴⁰ HIDAS Antal: *Szólók az időhöz. Visszaemlékezések*. Bp., Magvető, 1979, 505–506.

⁴¹ *Magyar irodalom és szovjet irodalompolitika... i. m.* (2019), 219.

⁴² *Egy barátság néhány év tükrében*. ILLYÉS Gyula és HIDAS Antal levelezéséből = *Új Írás*, 1986, 8. sz., 71.

⁴³ *Magyar irodalom és szovjet irodalompolitika... i. m.* (2019), 220.

⁴⁴ FÖLDEÁK Iván: *Kedvelem a nehéz feladatokat*. Budapesti beszélgetés Jelena MALIHINÁVAL = *Nagyvilág*, 1979, 10. sz., 1563.

Egyelőre arra a kérdésre sem tudunk válaszolni, hogy Illyés tudott-e róla, hogy a Petőfi-könyvét már 1955-ben oroszra fordították. Illyés nyomtatásban megjelent munkáiban nincs nyoma a Petőfi-afférnak, de nehéz elképzelni, hogy a moszkvai egy hónap alatt a Hidas által vérig sértett Király, már csak azért is, hogy borsot törjön Hidas orra alá, ne osztotta volna meg értesüléseit Illyéssel Petőfi-ügyben.

Az biztos, hogy Illyés tudott Hidas József Attilával kapcsolatos mesterkedéseiről, tehát tudhatta, hogy ha az érdeke úgy kívánja, alantas eszközöktől sem riad vissza. Ugyanis Illyés és Király találkozott Juhász Péterrel, a moszkvai magyar kulturális attaséval, és találkozzuk fő témája a „József Attila-kérdés volt”.⁴⁵ Juhász minden követ megmozgatott az orosz nyelvű József Attila-kötet megjelentetéséért, és hivatalos jelentéseiben Hidas ármánykodásairól is lerántotta a leplet. De tegyük fel, ami elképzelhetetlen, hogy Juhász tapintatosan hallgatott Illyés előtt Hidas módszereiről; Illyés akkor is tudott Hidas szerepéről.

1956 márciusában a József Attila-ügy megoldása érdekében utazott Moszkvába Waldapfel József, a pártkörökben is befolyásos akadémikus irodalomtörténész.⁴⁶ Illyés 1956. április 21-én kelt, Hidasnak írott levelében van egy rejtélyes mondat: „Olvastam Waldapfel nyilatkozatát, elismerését, az övét! – hogy igazságtalanságot követett el az irodalomkritika. De hát ki követte el? S kinek a dolga jóvá tenni?”⁴⁷ Illyés egyértelműen Waldapfel *Moszkvában, József Attilával* című cikkére utal, amely pár nappal korábban, a pártlapban, a *Szabad Nép* április 15-i, vasárnapi számában jelent meg, és amelyben Hidasék aknamunkáját és érdemeit egyaránt szóba hozta. Elmondja, hogy előadására meghívták Hidast és Kun Ágnes is, „akiknek igen nagy érdemeik vannak a magyar irodalom szovjetunióbeli népszerűsítése s a magyar irodalommal foglalkozó fiatalok nevelése körül, de akiknek elfoglaltsága nem kis részben akadályozta idáig József Attila elismerését a szovjet irodalomban. Hadd tegyem hozzá: bármennyire helytelenítem ezt, nem tudok egyetérteni Hidas érdemeinek és irodalmi munkásságának itthoni agyonhallgatásával sem.”⁴⁸ Illyés ezekre a sorokra célzott Hidasnak írott levelében, és ha máshonnan nem, innen értesülnie kellett Hidas álságos ténykedéséről. Feltűnő viszont, hogy levelében a József Attila-ügyről nincs mondanivalója, csak Hidas sérelmeire reagál.

A minket most érdeklo kérdésre azonban, hogy Illyés tudott-e róla, hogy az ő Petőfi-könyvének a megjelenését

is gáncsolta Hidas, sajnos egyelőre nem tudunk válaszolni.

Összegzés

Ha az eddig elmondottak alapján meg kívánjuk vonni Illyés és Hidas barátságának mérlegét, Illyésnek a bevezetőben idézett jelzőjét érzem a legtalálóbbnak: különös. Mert mégiscsak különös, hogy Illyés, aki fiatalon elvesztette hitét, amikor ateistaként elindult Párizsba, egy kis Károli-féle *Bibliát* vitt magával, amelynek utolsó lapjára jegyezte föl nyugat-európai vándorlásának állomásait, dátumait. De még ennél is különösebb, hogy ezt a *Bibliát* egy ateista kommunista ajándékozta neki: Hidas Antal.⁴⁹ Ez nyilván irracionális dolog, amint az is, hogy Illyés Hidas számos etikátlan húzása, mérhetetlen hiúságából fakadó lépése fölött szemet hunyt. A Mendl Irma-ügy és talán a Petőfi-ügy fölött is. Ha az eszével tudta is Illyés, hogy Hidas nem gáncs nélküli lovag, a fiataalkori baráti együvé tartozás érzése legyőzte benne fenntartásait. Meg a nehézségi erő is, amelynek minden kapcsolatban megvan a maga nem elhanyagolható hányada. Illyés tudta ezt magáról, tudta, hogy kiegyezést kereső gesztusai alkataból is fakadnak: „Az is bajom, hogy túl nagy tekintettel vagyok másokra. Nők neveltek... Nem tudom eléggé érvényesíteni a saját természetemet. Mások természete fontosabb, mint a sajátom.”⁵⁰

Hidas tisztában volt vele, hogy erre a barátságra ő van jobban rászorulva: „1959-ben, hazatértemkor az volt az érzésem, hogy szinte ő az egyedüli ember, aki megért, akit összes ellentmondásaival együtt megérttek, aki szeret, akit szeretek, akivel majdnem minden nap találkoztam nála, nálam.”⁵¹ Hidas az elismerő szóval sem fukarkodott: „Eleve megmondom: az Ady utáni magyar irodalomban senki annyi örömet, izgalmat, szépet és búsongást nem szerzett nekem, mint Illyés Gyula.”⁵² Illyés ilyen egyértelmű dicséretet soha nem mondott Hidas verseiről, prózájáról, „mellébeszél”, Hidas férfiúi vonzerejét ecsetelte, a művészetről és a korról beszélt általánosságban. Voltak jócskán vitáik is, a fiataalkori nosztalgián, a nehézségi erőn túl azonban volt még valami, ami egymás mellett tartotta őket, az, amit Hidas ekként fogalmazott meg: „Igen, ez az emberszabású plebejusság kötött minket össze mindjárt az elején és később. Úgy is mondhatnám: a lélek testalkata; a város és a falu kültekének népe.”⁵³

⁴⁵ Magyar irodalom és szovjet irodalompolitika... i. m. (2019), 209.

⁴⁶ Lásd erről BABUS Antal: *József Attila 1945–1962 közötti szovjetunióbeli recepciója* = BABUS: i. m. (2007), 78–123.

⁴⁷ *Egy barátság néhány év tükrében*. i. m. (1986), 73.

⁴⁸ WALDAPFEL József: *Moszkvában, József Attilával* = *Szabad Nép*, 1956. április 18., 5.

⁴⁹ ILLYÉS Mária közlése.

⁵⁰ BERTHA Bulcsu: *Illyés Gyula műhelyében = A költő felel. Beszélgetések* ILLYÉS Gyulával. Szerk. FÖLDES Anna, Bp., Szépirodalmi, 1986, 418.

⁵¹ HIDAS Antal: *Illyés Gyula. Fragmentumok egy készülő portréból* = HIDAS: i. m. (1979), 506.

⁵² Uo., 502.

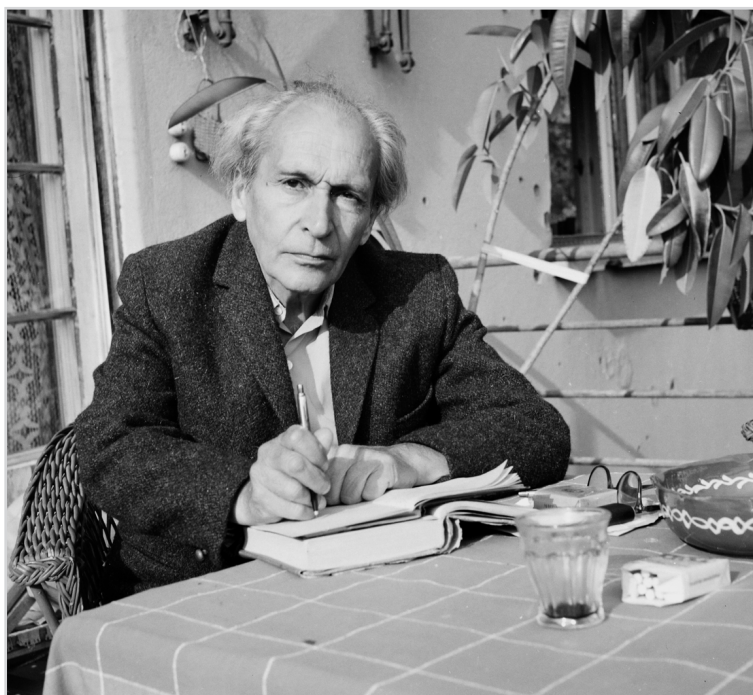
⁵³ Uo., 507.

Illyés és a hatalom – 1958

Az „Illyés és a hatalom” kérdés a recepció egyik gyakori témája. Azzal együtt, hogy az életmű egészének aspektusából (talán) fontos, de nem szignifikáns kérdés. Ennek ellenére időnként nemtelen íráások, máskor szakmailag igényes tanulmányok poentírozott megállapításai szólnak a politika kegyeit kereső vagy azzal megalkuvó Illyésről. A kérdést tisztázni akaró és a (költő védelmére) kelő válaszok óhatatlanul a védekezés pozíciójába kényszerülnek, irodalomtörténeti, biográfiai tényekre, adatokra támaszkodva.

Az értelmiség és a hatalom történelmi koronként változó, paradigmatis viszonyának vizsgálata különböző diszciplínák (társadalom-, politikatörténet, szociálpszichológia, személyiségtörténet stb.) kontextusát igényli. Másrészt történetileg adekvát értelmezést. Hisz ez a sajátos viszony – a szimplifikáció veszélye nélkül – nem írható le olyan direkt etikai normákkal, mint amelyek függetleníthetők lennének történeti, hatalmi, kulturális konstellációktól, politikai cél- és értékrendszerektől, s csupán az egyén erkölcsi normarendszerének stabilitásán múlnának. Nyilvánvaló ugyanis, hogy a népi mozgalom egészére – de Illyésre különösen – érvényes, hogy a nemzeti hagyományokból levezetett és aktualizált társadalom- és küldetés tudat más relációkban érvényesült a 30-as évek első és második felében, némiképp másként az 1945–46-os évben, és egészen másként az 1948 és 1956 közötti időszakban. 1956 politikatörténeti tanulságai pedig meghatározták a mozgalomban egyre inkább magára maradó, a 60-as évek első felében a forradalom szellemi utóvédharcát lefolytató Illyés szellemi és irodalomtörténeti pozícióját is.¹

1957 nyarán a megszilárduló politikai hatalom elkezdte kiépíteni a szellem életet irányító testületek struktúráját is. Szeptember elején létrehozták az MSZMP KB mellett működő Kulturális és Elméleti Munkaközösséget. A testület első munkája a népi írókról szóló *Állásfoglalás* volt. Ugyancsak ebben az időszakban újjászervezték a Hazafias Népfrontot.² Kádár hasonló szerepet szánt a szervezetnek, mint Nagy Imre a megalakulása idején (1954), de termé-

szetesen a volt miniszterelnök hívei nélkül. Az újjáalakuló testületbe be akarták vonni a népi írókat is. Az összetételről a Politikai Bizottság döntött. Alelnöknek jelölték Szabó Pált és Darvas Józsefet, Féját azonban Kádár ellezte: „...én Féja kihagyása mellett vagyok. Tamási Áron állítólag egy fokkal jobb, mert a Horthy-fasizmussal ő nem jegyezte el magát. Illyés Gyula szerintem még jobb egy fokkal Tamási Áronnál. Én ugyan Tamási Áront sem venném be, de mivel ő régi tag, maradhat most már.”³ Az Országos Tanácsnak tagja lett Tamási Áron mellett Darvas József, Veres Péter, Szabó Pál és Németh László is. Közben deklaratív módon a népi írók legtekintélyesebb tagjai – Illyés kivételével – egy politikai szervezetnek tekintett testület vezetői lettek, folyt az előkészület a depolitizálásukra és diszkreditálásukra.

A népi írókról szóló politikai *Állásfoglalás* egy hatalmi-politikai folyamat része, a leszámolás, a rendteremtés sa-

Déry Tibor,
1964
© Fortepan,
adományozó:
Hunyady
József

¹ Jelen tanulmány egy készülő nagyobb munka részeként a kérdés egyik aspektusát tárgyalja. A népi mozgalmat 1958 júniusában elítélő *Állásfoglalás* kapcsán Illyés nemcsak a történetileg megalapozatlan és ideologikusan elfogult, hamis vádak utasítja vissza, hanem felvázolja a hatalomhoz való viszonyukat, viszonyát is, a gondolkodástörténetében a későbbiekben egyre inkább meghatározó nemzettudat aspektusából.

² Nagy Imre kezdeményezésére jött létre 1954-ben, aki ilyen módon akarta politikai térhez juttatni az őt támogató, a kommunista párton kívüli, politikailag aktív társadalmi rétegeket.

³ Idézi STANDEISKY Éva: *Írók és hatalom 1956–1963*. Bp., 1956-os Intézet, 1996, 134.

játos ideológiai és adminisztratív aktusa. 1957. október 9-én ítélet született a „kis íróperben”,⁴ majd következtek a „nagy íróper” súlyos ítéletei.⁵ S közben folyt a „nagy per” előkészítése, Nagy Imre és társainak elítélése, majd kivégzése. Az „ellenforradalommal” való végső leszámolás, az azt jelképező – a miniszterelnökségről lemondani nem hajlandó és így Kádár legitimációját elutasító – Nagy Imre kihallgatása, pere teljes titokban zajlik. Az írók elleni vádak kapnak kisebb publicitást.⁶ Az *Írószövetség politikai tevékenységéről* címmel már a *Népszabadság* 1957. február 10-i számában olyan szöveg jelenik meg, amely nevesíti a főbűnösöket (Déry,⁷ Háy, Zelk) mint „kispolgárokat, anarchistákat, destruktívokat”. Fő bűnük nem is az, hogy összefogtak a „kispolgári, restaurációra” törő erőkkal, hanem az, hogy nem ismerik fel, hogy a „felkelés” „ellenforradalom” volt. A legnagyobb felelősség Déryé – amint majd a perben is –, a felsorolt vádak és vádlottak között ő szerepel az első helyen. Déry perében Illyést is kihallgatták.

Az *Állásfoglalás* születésének körülményei ma már nagyrészt tisztázottak.⁸ A népi írók ellen az ideológiai – és nem adminisztratív – eljárást azért kezdeményezték, mert a népiek 1956-os tevékenysége reprezentálta ebben a kontextusban azt az „ellenforradalmi” veszélyt, amit a forradalomról szóló politikai nyilatkozatok rendre a nacionalizmusban, a szovjetellenességben mutattak fel. Az *Állásfoglalás*on dolgozó Elméleti Munkaközösségnek megfelelő szellemi municiót adhatott Kádár János parlamenti beszéde, amelyben az irodalomról szólva így fogalmazott a népiekről: „Mi – példának okáért – nem irodalmi irányzatnak, hanem politikai csoportosulásnak tartjuk az úgynevezett népies írók csoportját. Ennek a csoportnak ugyanis az *elvi*

kiindulópontja kimondva vagy ki nem mondva szemben áll a munkásosztály vezető szerepével a társadalom életében, és ez semmiképpen nincs összhangban a szocialista társadalom építésével, amelynek vezetője a munkásosztály.”⁹

Az *Állásfoglalást* nagyjából az Aczél György személyes tanácsadói köréhez is tartozó irodalomtörténészek (Király István, Szabolcsi Miklós, Pándi Pál) állították össze. Meghatározó szerepe Király Istvánnak volt.¹⁰ Király egy későbbi beszélgetésben a szöveg és az ő akkori szellemi pozícióját úgy írta le, mint amelyet alapvetően meghatározott a nagypolitikából a hazai politikai beszédbe – és az azt visszhangozó lapokba: *Népszabadság*, *Élet és Irodalom* – átszűrődő nacionalizmusvád, amely az „ellenforradalomnak” állandó jelzője volt, csakúgy, mint a fasiszta restauráció.¹¹ Ezt erősíti meg az előterjesztés egyik munkanyaga, amely 1958 elején így fogalmazza meg az MSZMP és a népiek viszonyát: „Az együttműködés ideológiai célja és perspektívája az, hogy a népi írók küzdjék le a helytelen világnézetüket, elsősorban nacionalizmusukat. [...] Politikai csoportosulásukat nem ismerjük el, arra törekszünk, hogy politikai síkon differenciáljuk őket, egységüket megbontsuk.”¹² Az *Állásfoglalás* a *Társadalmi Szemlében* jelent meg, több, jelentéktelen közlemény után. A célját így határozza meg: „Az ideológiai tisztulás egyik figyelemreméltó akadálya ma még – különösen értelmiségi és kispolgári körökben – az ún. »népi« írók ideológiája, a »népi« írók múltjának, közelmúltjának és jelenének értelmezésében és értékelésében mutatkozó téveszmék. Az itt közölt összefoglalásnak az a célja, hogy hozzásegítsen a »népiek« körüli ideológiai zavar eloszlátásához, a »népi« írók antimarxista nézeteinek leküzdéséhez. Ez az elemzés a marxista álláspont kifejtésével

⁴ Az Írószövetség adminisztratív tevékenységet betöltő tagjait „ellenforradalmi célok megvalósítása érdekében tett tevékenységük” miatt ítélik rövidebb idejű börtönbüntetésre: Varga Domokos (2 év); Tóbiás Áron (1 év felfüggesztett); Molnár Zoltán (3 év); Fekete Gyula (1 év felfüggesztett). Uo., 334–343.

⁵ A párton belüli ellenállást szervező, jobboldali revizionizmussal vádolt „volt kommunista” írók ítélete: Déry Tibor (4 év), Háy Gyula (6 év), Zelk Zoltán (3 év) Tardos Márton (1,5 év). A letartóztatások során Illyés neve is felmerül. Így Zelk ügyében és Háy Gyula nyilatkozatával kapcsolatban. Háy a szovjet városparancsnoksággal tárgyalva közleményt akart megjelentetni. „Háy az Írószövetség elnökségében felmerült éles ellenzése ellenére Illyés Gyula támogatásával a közlemény és a felhívás kibocsátását megvalósította” – állítja a nyomozati anyag. A valóság azonban épp ellenkező, mert a közgyűlés a nyilatkozatot elutasította, megalkuvónak tartotta. Illyés józanságra intette társait. Uo., 210.

⁶ Az írók elleni perekre – és egyáltalán a Kádár-kormány akkori helyzetére – jellemző, hogy más kommunista pártok vezetőivel is konzultáltak. A lengyelek ellenezték a pereket. Kádár nemcsak a Nagy Imre elleni vádiratot, hanem a két íróper határozatát is elküldte a Szovjet Kommunista Párt Központi Bizottságának. Uo., 273.

⁷ Kádár utálta Déryt, szigorú büntetését többször is követelte. Érthető, hogy Déry „bűncelekménye” a legsúlyosabb minősítést kapta: „a népi

demokratikus államrend megdöntésére irányuló mozgalom vezetése”. Az MSZMP KB PB 1957. júniusi értekezletén – ahol az íróperekről és a kiszabandó ítéletekről is szó volt – így fogalmazott: „Mi a szerepe az értelmiségnek az ellenforradalmi lázadásban? Egyesek bűnösök az ellenforradalomban. Déry és Háy és még mások bűnösségéhez nem fér kétség. A bűnösöket meg kell büntetni.” Uo., 270.

⁸ N. PÁL József: *A népi írókról szóló állásfoglalás és történeti-ideológiai háttere = Válasz Évkönyv I–II.* Szerk. KÁRPÁTI Zsófia, MEDVIGY Endre, Bp., Veres Péter Társaság, Püski Kiadó, 1989, I., 171–199.; RÉVÉSZ Sándor: *Aczél és korunk.* Bp., Sík, 1997, 95–99.; STANDEISKY: *i. m.* (1996), 371–384.

⁹ Idézi N. PÁL: *i. m.* (1989), 185. N. Pál József alapos írása végigköveti az állásfoglalás téziseit, idézi is azokat. Munkánk során támaszkodtunk tanulmányára, noha láthatóan mások a hangsúlyaink.

¹⁰ Király István irodalomtörténész (1921–1989). A szöveg nagyobb egységét, az irodalomtörténetet az irodalomtörténészek írták, de „besegítettek” az ideológiát képviselők: Köpeczi Béla mellett Bessenyei György, Simó Jenő, Ortutay Gyula is. RÉVÉSZ: *i. m.* (1997), 378.; STANDEISKY: *i. m.* (1996), 376.

¹¹ *Magyar Glóbusz. Beszélgetés* KIRÁLY Istvánnal a népi írókról szóló állásfoglalás egyik szerzőjével. Készítette TÓBIÁS Áron = *Válasz Évkönyv. i. m.* (1989), II., 206.

¹² Idézi STANDEISKY: *i. m.* (1996), 377.

segítségét kíván nyújtani mindazoknak tévedéseik leküzdéséhez, akik még ma is a »népi« ideológia hatása alatt állanak, nem utolsósorban maguknak a »népi« íróknak, nézeteik és helyzetük tisztázásához, irodalmi tevékenységük szilárd eszmei alapjainak megteremtéséhez, s kiindulópontul kíván szolgálni egy szélesebbkörű vitához.”¹³ A szöveg magát álszerűen „vázlatként” definiálja, és a népiek mozgalmának „eszmei-politikai” jellemzését ígéri. Ezt be is tartja, amikor azok „harmadikutasságáról” beszél, és a mozgalom ideológiájának „nacionalista jellegét” igyekszik bizonyítani, vagy amikor például az Új Szellemi Front történeténél azt írja, hogy „*egy tagjainál* zsiros-paraszti polgári osztályérdekeket is kifejezett” (sic!), illetve amikor leszögezi: „Ami a mozgalomban állandó, az a *kispolgári jelleg*.”¹⁴

Az *Állásfoglalás* terjedelmesebb része a népiek „nacionalizmusával” foglalkozik. Áttekinti a két háború közti időszakot, de a nacionalizmus mint fő bűn erősebb hangsúlyt kap az 1945 utáni időszak leírásában. Ezek szerint a béketárgyalásokat a népiek nacionalizmusa akadályozta, hogy nem ismerték el, Magyarország a „hitlerista Németország utolsó csatlója volt”: „A »népiek«: Kovács Imre, Illyés Gyula, Bibó István és Veres Péter is, erősebben vagy halkabban, de megmaradtak a nacionalista hangulatkeltés talaján, bármennyire is irreális volt ez a talaj. Nacionalista alapon kezdték »védeni« a magyarságot. Ha a magyarság védelmének jelszava 1945 előtt elsősorban a hitlerizmus ellen irányult, most ez a jelszó, amelyet a parasztpárti írók és politikusok ismét hangoztattak, elsősorban a Szovjetunió, pontosabban a nemzeti kérdésben a valóságot a nemzet előtt őszintén kimondó, egyenes politikát folytató marxizmus ellen fordult, ha nincs is kimondva a célzat. S mint 1945 előtt, úgy 1945 után is kísért a jelszóban az antiszemita hangulatkeltés: »csak a parasztpárt magyar párt, mert a többi demokratikus pártok keletre, meg nyugatra kacsintgatnak [...] a parasztpártban csak magyarok vannak, nem kellene nekünk idegenek, sem svábok, sem zsidók« (Veres Péter). A »harmadikutasság« nacionalizmusban ugyanis kezdettől fogva jelen vannak, attól elválaszthatatlanok a fajelmélet elemei.”¹⁵ És ahogy a szöveg 1956-hoz közeledik, egyre keményebbé és elfogultabbá válik. Különösen kitetszik ez abból, ahogy az erőszakos kollektivizálásról és az arra adott válaszokról szól, mentegelve a Rákosi-időszakot is, mondván, hogy a nacionalizmus és a szovjetellenesség a népiekben már akkor is erős volt, amikor a kollektivizálással kapcsolatos törvénytelenések („hibák”) még nem jelentkeztek: „Látunk kell ezt, ne-

hogy teret engedjünk annak a velejéig hamis nézetnek, hogy a »népiek« 1956-os magatartása a pártvezetés hibáira való reagálás volt. Nem, nézeteik már a hibák előtt készen voltak, a hibák csak elősegítették reaktivizálódásukat, és erősítették bennük igazoltságuk hitét.”¹⁶ Ugyanígy érvel, hogy a népi írók nem azért fordultak szembe a párt-irányítással, és a hangoztatták „fenntartásaikat”, mert „súlyos hibák fordultak elő”, hanem mert a harmadikutasság ideológiát „nem tudták végképp legyűzni”, és emlékeztet Illyés írókongresszusi felszólalására (1951), valamint Veres Péter nézeteire.

Az *Állásfoglalás* célja azokban a részekben válik egyértelművé, amelyek szoros kapcsolatba hozzák a népiek „harmadikutasságát” a forradalom szellemi előkészítésével és a forradalmi történelem szovjetellenességével, függetlenségi irányával. Ez közvetlenül így fogalmazódik meg: „Nem lehet elhallgatni azt, hogy a »népi« ideológia felélénkülése ebben az időszakban, elválaszthatatlan a marxizmussal és a szocializmussal szembenálló erők általános ideológiai és politikai előrenyomulásától. Az ellenforradalom eszmei felkészülése során támaszkodott a »népi« ideológiára, mint olyanra, amely a maga »harmadikutasság« jellegével kendőzi a szocializmus elleni nyílt támadásokat, és ezáltal legális fórumot teremt a rendszer elleni ideológiai és politikai fellépésre. Ezzel magyarázható a »népi« ideológia és a »népi« írók »népszerűsége« olyan ellenforradalmi körökben is, amelyek korábban, különösen a »népi« mozgalom haladó időszakában, élesen szembenálltak velük.”¹⁷

A szöveg jelenéhez közeledve kijelenti, hogy a népiek nem könnyítik meg a konszolidációt. Kevésnek tartja a „szórványos és erőtlen önkritikai kísérleteket”, s bírálja Illyést, aki „beszédes hallgatásba burkolózik”, miközben mindenki megszólalt már. A megszólalók névsora (élén Németh Lászlóval) érzékelteti a tekintélyt jelentő Illyés ellehetetlenítésének szándékát, szembeállítását íróársainak „jó szándékával”, akik megtörték hallgatásukat, ha nem is teljesen úgy, ahogy azt a hatalom várja tőlük.

Az irodalomtörténeti elemzés mezébe öltöztetett politikai-ideológiai *Állásfoglalás* nyilvánvaló politikai nyomásra született, amint a szöveg keletkezési története is mutatja. 1958. április 11-én az irodalomtörténészek megvitatták Aczél Györggyel a szövegtervezetet, aki módosítani akarta a harmadikutasság politikai tartalmát: „Utalni kell arra, hogy a »Szép Szó«-féle harmadikutassághoz képest ez egy pozitívabb harmadikutasság volt. A városi kispolgári harmadikutassághoz képest ez pozitívabb.”¹⁸

¹³ A „népi” írókról. Az MSZMP Központi Bizottsága mellett működő kulturális elméleti munkaközösség állásfoglalása = *Társadalmi Szemle*, 1958, 6. sz., 38–69., 38.

¹⁴ Uo., 40.

¹⁵ Uo., 57.

¹⁶ Uo., 63.

¹⁷ Uo., 65.

¹⁸ RÉVÉSZ: i. m. (1997), 97.

Aczél, aki 1957-ben még az urbánusságot szegezte szembe a népiek paraszti kultúráról vallott nézeteivel, most a taktikai platformot is jelentő, aktualizált népi-urbánus konfliktusban azért tette le voksát a népiek mellett, mert az „urbánusok”, azaz a polgári származású írók, Déryék voltak a fő ellenségek. A Politikai Bizottság vitájában Aczél szinte konspiratív, metaforikus nyelvet használ, amikor a Szép Szó körét, majd Ignótus Pált említi, a hozzászóló – és az elvi vitát eldöntő – Kádár János azonban nem érti ezt a nyelvet, és a maga prakticista módján érvel: „A munkástömegekre nem voltak befolyással, a párttagságra nem voltak veszedelmesek, csak a polgárságra. Ez az irányzat tehát nem olyan veszedelmes, mint a népieseké.”¹⁹ A Politikai Bizottságban lefolytatott vita a keményvonalasok (Kállai Gyula, Nemes Dezső, Biszku Béla) meghátrálásával végződött, hisz az *Állásfoglalás* ugyan bírál, elítél, fenyeget, de zárszavában mégsem a retorzióról, hanem a kiegyezés, a meggyegyezés lehetőségéről és annak vállalhatósági módozatairól szól. Ennek – formális – szimbóluma volt az is, hogy az érintetteknek felajánlották a hozzászólás lehetőségét. Akik nagyjából éltek is a lehetőséggel, ám észrevételeik nem jelenhettek meg az anyagban. Annál is inkább, mert a szöveget szentesítő Politikai Bizottság 1958. április 29-án tárgyalta, a válasza felkérő levelet június 7-én postázták,²⁰ az *Állásfoglalás* pedig június közepén már napvilágot látott.²¹ A szöveg eredetileg „népies” írókról szólt, amit az érintettek sérelmeztek, s így a végleges anyag „népi írókról”, illetve „népi” írókról beszélt.

Az érintettek válaszoltak. Ki-kí a maga módján. Veres Péter most is hosszasan,²² Szabó Pál röviden, címében is karakán gesztussal (*Nem vitatkozom*). Féja (most is) az „álcázott és nem álcázott polgárok” kártékony szerepéről ír, Tamási Áron maga mentetgetőzve. Illyés röviden, a tényekre szorítkozva ír, azaz szinte elutasítja a felkínált lehetőséget. Őrizve a hallgatás pozícióját.

Válasza egy tézis a népiség tartalmáról és a népi mozgalomról.²³ Írásának hangnemét ebben a részben a tárgyilagosság határozza meg, s majd a tételes válaszokban fejeződik ki a megsértettség, a megbántott önérték. Ugyan-

akkor a tárgyi tudás fölényével ír „az egyetemi fokú irodalomtörténészek” munkájáról, kiemelve annak szerinte méltatlan megállapításait és sértő tévedéseit. Úgy vitázik, hogy nem vitatkozik, hanem leírja, hogy mit jelentett a népi mint fogalom, annak milyen politikai, etikai tartalma van, s mit képviselt a népi mozgalom, amely – mint írja – „sosem táborként volt együtt, sose táborként viselkedett”.

Illyés írásának logikája – és gondolkodói taktikája – abba az irányba viszi az okfejtést, hogy törekvéseik közt voltak azokkal, akik „közösségüknek lelkiismeretes művészi munkásai”, s akik a „magyar nyelvűek közösségét” az „igazság irányában akarták fejleszteni”. Azaz Illyés kitágítja az értelmezési kört, s a munkaközösség anyagának marxista, osztályalapú értelmezését negligálja, az ő értelmezői centrumában a nemzet áll, a magyarság. Ezért is mondhatja, hogy a népiek igazi eszméi, amit lapjaik (*Válasz, Kelet Népe, Magyar Csillag*) is képviseltek, a magyarság sorskérdései.

A válasz alig érinti az *Állásfoglalás* egyik súlyos vádját, a harmadikutasságot. A nacionalizmust – a másik, ugyancsak elmarasztaló vádat – azonban nyilvánvalóan nem kerül meg. A *Magyarok*ban (1938) kifejtett gondolatait idézi, amikor irodalmi, történelmi hagyományról beszél, a Zrínyiig visszavezethető örökségről, nevezetesen a romantikus irodalom által felnagyított és áthagyományozott tradícióról, hogy az írók, költők feladata a végveszélyben élő nemzet szolgálata. Ennek a romantikus tradíciónak fogalmi interpretációja a „testvértelen ágú nemzet”, ami „halálos veszedelemben van, s történelmi elsüllyedés előtt áll”. A nemzethalál vízióját, az „elődök fokozódóan sötét jóslatait” mint beteljesedést kapta nemzedékük. Érdekes Illyés történelmi analízise: „A polgárság 1918-ban szégyenletesen és nevetségesen megbukott, a nemzeti ellenállásra talpra állt proletárságot a szomszéd népek kispolgárságának tobzódó nacionalizmusa leverte. A magyarság a megoldatlan munkáskérdés és paraszti kérdés régi betegségeitől is földön hevert. Szinte törvényszerűen következett be, hogy ezek után biológiai életében is végveszély-

¹⁹ STANDEISKY: i. m. (1996), 379.

²⁰ RÉVÉSZ: i. m. (1997), 98.

²¹ A levél – Kállai Gyula aláírásával – azért kéri az érintettek hozzászólását, mert „számukra az ön észrevételei sokat jelentenek, azokat a közlés előtt, a végleges megszövegezésben figyelembe kívánjuk venni”. RÉVÉSZ: i. m. (1997), 99. Révész – Huszár Tiborra hivatkozva – Aczélnek tulajdonítja a gesztust, még ha az formális is, de – mint írja – eddig nem volt szokás a nyilvános bírálatokba bevonni a megbíráltakat. Aczéllal tehát egy új korszak kezdődött – sugallja Révész.

²² A válaszokat közli: *Válasz Évkönyv*. i. m. (1989), II., 225–276. A jegyzeteket ZIMONYI Zoltán írta. A szövegek gépiratos változatai megtalálhatók Aczél György hagyatékában is. Veres Péter szövegének két változata is olvasható.

²³ Az Aczél-hagyatékban őrzött gépiratos – és áthúzásokkal, kisebb, tollal beírt kiegészítésekkel korrigált – szöveg csaknem megegyezik a publikált megjegyzésekkel. A tagolások többször eltérnek, a szöveg logikai egységeit ezek nem sértik. Illyés kéziratában a „Mindazokkal...” kezdetű mondatban ez olvasható: „...a mi érdekes alakulású nemesi irodalmunk – egy nemzeti állam nélkül való nemesi irodalma – minden írónkra örökséget hagy”. A publikált változatban a „nemesi” helyén „nemzeti” áll, valószínűleg helyesen. Vö. ILLYÉS Gyula: *Néhány megjegyzés = Válasz Évkönyv*. i. m. (1989), II., 225–228., 226. A munkaközösség anyagát egy ironikus képzavarral érzékelteti Illyés. Mint írja: „alapos tudásuk hálóját”. Ez a metafora a halászatra utal, a következő mondat azonban madár zsákmányról beszél: „A fognivaló azonban madár volt, a »gazdag zsákmány« is ezt mutatja”. Uo., 227. Illyés kéziratában nincsenek idézőjelek, talán tompítva az ironiát.

be került; népbetegségek törtek ki rajta. Etnikailag egységesnek hitt területén indult pusztulásnak, s veszítette el – szinte egy nemzedék szeme láttára – fölényét. Ugyanakkor nyugatról a század legvadabb nacionalizmusa indult támadásra.”²⁴

Ez a történelemértelmezés – különösen annak utolsó része – ismerős a *Pusztulásból* (1933), amint a proletárforradalom átértelmezése más művekből is. Jóllehet a forradalmi erők valóban szembeszálltak a cseh és román intervencióval a területi integritás védelmében, magáról a Tanácsköztársaságról mégsem mondható, hogy a nemzeti kérdések politikai és filozófia talapzatán állt. Az illyési logika középpontjában a nemzet mint politikai, területi és szociális entitás áll, ezért – és itt kicsit a marxista beszédmódnak engedve – bekapcsolja a nemzet alapegységeit, a munkásságot és a parasztságot. Így, ebben az ugyancsak marxista ihletettségű sorrendben, noha a népi mozgalom a nemzeti sorskérdéseket inkább a parasztsághoz társította.

Illyés nem kerülte meg a népi-urbánus vitát sem. A magyar irodalmi örökség felvállalásakor még talányosan fogalmaz a „bohém lelkületűekről” szólva, de okfejtéséből kitetszik, hogy a népiektől „merőben, esetlegesen távol állókról” van szó. A tragikusan szembenállókat a *Magyar Csillag* hozta közel. Itt részben megismétli az *Állásfoglalás* szövegét – természetesen elhagyva annak vulgár-marxizmusát –, amikor saját lapjáról szól, annak valóban érvényesülő, nemzeti értékeket egyesítő szándékáról: „...az 1941-ben megindult *Magyar Csillag*, egészen betiltásáig, 1944-ig az ún. népi-urbánus ellentét föloldását szolgálta, közölve kommunista és zsidó származású írók munkáit is.”²⁵ Ezt a szembenállást felidézi még egyszer. Most József Attila 1958-ban már politikai emblémává vált nevére hivatkozik, de nem a hatalom kánonjának megfelelően. A *Pusztulás*-vitát lezáró cikkét, az ő falukutatóját²⁶ említi az *Állásfoglalás*, amely valóban emlékeztet a nagyjából József Attila által szövegezett, három évvel korábbi röpiratra (*Ki a faluba*, 1930), azaz itt Illyés egykori barátjáról, később a Szép Szó táborában a népiek – leginkább Illyés – engesztelhetetlen ellenfeléről szól: „Én tudom, mi minden alakul másként az ügyre is, de tán őrá magára nézve is, ha később nem éppen ő számít a népiek elleni tábor zászlajának. Ő, akinek helye tulajdonképpen azok között van. Mint olyannak, aki szintén a magyar nyelvűek gondjait fejezte ki.”²⁷ Illyés – kétségkívül ügyes politikai reto-

rikával – itt némiképp csatlakozik a korabeli politika polgárelenességéhez, megismételve a népiek gondolkodását arról, hogy József Attilát liberális barátai csak kihasználták. (És itt csak Kodolányira utalnék, nem Erdélyi egyoldalú, antiszemita értelmezésére.) De nem feltétlen a hatalom szájíze szerint szól az urbánusokról, akik – az ő logikája szerint – nem a „magyar nyelvűek közgondjait” képviselték.

A *Megjegyzések* helyenként szellemesen taktikus, noha írjuk a „munkára való gyengeségről” beszél, önnön fizikai és szellemi állapotát jellemezve. A szöveg – különösen befejező elméleti részében – nemcsak a fáradságon, hanem vitapartnerein is felülemelkedik. Először is kijelenti, hogy „A népi írók tábora soha nem volt egy kör”. Majd folytatja, hogy a „tábor legtöbb írója beletartozott egy körbe. Ez azonban az írónak nevezhető magyar írók köre volt.”²⁸ Azaz elhárítja a vádat azzal, hogy a népi mozgalom egy szűk csoportosulás volt, mert a népi írók a magyar írók nagy közösségébe tartoznak, mégpedig azokéba, akik „írók”, azaz érdemesek az író névre. Ugyanilyen szellemes okfejtés, hogy „népi irodalom” nincs „sem nyugaton, sem a népi demokráciában, sem a Szovjetunióban. (Az ilyet ugyanis mindenütt nemzeti irodalomnak hívják.)”²⁹ Illyés itt egy 30-as évekbeli cikkére³⁰ emlékeztetve használja ki a terminusokból adódó etimológiai lehetőséget, s fordul mint legfőbb értelmezési tekintélyhez a Szovjetunióhoz és a szláv nyelvekben megjelenő jelentéskülönbséghez.

A hozzászólásának végén újra szóba hozza a nacionalizmust mint végső érvet. Logikusan, hisz ez a legsúlyosabb vád. A század „legsúlyosabb szellemi vírusának” ellenszerét azonban nem a marxizmus szellemében, s nem az állásfoglalás megrendelőinek és íróinak gondolkodása szerint értelmezi. A nacionalizmust nem a nemzetköziség fogja felszámolni: „Ellenszere egyetlen van: az egységes nemzeti életű közösség. Ez akkor működik egészségesen, ha a korszak nagy igazságainak megvalósítására válik kerrté, abban a lépcsőzetben, amelynek egyik alsóbb foka a család, a legfelső pedig az egykor egységbe illeszkedő emberiség, amelyben már egyetlen népnek sem lehetnek lázt okozó nemzeti sérelmei, úgynevezett nemzeti problémái.”³¹ Azaz a nemzeti sérelmek – amelyek táptalajai, bár másképp és másképp, a XIX. és XX. századi nacionalizmusoknak – akkor fognak megszűnni, ha egészséges nemzeti életű közösségekből áll az emberiség. Nem nehéz kihallani ebből az érvelésből a történelmi aktualitást. A ma-

²⁴ Uo., 226.

²⁵ Uo.

²⁶ Uo., 227.

²⁷ Uo.

²⁸ Uo.

²⁹ Uo.

³⁰ Illyés Gyula Eugène Dabit-ról szólva az európai populisme áramlatba kapcsolja be a magyar népi mozgalmat, világirodalmi kontextusba helyezve azt. N. HORVÁTH Béla: *Nép és nemzet. Illyés Gyula*. Bp., Nap, 2021, 106–107.

³¹ ILLYÉS: i. m. (1989), 227.

Balról jobbra:
Veres Péter író,
Bárdosi Németh
János költő,
Illyés Gyula író,
Pákolitz István
költő
az Írószövetség
közgyűlésén,
a pesti
Új Városháza
üléstermében,
1962
© Fortepan,
adományozó:
Hunyady
József

gyarság épp most veszítette el a nemzeti egészségének egyik fontos zálogát: identitását, függetlenségét, a nemzeti létének megfelelő társadalmi forma megválasztásának lehetőségét.

Illyés a hozzászólása végén pontokba szedve válaszol, illetve – mint mondja – „kiigazít”. Itt szól egy mondatban a harmadikutaságról. Önmagát idézi 1938-ból: „Föladatainkat abban látjuk, hogy ellenségei meghátráltatásával a parasztságnak és a munkásságnak módot adjunk olyan társadalmi élet berendezésére, amelyet ő jónak lát.”³² Valójában persze a harmadik út ennél lényegesebb, komplexebb történelmi és politikai programot jelentett, de Illyés taktikus tömörítése visszaadja a lényegét, hogy a (magyar) társadalomnak megfelelő társadalmi formációt akartak, elutasítva a kapitalizmus bizonyos formáját és a szovjetkommunizmust is. A rövid válaszok kitérnek a népi-urbánus vita vádjaira: a „völkisch” (ami a korabeli szóhasználat szerint a német fasizmus metonímiája volt) minősítésre, az antiszemitizmusra, s arra is, hogy a népiek kiegyeztek volna Gömbössel 1935-ben. S joggal kifogásolja, hogy az *Állásfoglalás* nem említette meg az általa szerkesztett „Orosz Dekameront”, a Franciaországban internált, a „spanyol szabadságharcban” részt vevő baloldaliak-kommunisták érdekében tett fáradozásait,³³ illetve nem szólt a „Babits-emlékkönyv társadalmi jelentőségéről”. Ez utób-

bit azért említhette, mert a könyvet akkor (1941) széles körű jobboldali támadás érte – amint majd a *Magyar Csillagot* is –, bírálva Illyést, mert zsidó származású írókat is szerepeltetett. Azaz ezzel a finom utalással kívánta elhárítani az antiszemitizmus vádját.

Illyés a népi írókról szóló állásfoglalást sohasem fogadta el. Ezt elmondta Aczél Györgynek is, amikor 1958 decemberében, nyugdíja ügyében találkozott vele, és elmondta Király Istvánnak 1959-ben, jól tudva, hogy véleményét pontosan ismerik a hatalom legmagasabb szintjein is. S elmondta külföldön is. 1962-ben először utazhatott külföldre, a COMES firenzei kongresszusára.³⁴ Az Illyés akkori politikai helyzetét, szellemi pozícióját részletesebben leíró Borbándi Gyula így adja vissza az állásfoglalásról akkor elmondott véleményét: „A népi írók egyébként megbocsáthatatlannak tartják az 1958-as nyári dokumentumot, amelyet sztálinista szellem sugallt, és ellenségeik valamennyi régi vádját felmelegítette. Tárgyalási és vitaközlési alapként nem lehetett elfogadni. Ezért is maradt el az érdemi diszkusszió. Amit az érintettek mondhattak volna, annak nem volt és ma sincs megjelenési lehetősége. Amit az írók a forradalom előtt, alatt és után tettek, abból semmit sem vonnak vissza. Szerepük ismert és világos. Azt viszont ellenfeleik elfelejteni látszanak, hogy az indulatokra mérséklően hatottak, a kilengéseket elítélték, és a felkelés tisztaságán örködtek.”³⁵

A diktatórikus rezsim politikai kultúrája, hatalmi szokásvilága – és a Szovjetunióban bevált gyakorlat – szerint a megbíráltakat „össznépi” bírálat alá is vonták. A *Kortárs* 1958. júliusi száma újra közölte az *Állásfoglalást*, és a következő hónapokban *Vita a „népi” írókról* című rovatban közölt hozzászólásokat. Mint a „vitát” bevezető szerkesztőségi jegyzet mondja, „továbbra is helyt adunk mind az érintett, mind pedig más, nem a »népiekhez« tartozó írók nyilatkozatának”, és egyúttal a „mélyen szántó” tanulmányokat sürgeti és igényli. A hozzászólások³⁶ azonban ilyenekben nem bővelkedtek. A „mélyen szántás” két mélypontját Földeák János írása és Mesterházi Lajos hozzászólása jelentette a két irodalmi lapban. Földeák szövegét a sértettség határozza meg. Kifogásolja a népieknek tulajdonított jelentőséget, kivételezettségüket, a kommu-

³² Uo., 228.

³³ A spanyol polgárháborúban részt vevő – többségében – kommunista köztársaságpartiról van szó, akiket Franciaországban internáltak. Az ő érdekében írta Illyés *Hatvan magyar fogoly* című cikkét. Lásd N. HORVÁTH: i. m. (2021), 95.; *Válasz Évkönyv*. i. m. (1989), I., 230.

³⁴ A COMES (Comunità europea degli scrittori), az Európai Írószövetség 1958-ban jött létre, a nyugat-európai kommunista írók kezdeményezésére, a PEN ellensúlyozására. Illyés mellett a küldöttség tagja volt Passuth László, Váci Mihály, Tolnai Gábor. (A kommunista írókhoz csatlakozhatott Illyés.) Az utazása a hatalom erejét és egyben az írókkal való kiegyezést hivatott demonstrálni. A firenzei útról

BORBÁNDI Gyula: *Négy nap Illyés Gyulával* = *Kortárs*, 1992, 10. sz., 10–17.

³⁵ Uo., 15.

³⁶ Hozzászólások: *Kortárs*, 1958, 8. sz.: FÖLDEÁK János: *Válaszut előtt* (243–246.); MOLNÁR Géza: *Töprengések és tapasztalatok egy Janus-arcú mozgalomról* (246–249.); HORVÁTH Zsigmond: *A népiek irodalomszemléletének néhány problémájáról* (252–255.); *Kortárs*, 1958, 9. sz.: DIÓSZEGI András: *A népi írók nacionalizmusáról* (373–384.); K. NAGY Magda: *Sziget vagy tenger* (384–392.); VÁMOS Ferenc: *Magyar műhely – Bartók-modell* (392–403.). A lap a „vitát” zárás nélkül abbahagyta.

nista és szociáldemokrata, az „osztálytudatos és forradalmár mivoltukban is határozott célratörő és célért harcoló marxista írói csoport” negligálását látja az *Állásfoglalás*-ban.³⁷ (Hozzátehetjük: jogosan). Az *Élet és Irodalom* Mesterházi Lajos „előhangjával” nyitja meg a „vitát”. Az ez idő tájt még balosabb pozíciót elfoglaló Mesterházi balról akarja előzni az *Állásfoglalás* íróit, megkérdőjelezve a népi író szóhasználat jogosságát is, s kijelenti, hogy a népi írók érdekét szolgálja a határozat. Ahogy Földeák írását is a pozíciókeresés taktikája befolyásolja, úgy Mesterházi írásán is átüt az a szándék, amikor kifogásolja, hogy az *Állásfoglalás* „rehabilitálja az urbánusokat”. Mesterházitól persze semmi jót nem várhattak a népi írók, közismert volt szinte paranoid gyűlölete,³⁸ aminek ez a visszafogott szövege is hangot ad: „Öröknek és művészek az ellenzéki attitűdöt tekintették, nem pedig műveik legjavának progresszív, a valóban népi mondanivalóját, a nagytőke és nagybirtok Magyarországaival szembeni ellenzékiességét. Az esztétikai és politikai kérdések persze nem függetlenek egymástól, és nekünk éppen azt kell megmutatnunk, miként hozott számukra következetesen művészi fellendülést is a munkásosztállyal kötött időnkénti szövetség. És nekünk, de Illyésnek sem lehet egészen közömbös, hogy fölibe emelkedik-e a Jónás Babitsának, az 1944-es Radnótinak, megközelíti-e végül is – immár huszonegy év élmény többletével! – József Attilát vagy pedig jelent annyit, amennyit éppen jelent az irodalmunkban, s az nagyon nem kevés, de – tehetségéhez mérten – nem is a legtöbb.”³⁹

A népiekről szóló *Állásfoglalás* kötelező téma volt az MTA Irodalomtudományi és Történettudományi Intézetében is. Az Irodalmi Tanács is tárgyalta. Erre meghívták az érintetteket is, de az ülésen csak Veres Péter és Szabó Pál vett részt. Király István a vitaindítójában – és az *Állás-*

foglalás „vitáját”, tanulságait összefoglaló szövegében – kitért az Irodalomtudományi Intézetben Czine Mihály hozzászólására. Bírálta és egyben önkritikát is gyakorolt: „Czine az én legkedvesebb tanítványom volt, ezért az én hibám is, hogy rosszul tanulta meg a marxizmust, mert rosszul tanulta meg: a történelemre az objektív tettek hatnak.”⁴⁰

A népiek „állásfoglalása” az *Állásfoglalás*-ban nem kapott nyilvánosságot. Véleményükről azonban a hatalom értesült a besúgói rendszerből is. A legrészletesebben „Juhász Lajos” ír. Irodalomtörténeti ambíciókkal számol be a történetekről, ki mit írt, és milyen reakció várható: „Veres Péter válaszirata a hét végére készül el valószínűleg, akkorra lesz kész Féja Géza is. Mindkettő kitűnő írás, nehéz lesz a kommunistáknak megküzdeni vele.”⁴¹ A Püski házaspárra ráépült „Tábor” (Lakatos Géza) jelenti a hallott információt, miszerint Veres Péter járt Kádárnál (1958 októberében), és elérte, hogy Kádár leállította a vitát. És idézi Kádár Veres Péternek mondott szavait: írjanak, amit akarnak, „csak ellenséges hangú ne legyen”. Ugyanezt az információt („a balos túlzások megszüntetését”) Juhász Lajos is jelentette. Az ügynökök persze a postás szerepét is betöltötték ez alkalommal is. A legaktívabb „Juhász Lajos” idézi Tamási Áront, hogy nem ért egyet Németh Lászlóval és Illyéssel, „szerinte az íróknak dolgozni kell, úgy is tesz, de meg kell adni számukra a »becsületes bírálat jogát«”.⁴² Sinka Istvánt állítólag megnyugtatta az *Állásfoglalás* „emberséges hangja”.⁴³ Kodolányiról is jelent „Juhász Lajos”. Kodolányi nem írt választ, mert azt feleslegesnek tartotta, véleményét a lányán keresztül „üzente meg”: „Mi ez az egész »népi vita«? A polgári zsidó irodalmárok nagy akciója a legkomolyabb versenytársaik ellen.”⁴⁴

Az *Állásfoglalás* sajátos politikai kontextusban született, és utóélete, hatása is ezt a különleges politikai vi-

³⁷ Földeák János (1910–1997) kommunista író, aki a *Népszavának* is munkatársa. 1945 után szakszervezeti, írószövetségi funkciókat tölt be. FÖLDEÁK János: *Válaszút előtt = Kortárs*, 1958, 8. sz., 244.

³⁸ Mesterházi Lajos (1916–1979) író, tanult az Eötvös Kollégiumban és Párizsban is. Számos regény szerzője. Első műve (*Karacs Lajos sztahanovista betonszerető élete és munkamódszere*, 1950) jelzi 1945 utáni pályafordulását, harcos baloldaliságát, kommunista meggyőződését. Kádár János „szinte gyűlölte”, ő pedig a népieket. 1957 tavaszán, Déryék letartóztatása után írott feljegyzésében azt írja, hogy „ők fűtők be Zelket, ők terelték Kuczkáékat”. Illyésről mint tisztességtelen emberről ír: „Alamuzsi és gusztustalan volt a viselkedése. A decemberi közgyűlésen pedig agresszív, gúnyos, fölényes.” STANDEISKY: *i. m.* (1996), 379. Illyés 1956. december 28-án mérséklethez intette íróársait.

³⁹ Idézi STANDEISKY: *i. m.* (1996), 386.

Király erre évtizedekkel később is visszatér. Mint mondja, Czine macskul ragaszkodott a „paraszti demokratizmus” téziséhez, és súlyosan elhibázottnak ítélte az állásfoglalás gerincgondolatává vált harmadikutas nacionalizmus koncepciót. *Válasz Évkönyv. i. m.* (1989), I., 214. Az Irodalomtudományi Intézetben Czine mellett Erdei Ferenc vitat-

kozott az állásfoglalással. A vita olyan termékeny volt, hogy az kínos lett az intézetet irányító Sötér Istvánnak. Annál is inkább, mert az ügynökök is jelentették, ki mit mondott s milyen volt a légkör. Döme (Bene Ede irodalomtörténész) azt az álláspontot továbbította, hogy ez politikai ügy, és nem irodalmi, a népi írók „jelentőségét párthatározatok nem rendítik meg”. Egy másik irodalomtörténész „Krasznai József” (Koczás Sándor) a második vitáról tájékoztatott. Az Intézet vezetői ugyanis jóvá akarták tenni az első vita kritikus általszólásait, s meghirdettek szeptemberre egy másik vitát. Ezt már megszervezték, s nem szólalhattak fel a „problematis, ideológiailag ellenséges elemek” (Németh G. Béla, Oltványi Ambrus, Bodnár György). Czine Mihály ismét kiállt a népiek mellett, s mondta el a Király által idézett mondatokat. Lásd SZÖNYEI Tamás: *Titkos írás. Állambiztonsági szolgálat és irodalmi élet 1956–1990. I–II.* Bp., Noran, 2012, I., 458.

⁴⁰ Uo., 456–461.

⁴¹ Uo., 452–454., 454.

⁴² Uo., 456.

⁴³ Uo.

⁴⁴ Uo.

szonyrendszert reprezentálja. Szinte ugyanakkor jelent meg a nyilvánosságban, amikor a Kádár-kormány legfontosabb „ellenségét”, Nagy Imre miniszterelnököt és vezető társait kivégezték. A forradalomban betöltött szerepükért az írókat már megbüntették. A legfőbb „bűnösöket” az a csoport reprezentálta, amelyet a periratokban is „Déry és társai” néven emlegetnek. Azaz az évtizedes munkásmozgalmi, kommunista múlttal (Déry, Zelk, Háy) rendelkező írókat, akik miután kétségkívül kiszolgálták a Rákosi-rendszert, szembefordultak a kommunista társadalomképpel és annak gyakorlati megvalósításával. Miközben a börtönben, megtörtetésük közepette is kommunistának vallották magukat. A forradalomban játszott szerepükért a népieket is elítélték (amint a korábbi szövegekben is látható), de csak verbálisan. A vezető népi írókat nem érte fizikai megtorlás, valójában még szilencium sem. Ezt a sajátos és különös ellentmondást különböző interpretációk magyarázhatják. Ezek között markáns vélemény, hogy a „nagy íróperben” a (nagy)polgári, zsidó származású értelmiséggel számolt le a magát „munkás-paraszt kormánynak” nevező hatalom. Azokkal, akiket nem tekintett az „osztályharcban” szövetségesnek. Másrészt ily módon is kifejezte elhatárolódását elődjétől, a Rákosi-vezetéstől, amelynek legfontosabb képviselői a zsidó származású értelmiségből kerültek ki. A Kádár-kormány e tekintetben a „nemzeti” voltát deklarálta, miközben elutasította a nacionalizmusnak tekintett tudatformákat, kultúrát és főleg a kommunista „internacionalizmust” kétségbe vonó, a kisebbségi magyar etnikum erőszakos asszimilációja elleni tiltakozásokat. Másrészt az új társadalom, új kultúra megteremtését célul kitűző kommunista hatalom a letűnt polgári társadalmat reprezentáló polgári kultúrát s annak javait korszerűtlennek, osztályidegennek tartotta, és elutasította. És azzal is tisztában kellett lennie, hogy a kommunista eszmeiségű irodalomnak sem jelentékeny alkotásai, sem hagyománya nincsen. Ily módon a „tömegeket mozgósítani” tudó ereje sincs, és olvasótábora sem. Az 1948 és 1956 között született „szocialista realista” szövegek ez időre már javarészt olvashatatlanok voltak, a forradalom felülírta történelmi érvényességüket, esztétikai értékrendszerük pedig eleve hiányos volt. Miközben az *Állásfoglalás* vissza akarja vonni a népi mozgalomtól öndefiníciójának legfontosabb kritériumát, a „népit” – ezért tette idézőjelbe –, s mint a későbbi események mutatják, a mozgalmat fel akarja számolni. A népi írók identitását olyan

művek táplálják, amelyek nemcsak az (akkori) irodalmi kánon legfontosabb alkotási közé tartoznak, hanem amelyeket tömegek olvasnak. Mégpedig az új elitkultúrának részeként.

Vannak vélemények, amelyek a népiek ügyeskedésével, megalkuvásaival, hataloméhségükkel magyarázzák, hogy a vezető írók közül többen szerepet vállaltak a demokráciát reprezentálni hivatott Hazafias Népfrontban. Hogy elfogadták a hatalom kinyújtott kezét, és hozzájárultak legitimációjához. Kár lenne vitatni, hogy lehetnek/vannak emberi motivációk – különösen a pályájuk és életük vége fele közeledő írók esetében –, amelyek vagy az önérvényesítés szándékát vagy a mindig is küldetésnek tekintett közéleti szerep betöltésének vágyát érvényesítik. És persze nem feledhető 1956 politikatörténeti tanulsága, amellyel az értelmiségnek ugyancsak szembe kellett néznie.

Amint a későbbi történések (az Írószövetség újjáalakítása 1959 szeptemberében) is mutatják, Illyés ekkori (1958–1959) szellemi pozícióját befolyásolja a hatalom kettős látásmódja és játéka: egyrészt számontartják mint a legtovább és leginkább következetesen kitartó ellenzék, másrészt számolnak vele mint a legtekintélyesebb és leginkább politikus íróval. A hatalom az általa létrehozott, a politikai tevékenység látszatát biztosító szervezetben (Hazafias Népfront) vezető szerepet vállaló Tamási Áron, Veres Péter, Szabó Pál névsorral azt üzenheti az értelmiségnek és a közvéleménynek, hogy jelentős írók, a megtámadott népiek vezérkara is támogatja. Illyés neve azonban hiányzik. Az MSZMP Politikai Bizottsága 1959. április 1-jei ülése tárgyalta az Írószövetség újjászervezéséről szóló előterjesztést. Az előterjesztő Orbán László az újjászervezéssel kapcsolatos személyi kérdések között kitért Illyésre is: „Külön meg szeretném jegyezni Illyés Gyula problémáját. Erről is beszélgettünk egymás között. Ő a népi írók közül az, aki egyelőre a legkisebb hajlandóságot mutatja az együttműködésre. Hallgat – bár most ír egy színdarabot – eddig ő volt az egyedüli, aki önálló művet tulajdonképp az ellenforradalom óta nem publikált. Azt halljuk, hogy visszatartani igyekszik az embereket. Ennek ellenére úgy gondoljuk, hogy azért az ő országon belüli és kívül lévő jelentős rangja indokolja, hogy ne hagyjuk ki a tagok sorából.”⁴⁵ A tagok közül nem, az Írószövetség választmányából azonban kihagyták.

⁴⁵ Zárt, bizalmas, számozott. *Tájékoztatópolitika és cenzúra 1956–1963. Dokumentumok.* Szerk. CSEH Gergő Bendegúz, KALMÁR Melinda, PÓR Edit, Bp., Osiris, 1999, 124.

A próbatétel helye, a gyengék igaza

Illyés Gyula *Szembenézve* című kötete

A *Szembenézve* kötet az 1930-as évek végétől 1943-ig keletkezett verseket tartalmaz. A háborút közvetlenül megelőző, illetve a háborús idő ez, amikor a front még nem ér Magyarországra, de a légicsapások már a hátszínre is fenyegetik. (A pusztítás beteljesedését, az 1944–1945-ös szakaszt majd az *Egy év* közvetíti.) A katasztrófa jelenlétét ellenpontoszza a családi élet, gyermeke születése. A kettő együtt, valamint az életkora – harmincas éveinek negyvenesekbe fordulása, az életút közepének lassú elhagyása – fölbuzdítja benne a számvetés hajlamát, amelyet többször, féltréfásan juhász őseire vezetett vissza.

A kötet nem kapott különösebb kritikai visszhangot, a monográfiák sem tartják kiemelkedőnek. Inkább hanyatlónak. N. Horváth Béla Tamás Attilát idézve „kockáztatja meg” a korszak válságkorszakként kezelését: „Az első háborús évek zaklatott és értelmetlen valóságában született versekből [...] Tamás Attila is a szintetikusabb látásmódot, a szövegek kiérleltetését hiányolja, amikor ilyen kijelentést tesz: »A sokféle, a középest ritkán meghaladó, különböző hagyományokat folytató (vagy ezeket keverő) vers együttesében néhány újabb szerző is meghúzódik.« Megkockáztatható, Illyés mély alkotói válsága ez az időszak, hisz nemcsak a verstermés másodlagos” (hanem a próza is „kiérleltetlen”).¹ Izsák József ezzel szemben ezt írja: „Egyik bírálója szerint Illyés költői válságának jele ebben az időben, hogy versei egyre »prózaibbabbak« lettek, csikorognak, prózai ütemben cammognak és kopognak. Csak hogy ez az általánosítás rendkívül felületese, mert nem veszi figyelembe, hogy mindezt a tudatosság műveli, és nem a költői, művészi készség hanyatlása. A »prózaibb« minősített versek közben keletkeztek a szonettek és a népdallejtésű versek nagy számban. [...] Illyés költői-művészi átlagteltjesítménye ebben az időben, bár nem hoz újat, nem marad alatta a korábbi évek természet-színvonalának”.² A közismert versek közül talán egy sem szerepel a kötetben (még leginkább a *Hullaevők* és a *Bátrabb igazságokért!* ilyen). Ennek ellenére inkább az Izsák-idézetben megfogalmazódó szemléletet tartom megfelelő kiindulópontnak. Mindent egybevéve, épp a kötet vi-

szonylagos háttérbe szorítottsága ad módot az illyési hang elfogulatlanabb vizsgálatára, a katasztrófa előtti és alatti szemléletpróba és szemléletalakulás nyomán követésére.

Mind a három monográfus egybevéve vizsgálja a háborús évek költészetét.³ Természetesen az apokaliptikus helyzet kiemelt figyelmet kap. Tamás Attila többek között a „menekülők látványától ihletett vonulásképek”⁴ változataira és az istenes tematika láncolatára hívja föl a figyelmet. Izsák az *Áldozat* mellett a *Széchenyit* is Teleki Pál öngyilkosságára vezeti vissza. A korszak verseiről szóló fejezetet összegző meglátással kezdi: „A háború tovább növelte az elkülönülést, a lírai hős elidegenülését a világtól. Programmá lett a magány, a menetből való lemaradás, az egyes szám első személy. Soha ennyire nem került előtérbe az én [...] Ismétlődő motívumként tűnnek fel a fogolylét, a szűkülő kör, az összezárt ajak, a pusztulás hamucsöndje, a halál nagy éjszakája.”⁵ (A magányról tett megállapítások bizonyos szempontból igazak, de mint majd látjuk, az elkülönülés nem szorítja háttérbe a közösségi érzést.) Mindhárman megpendítenek lehetséges párhuzamokat (Aranyt, Adyt), és kiemelten foglalkoznak a *Bátrabb igazságokért!* című verssel, Izsák és N. Horváth pedig még a *Széchenyire* térnek ki hosszabban, benne a nagy portréversek – például a *Bartók* – előzményét és méltó társát látják (joggal).

Mivel a továbbiakban nem a minőségi latolgatások, hanem a verslogika és a kötet gondolatmenete áll majd figyelmem előterében, a színvonalról – hisz mégiscsak ez alapozza meg a költői gondolatmenet rangját – annyit szükségesnek látok kijelenteni, hogy a kötet versei között számos kiemelkedő van. És a kevésbé kiemelkedők is az igazi költészet szférájába tartoznak, ezeknek is vannak megemelkedő mozzanataik, illetve a könyv egészében plusz jelentőséget, jelentést nyerhetnek. A verselés, a hang „kissiklásaira” maga a költő ad magyarázatot az előző kötetében (*Külön világban*) megjelent *Az én fülem sérti* című versében: „Az én fülem sérti leginkább, hogy alig / fordulnak egy-két kört e versek / szabott zenéjükön, egyszerre mindegyik / riasztó zajt recsegtet [...] a lélek felsikolt,

¹ N. HORVÁTH Béla: *Illyés Gyula I. (1902–1944)*. Bp., Nap, 2021, 431.

² IZSÁK József: *Illyés Gyula*. Bp., Püski, 2002, 193. Izsák itt Féja Géza véleményével vitázik.

³ TAMÁS Attila: *Illyés Gyula*. Bp., Akadémiai, 1989; IZSÁK: *i. m.* (2002); N. HORVÁTH: *i. m.* (2021)

⁴ TAMÁS: *i. m.* (1989), 122.

⁵ IZSÁK: *i. m.* (2002), 183.

mint tányéron a kés / s egy szót nyög újra, újra – // Halál, halál, halál – bármerre fordulok”. (A verselésben egyébként az Izsák említette formák mellett a szabadon kezelt jambikus sorok az uralkodók.)

A kötetet három szonett nyitja. Mindegyik a fenyegetettségről, a halálról szól. Ám egyikben sem válik mindent elsöprővé a „nagy éjszaka”. A *Lehet még...* címűben a szerelmi közösség, a következőben a művészet és a táj, az *Újító halálban* a (művész)barátság (könnyen kikövetkeztethetően: József Attila a megszólított) és a hagyomány folyamatossága válik reményt adó ellenponttá. Már itt kirajzolódnak tehát a szemléleti sarokpontok.

A *Lehet még...* a mélységből szól. A bánat és a hazugság, a költői elnémulás és a „fölttem-alattam” éjszaka irány- és támasztékvesztéséből. A sötétség mélyén az életértelmező költészetnél lényegibbnek bizonyul a szeretetteli egymásra hagyatkozás melege. A megismerésnél alapvetőbbnek az együttlét. A depressziósan eluralkodó szomorúság képes tagadni vagy legalábbis elfedni a létértelmet, de még ekkor is mentőövet nyújt a szeretetben megélt szűkebb közösség. A verset gondolati vázára csupaszítva idézem: „Lehet még költő, aki [...] összezárt foggal [...] tartja a csöndet, a bűt? S [...] épp e büszke csönddel lesz sorsa harsogón hazug? Hát ne legyenek. [...] csak te légy velem e hazudó csöndben / és életemben, oly odaillően, / mint testemben a szív, csak te vigyázzad [...] fölttem-alattam nagy éjszakámat.”⁶

Bár a beszélő ezen a szélsőséges ponton elfogadja a költői elnémulást az alapvetőbb érték kedvéért, épp ez a végső érték – a szeretetteli egybekapcsoltság – lesz az alap, ahonnan a továbbiakban visszaépíthető a költészet, értelmet kaphat a látszólag értelmetlen létezés. Tulajdonképpen már ez az egy vers magába sűríti az illyési költészet és világszemlélet magját. A vég (és az ezt abszolutizáló depresszió) állandó fenyegetettségével szembezegezhető legmélyebben átélt tapasztalat a közösség érzése. A gyermekkori család, majd a saját család, a falusi, a baráti-művészi, a hagyománybéli közösség és a nemzet vágyott-valós közössége táplálja ezt a felismerést. Az istenélményt is ez helyettesíti Illyés számára, néha azt kiszorítva, de többnyire annak mintájaként, közelítéseként⁷ – kínzón tudatosítva ott a hasonlóan mély átéltség hiányát. „Hitetlenül és szótlán / ajakkal is jó e hajóban / szállni a hűvös űrön át. / Mária, szűz anya, / hallani Pannika, / Klárika, Sárrika énekszavát” – zárja a költő *Az ozorai templomban*

című versét. Leginkább a család és a szülőföld közegében tud bízni a számára néma Istenben: „Jámbor rokonok! Itten / úgy szállnék én is föld alá, / hogy mégsem örök a halál, / hogy újra fényre költöhet isten!” (*Hegyi temető*); „Van isten? Ahogy volt, amíg / éltél, anyám?” (*Seb*).

A létértelem alapja tehát Illyés számára a szűkebb-tágabb közösség. Innen ered költészetének közösségi (például nemzeti) elkötelezettsége. A vállalt szolgálat nála tehát nem ideológiai erőlködés, hanem hasonló erejű alapélményen nyugszik, mint mások és a maga szerelmi, táji vagy elmúlástematikája. (Az persze későbbi vizsgálatra igencsak érdemes szempont, hogy a kisközösségekben szerzett tapasztalat miként terjeszthető ki a nagyobb közösségekre: népre, szegényekre, nemzetre, emberiségre.)

A *Lehet még...* zavarba ejtő szóhasználata, miszerint a költői némaság vállalható, mégis hazug, azt jelzi, hogy hiába elemibb létszint a közösség, az is csak azáltal lehet igaz és tartós, ha a helyzettudat állandó ébersége – vagyis például és Illyés számára mindenekelőtt: a költészet – ügyeli, irányítja.

A második versben már helyreáll az átfogóbb létbizalom, és eszerint a rossz végül legyőzhető, illetve a maga helyén jóra váltható. A – tágan értelmezett – halál például lényeglátásra, valóságmegragadásra vezethet: „A tájban bennerejtezik a bánat, / mint az eszme a márvány tömegében [...] sejlik, mi bennük elrejtett nekem, / az üzenet s hogy még mi munka várhat [...] és vágyom minden fölöttem körülm / lerontani, mert nyugodtan-derülten / az él nekem, ami átment egy halálon!” Itt is van zavarba ejtő mozzanat: a táj lényege a bánat? Akkor mi olyan lelkesítő a lényeglátásban? Értelmezésem szerint az, hogy a természeti örök körforgás melankóliája nem az egyetlen lényegi tapasztalat. A „márványban”, vagyis a művészetben – de az értelmes emberi cselekvésben általában – ott van a kiemelkedés, az eszmény lehetősége. Az ember feladata tulajdonképpen a természeti örök energiák megfelelő terelése, nemesítése. Ahogy meg-nemesül a táj egy szépen művelt szőlőhegyen. Nem véletlenül említem ezt a példát, mert Illyés számos alkalommal mutatja be költészetében a szőlőhegyet mint eszményi színteret. Ebben a kötetben is. Szőlőhegyen itt a *Középszer* és *A szőlőhegyre menet* „játszódik”, de ugyancsak idillien jelenik meg a művelt táj például az *Óda egy krumpliföldhöz* vagy a *Háborús délután* című művekben.⁸

⁶ A verseket a következő kiadás alapján idézem (olykor apró korrekciókkal, mint itt például a „hazug” helyesbítése): ILLYÉS Gyula: *Haza a magasban. Összegyűjtött versek 1920–1945*. Bp., Szépirodalmi, 1972

⁷ Kulin Borbála hívja fel erre a szakirodalomban a figyelmet: „a közösséghez tartozás erejének szakrális háttérét mutatja fel”. KULIN

Borbála: *Etikum és esztétikum kapcsolata Illyés Gyula életművében*. Bp., MMA MMKI – L'Harmattan, 2017, 17.

⁸ Az idill korszakbeli jelentéséről Rónay László ír *Illyés paradoxonai* című tanulmányában: „A harmincas évek közepén Illyés költészetének egyik legfontosabb, mondhatjuk, meghatározó jelképe a haláltáncmotívum. [...] a haláltánc motívumát is sajátos módon mé-

Amilyen mélabús önmagában a természet (és talán a történelem?), olyan lehangoló a túlzott, lélektelen emberi beavatkozás. A gép többször mint a túlszabályozás jelképe, mint romboló erő jelenik meg (*Nem gépkocsi*: „Füstölt a föld, megforrt az ég, / kavarja, mint kanál a Gép”; *Bátrabb igazságokért!*: „hogyan zeng a táj és gépek és vasak / köpik dühük, hogy erő és anyag / és szolga gépként zörgő gondolat / és géprejáró fejű szolgálhad”; *Próba-halál*: „Száll a gépén, küzd, előz! – Mit mivel / az idővel, melyet végül is nyer? / Akkor megint idő-üzni futkos, / akkor meg a célja elől bujdos.”). Az *Ami megmarad* címűben a város mint pusztulásra ítélt mesterséges közeg jelenik meg. Természetesen a modern háború is nagyrészt a gép világába visz. (Ám a háború ösztönoldalára szintén rámutat a költő, az *Amit vártunk* című versben: „Már magunk is pihegve vártuk, / villanjanak már meg az ágyúk! [...] mutassa meg iszonyú arcát / az isten vagy az ördög: Ő, / ki léssen értünk eljövő! – / Mi, a borzadók, tiszta szívvel / kívántuk: öljön már az ember! [...]”)

Az emberen belül is folyik a természeti tehetetlenség és az emelkedés küzdelme. A tehetetlenség eluralkodását főképp a *Részegség* és a *Pihegő* festi. A *Részegség*ben így: „Mint spongya vízzel, elme gonddal, / telítődöm, telek idővel / s kapatosodom, mintha borral [...] Oh, adjatok egy korty napot csak / és újult szívvel ébredek föl. // Minden múlik. No, igyunk bátran. / Horkolnom így lesz jó a sárban / tökrészen az életemtől!” Az idő múlása – ami a kötet egyik visszatérő témája – csak a pusztta folytatódáshoz ad energiát. A *Pihegő* a lehúzó álmoságról szól („Alighogy kelek, feküdni vágyom”), és a végén kap ez a fáradtság tágabb jelentést: „maga a föld vagyok, / a mindenség ős lustasága”.

Az idő, a mindenség lehúzó tehetetlenségét, ismétlem, az ember a dolgok átlátásával, a körütekintő munkálkodással, vagyis az élet megemelésével, megnevelésével tudja ellensúlyozni. A valóság így nem ellenfél, nem gonosz, hanem tökesúly, megmunkálendő anyag. Ahogy *A tájban...* című versben írja: „Anyaggá válik lassan szép világom [...] mint szobor-terhes követ bontom, vágom”. Az *Óda egy krumpliföldhöz* című versben pedig így ír: „Fickándozik az ember untalan, / de megkomolyszik, kinek dolga van.” A megfontolt munka az első versek értelmében vett, termékeny „halálként” szedi le a nehézkessé tevő fölösleget az adott világról: „Vívás és harc, halál a munka / s lám a világot szüli újra” (*Férj, feleség...*). A munka a vele járó lemondás és szenvedés, illetve az általa elért lényegmegragadás révén maga is egy kis halál. Előleg a „jó halál”

reményéből, reményt ad, hogy a halál sem értelmetlen. Az értelmes halál Illyésnél nőnemű, mert újjászül: „Nékem / nő volt az isten is maga, / ő vegyen karjaiba, / engem ő olvasson magába / és szüljön aztán újra szépen, / ha már a halálom kívánja!...” (*Kamasz*); „De kisöcsém lesz odaát / minden halott; anyának hívjuk / az egy, közös halált” (*Civódók*).

Az értőn alakított anyag, természet – például egy szép táj – őrzi a belémunkált, belőle kibontott jelentést. A pontos leírás szinte önmagától csap át szellemi felismerésbe. Illyés talán legjellemzőbb versmenetének itt leljük föl az alapját. A költeményeiben a tárgyilagos leírást gyakran követi az immár teljesen természetesnek, sőt elkerülhetetlennek érzett síkváltás, amely egyetemes belátást sejtet vagy fogalmaz meg vagy sűrít képpé. A valóságismetre és -alakításra utalt hagyományos paraszti életmód ezért sajátos, mintegy költői kifinomultságot fejleszt ki (*A betegség értelméről*: „finom idegzettel, mint minden paraszt”). Az értőn munkálkodón nem elvont gondolatként, hanem áramlasként, ízként ömlik szét az értelem: „De bátor az, csak zümmög bútalan, / kinek kezében biztos munka van. / Mint testén át a fű, víz édesen / áramlik rajta békés értelem” (*Óda egy krumpliföldhöz*). Az „édes” (illetve a „mézes”) Illyésnél sokszor az érzékileg megragadható értelem jelzője. Ebben a kötetben viszonylag ritka szavak ezek, de itt is van további példa rá: „szívom szemem lehunyva / a nap mézes borát; / szívem kortyonként tanulja / a vénék mámorát” (*Novemberi kertben*). (Az idézetben szereplő „szív” viszont igen gyakori szó, mint általában, ebben a kötetében is. A szív Illyésnél – akár sokaknál, másoknál – a teljes valóság, a személyessé váló igazság felfogásának a szerve.) A gyakorlati, mintegy érzékileg fölfogható igazság egyben az igazi közösség alapja. A csak spekulatív igazságok szükségszerűen egy szűk kör kiváltságai lesznek. A népi életmód és a népművészet ezért felülmúlhatatlan minta Illyés számára. Ahogy kései naplójában a korfolyamatok miatt aggódva írja: „Hogy a »jó«-hoz változatlanul az tartozzék: keveseké, vagyis hogy a »magas« művészet most már-már mértani haladvány módjára szakadjon el a tömegektől, s legyen értők és szakértők mind kisebb körének titka és tulajdona, ebben majdnem olyan veszélyt látok, mint az atomerő kezelésében. Szétvethet egy szellemi világot. Mintha a népművészet jövőjét kutatva, ez a veszély ellen is szert lelhetnénk.”⁹

Az eszmélkedés és a hozzá fűződő tevékenység érleli ki a személyiséget: „Mindegyikünk az lett, ami / benne esz-

lyítik és ellenpontozzák azok a bukolikus hangulatot sugárzó képek, melyek kezdettől jellemezték e költészetet, oly nagy hatást téve a következő nemzedék versalkotására.” RÓNAY László: *Társunk, az irodalom*. Bp., Szépirodalmi, 1991, 137–138.

⁹ ILLYÉS Gyula: *Naplójegyzetek* 5. 1975–1976. Szerk. ILLYÉS Gyuláné, ILLYÉS Mária, Bp., Szépirodalmi, 1991, 98.

meként kibomolt” (*Koponya*). A helyzettudat és a munkálkodás is a szülőföldhöz, tágabban a hazához és a nemzethez köti a személyiséget: „Egy kis halom, egy kis falu, egy kis nép – / kölöncök, indák, horgak: gyökerek! / Az Atyaúristen sem ment már ki innét!” (*Középszer*). Az önmagát így átgondoló, az önmagában a közös hagyományt és alakító erőket tetten érő ember saját sorsában a nemzet sorsára ismerhet: „Kipróbáltatok magatok / már énbenem is, magyarok, / / kipróbáltatok tüzetek, / a tűzre hamu-csöndetek. [...]” (*Kipróbáltatok magatok...*). Ilyenképpen kiérlelt identitással nincs külön boldogulás: „nem volt piritőbb még az öncsalás, hogy / van menekvés, külön szabadulás” (*Csúcs*). A közösséget cserben hagyó „menekvésnél” vonzóbb a közösségre való teljes ráhagyatkozás: „Ábrándom az volt ma nekem, / ha túl leszek az ötvenen, / a hatvanon, a hetvenen, / bujdoklás lesz a kenyerem. / / Vénen és vaksin, kopaszon / botladozom az utakon, / vén ebként szívem odavon, / hol lelkeimmel ma is lakom. [...]” (*Ábrándom az volt...*).

Van helyzet, és a jelent nagyrészt ilyennek látja a költő, amikor már alig adódik lehetőség a valóság alakítására, a nemesítő munkára. Olykor marad az eszmélkedés ébersége: a megfigyelés, a szemlélés, a tanúskodás. Számos versben szól erről: „csak nézem, hogy mi van” (*Civódók*); „Hallgassuk az idő szavát” (*Nem gépkocsi*); „Ki hogy tud, úgy tanúskodik” (*Falu az éjben*); „Figyelt, / fülelt és mindent megjegyzett magának” (*A Móríc Zsigmond emlékönyvbe*). Persze, ez se problémátlan. Félő, hogy a látott szörnyűségek visszahatnak a nézőre (például csüggedést vagy bosszúszomjat ébresztve benne). A *Medve* című vers a pusztá természetibe való ideiglenes lemerülést mint a figyelésnél kíváncsiabb választást villantja föl: „jobb eltemetnem hát magam, / hogy ne lehessen az se vád, / a tehetetlen tanúság, / hogy látva-látalak, világ!” Az igazi megoldás programját azonban valószínűleg a *Nem gépkocsi* utolsó versszaka fogalmazza meg: „Ha kérdezik, mi lesz holnap, / legyen erőm, mosolyogjak. / Oly szörnyű lesz, nem is állja, / ki már most meg nem bocsájtja.”

A tehetetlenség azonban fenntartja a hivatást illető kétélyt. A kötetkezdő vers mellett az *Egy kis szél* fogalmazza meg ezt, az eredendő, költői és a mesterséges, gépi világot újra szembeállítva: „Fúhat a szél dombon, aljon, / nincs szélmalom, hogy forogjon; [...] Tele volna tettel, kedvvel, / de hisz a kutyanak sem kell. [...] Az ember már meg se látja / azt a régi, kedves társat. / Mind a földön, földben kutat, / szemet, gázt, meg olajat. / / Nem a hű társ, nem a régi, / új segítség kell már néki. [...] Költő se kell már maholnap.”

A bölcs rezignációjú figyelem és a mesterséget illető kétely megeleveníti az Arany János-i hagyományt. A *Nem gépkocsi* az *Epilógust* idézi hangvételével, motívumaival és felező nyolcásaival: „Nem gépkocsi, csak egy kicsi /

fakó szekér, parasztkocsi / dőcög velem, alig zörög, / por se kél a kerék mögött [...]”. Ugyanez az Arany-vers juthat eszünkbe a *Folyók, fjordok, kis falvak...* egy részletéről: „Ki bizakodón / mentem veled, az útmentére állok”. Az apokaliptikus helyzet Vörösmartyt hívja segítségül: „Mi vár rád még, megöszült / föld?” (*Légy*). Az ilyen rejtettebb utalások mellett több vers nevez meg költőtársakat, elődöket (Berzsenyit, József Attilát, Babitsot, Adyt, Móriczot). A nagy példák és a szülőföld ad tehát erőt a szembenzésre. A kettő egységes értékrendet képvisel, bizonyos nézetből viszont két ellentétes világ, a fentebb műveltségé és a paraszti sorsé, amelyekhez egyaránt kötődik a lírai én. Ezúttal is több műben (*Székfoglaló, A pannon lélekre, A szegényekre, Számvetés*) fogalmazza meg Illyés azt a kettőslelkűséget, amelynek az életműben leghíresebb verse a *Nem menekülhetsz*. Itt a *gyerekekre* című versben jut nyugvópontra a vívódás. A kettősség hivatást jelöl ki: „Ne feledjétek, kiket a jegenyék / sorsára küld / magából magasra: nem díszleni, / de vihar előtt veszélyt inteni”.

A kis hazai táj és a költészet egyaránt jelentéktelennek, tehetetlennek tűnik a történelem pusztító erőihez képest. Az általuk kínált minta mégis erőt adhat, mégis felülkekedhet végül. A kötet számos darabja hirdeti, hogy a szenvedve is győztes igazság a látszólagos gyengeségben lép általában elé. Az elkerülhetetlen áldozat gyengeségnek látszik, de végül célba érhet. „Így néz a legyűrt nyers erő / a diadalmas jámborságra” – fogalmaz a *Párban* című vers. A kötet hangsúlyos helyén, az utolsó vers utolsó soraiban szintén ez a belátással felérő remény kap hangot:

„Mennyi nevelés, türelem
és kitartás és győzelem
emelődik a nevetlen,
öltni áradó ösztön ellen!
És szívemet okos keménység
szállja meg: erős, lám, a mélység,
erősebb a föld, mint az ember,
és félni sem kell, futni sem kell,
dönthet házakat, tornyokat,
áradhat tombolva a had,
legősibb nagy ellenfele,
mégis a béke győzi le!”
(*Mutatkozik...*)

Természetesen a fő minta a jézusi példa. Az igazság nem okvetlenül alakítja át érezhetően a világot, de legalábbis fölemel, fölé emel. A Teleki halálára írt *Áldozatban* mindez együtt van: „Vedd példának őt. Hogyha vért / szomjaznak fenn az istenek: / a népedé helyett / nyújtsd némán föl nekik a magadét. [...] Nem összeroppant, de fölmagasult! [...] És nemzetét ma az emeli fel, / ki súlyával

Sz. Eszteró
Anett
illusztrációja
Illyés Gyula
Óda egy
krumpliföldhöz
című verséhez,
2022
© Magyar
Művészet

lerogy. / Fölfelé futva példát így mutat, / ki jobbra-balra nem lel már utat.” A kötet betegségversei szintén – a szemlélődésre szűkült életről és – a fájdalom lehetséges értelméről szólnak. Legátfogóbban közülük *A betegség értelméről*.

Az áldozat, a gyengeség értelme persze csak esély, óhaj, olykor tapasztalat. A költő tudja, lehet, hogy az áldozat sem segít a közösségen, a többi emberen. Ilyenkor is marad azonban a köteleességteljesítés öntudata, a „megtettem (megmondtam), ami kell, és ezáltal megmentettem a lelkemet” igazsága. Fölsejlik emögött a világszemlélet (ami már például Vörösmarty *Gondolatok a könyvtárban* című versébe is belelátható), hogy a világ csak a próba helye. „Mert ami él, csak – átmenet!” – tanítja a *Körülvettelek...* Tetteinknek nem az eredménye a meghatározó (azt a „boldog Isten bírja”), hanem lelkigyakorlat-jellege. A *Szécsenyi* ennek a nagy verse. Legalábbis a vége ennek jegyében is értelmezhető:

„[...] adja meg nekünk mégis szép kegyként a sors
az ő útját! – A félelem,
a szegény és önmarcosas vad elemeit,
mint gözt – munkára váltani!
hogy lázas főnkön vigaszul a kéz a tett
verejtékét simítsa szét,
még akkor is, ha tudja elménk: hasztalan,
s szájunkon, az eltorzulón
kitörni e szó rángatódzik: „nem bírom!”
s a bomló lélek, mint a láng
meg-megszakad: száll szebb részével fölfelé! –
Az volt talán az istené.”

Próbátétel mezejének elég egy kis(ebb) nemzet is. Annak sorskérdéseit megélve szembesülni tudunk az ittlét kérdéseivel: „magához vonja mind a bajt, a szenvedést / (mellyel kis nép is egy világ) –: / Krisztusként, zsákmányával széttárt karja közt / a végtelent ölelve küzd”.

A betegség értelméről szintén hasonló szellemben végződik (megint csak Arany hangütését idézve): „Hallanak-e vagy sem, többet azt se kérd, / úgy szép az áldozat, hogyha: semmiért! / Nyújtsd hittelen szíved azon üresen: / »többi a te dolgod, édes istenem!«”

Az áldozatiság mellett megvan a hősiesség esélye is, de az itt háttérbe szorul. Mindössze egyszer, az *Áldozat* című versben van róla szó, akkor is szorosan az áldozat-

hozattal összefűződve: „Barbár idő. De ilyenkor terem / Sárkányölőt a föld és Tűzlopót. / Barbár idők. De hősök s áldozók / ilyenkor győzhetnek a végzetten.”

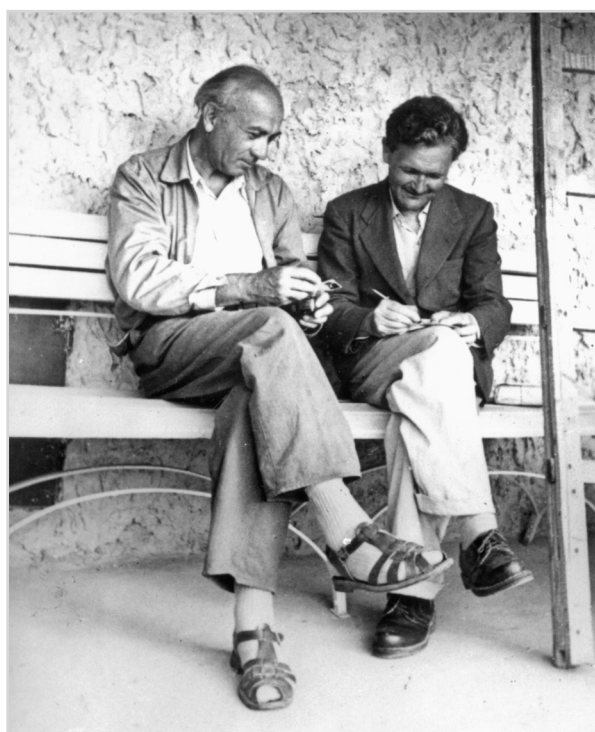
A Bátrabb igazságokért! a gyengeségében is igaz, és ezért nem uralomra törő, sőt az „e világ” logikájával éppen hogy szembeszegülő szemléletet hirdet: „Óh, a ti igazságaitok! Az a sok / döntő s föltétlen igazság! A súlyosok, / a letiprók! – nem ők kellene énnem [...] Nekem a könnyen megtámadható / igazság kell; a mindent kihívó [...] és legigazabb épp abban vagyok, / mit e világ belőlem gyáván visszadob.” Az itt kíváncsnak mutatott felfogás nem skatulyáz, hanem az azonos jelenségek, szavak helyzetenként változó értelmei között éber figyelemmel különböztetni tud. Sok ilyen, kettősséggként megragadható különbség kap szerepet a kötetben. A halál lehet termékenyen alakító és értelmetlenül romboló (illetve háborús, hiábavaló és békés, „jó halál”). Az Isten többnyire végső remény, de fölrémlik egy örült demiurgosz képe is (*Isten forró agyában*). A „fent” lehet szellemi, emelkedés, de lehet a földi tipró hatalom (*Tálpak*). A csönd bizonyos esetben a kifosztottság némasága (*Lehet még...*), máskor az érlelődés csöndje (*Óda egy krumpliföldhöz*: „Munkálok én is, a szavak alatt / magától érik gond és gondolat [...] Folyik az élet, az én földem ez. / Az erdőben a déli csend neszez”; *Szabad halott*: „Kifarag, mint szobrot / a szorgos csönd”). Az ellentétek ugyancsak lehetnek szétszaggatók és termékenyek. Az elsöre példa a *Szécsenyi* „szakadó lelkű férfin” vagy az *Isten forró agyában* képei („a jég holddal, a láng nappal”) és ösztönzései („Ez ölni nógatta, az meghajolni, / ez kézen járni, az kukorékolni...”).

Talán a kiragadott szempontokból és idézetekből is látható, hogy a *Szembenézve* nemcsak a költői alakulás stádiumaként, hanem önállóan is figyelemre méltó teljesítmény. Az itt közölt, egyenletesen magas színvonalú versek magukba foglalják az illyési életmű és szemlélet egész gazdagságát. Egy apokaliptikusan kiélezett helyzetben tud józan maradni, a reménytelennek tűnőben is meglátni az esélyt. Mindenekelőtt a fenyegető értelmetlen halál hangolódik át lehetőséggé, teremttőerővé. Ami, ha bizonyosságot nem is ad, de mindenesetre igazolja a szerző öregkori naplójában megfogalmazott tételt: „Így van: minden kultúra éltető magva a halál. A legyőzendő halál. Minden filozófia lényege, hogy elviselhetően nézzünk a halál elébe. Hogy élni tudjunk tudatunkban a halállal.”¹⁰

¹⁰ ILLYÉS: i. m. (1991), 78.

A fiatal Illyés Gyula szerelmi költészetéről

Illyés Gyula első verseskötönyve, az 1928-as *Nehéz föld* nem csupán irodalmi belépő volt, hanem a szürrealista versalkotási technikáktól való „lassú elfordulás” egy állomása is.¹ Ez a fokozatosan végbemenő fordulat tette lehetővé,

Illyés Gyula és
Németh László,
1962
© Fortepan,
adományozó:
Németh László
Társaság

hogy a költő a párizsi korszak avantgárd műfordítói tevékenysége által inspirált kísérleteket hátrahagyva már a szerelmi megszólalás sajátosan illyési, hiszen a századforduló esztétizmusától – formai értelemben is² – eltávolodó,³ tájköltészeti, népművészeti és avantgárd hatásokat egyaránt integráló⁴ formáját vigye színre. A *Nehéz föld* szerelmi beszédmódjának jól megfigyelhető tendenciája a megszólított alakjának konkretizálása, amelynek eredményeképpen az ebbe a vonulatba sorolható versek fókuszába a kötetnyitó *Jel* című versben is megidézett Anna („Virágom – te tudod, Anna – keserű mosoly.”)⁵ valamint a hozzá fűződő viszony kerül. Illyés első verseskötete, akárcsak a kapcsolatnak szintén emléket állító *Hunok Párisban* (1946) című életrajzi regény, tehát aktiválja az életrajz referenciáit, név szerint utalva a költő párizsi szerelmére: „Így örzöm napjaim anyját, név szerint Orosz Annát” (*Föld alatt...*). Ugyanakkor éppen ez a gesztus válik a jelölő világban ténylegesen megtalálható jelöltjétől való eloldódásának, a tulajdonnév költői felmutatásának alapjává.⁶ Az Anna név életművön belüli vándormotívummá válása és így a név jelölő karakterének előtérbe állítása – a vezetőknév szerepeltetése által ironikus módon el is bizonytalanított – szövegekzi kapcsolatot teremt a magyar költészettörténet nevezetes Annaival, Balassi Bálinttól Juhász Gyuláig⁷ („van-e, ki e nevet nem ismeri, / hogy Anna” – éneklí Cseh Tamás), ami az én olvashatóságára is visszahat, részlegesen felbontva a személyesség struktúráit.⁸

- DERÉKY Pál: *A vasbetontorony költői. Magyar avantgárd a 20. század második és harmadik évtizedében*. Bp., Argumentum, 1992, 177.; N. HORVÁTH Béla: *József Attila és kortársai*. Bp., Nap, 2015, 44. Mint Tamás Attila rámutat, ugyanakkor ez az elfordulás nem tekinthető véglegesnek, hiszen a kései pályaszakaszban ismét előtérbe kerülnek a szürrealista hatások. TAMÁS Attila: *Illyés Gyula művészetszemléletéről* = *Csak az igazat. Tanulmányok Illyés Gyula születésének centenáriumán*. Szerk. GÖRÖMBEI András, Bp., Kortárs, 2003, 32. Ehhez lásd még KULCSÁR SZABÓ Ernő: *A magyar irodalom története 1945–1991*. Bp., Argumentum, 1994, 62–63.
- Vö. SCHÖPFLIN Aladár: *A magyar irodalom története a XX. században*. Bp., Grill Károly, 1937, 280.
- Ez az 1930-as évekre teoretikus kontúrokat is nyert. TVERDOTA György: *Illyés Gyula irodalomszemlélete a harmincas években* = *Csak az igazat. i. m.* (2003), 40–52.
- Vö. POMOGÁTS Béla: *Avantgárd, népiesség és nyugatosság Illyés Gyula költészetében* = *Uő: Öt költő. Irodalomtörténeti tanulmányok*. Marosvásárhely, Mentor, 2005, 178.; SEBŐK Melinda: *Szürrealizmus – klasszicizmus – „népiesnek tetsző puritán egyszerűség”*. Illyés Gyula

pályakezdetén = *Uő: Modern értékörzők*. Miskolc, Felsőmagyarország, 2017, 66–77.; BÉLÁDI Miklós: *Illyés Gyula*. Bp., Kozmosz Könyvek, 1987, 9.

- A versidézetek forrása ILLYÉS Gyula: *Összegyűjtött versei* https://konyvtar.dia.hu/html/muvek/ILLYES/illyes00001_tart.html
- Ennek avantgárd gesztusához lásd KONKOLY Dániel: *A hang kísérletei. A hangot reprodukáló technikák eszközei és a lírai hang konstellációi a 20. század első harmadának magyar költészetében*. Bp., Fiala Írók Szövetsége, 2022, 51.
- Emellett Illyés széles körű avantgárd tájékozódása miatt akár felidézheti Kurt SCHWITTERS 1919-es *An Anna Blume* című versének emlékeztető sorait is („pont olyan vagy hátulról is, mint előlről: / A - - - - N - - - - N - - - - A.” KURDI Imre fordítása). „Dein Name tropft wie weiches Rindertalg. / Weißt Du es Anna, weißt Du es schon, / Man kann Dich auch von hinten lesen. / Und Du, Du Herrlichste von allen, / Du bist von hinten, wie von vorne: / A - - - - N - - - - N - - - - A.”
- Vö. KULIN Borbála: *Etikum és esztétikum kapcsolata Illyés Gyula életművében*. Bp., MMA MMKI – L’Harmattan, 2017, 12.

Sz. Eszterő
Anett
illusztrációja
Illyés Gyula
Látod, hogy
gőzölög című
verséhez,
2022
© Magyar
Művészet

Ugyan a *Nehéz föld*, ellentétben a szerelmi megszólalásra erőteljesen támaszkodó *Külön világban* (1939) című kötettel, elsősorban nem a szerelem témája körül forog,⁹ Annája megszólítottként (*Jel, Mint a harmat 1–2, Látod, hogy gőzölög...*) és – mintegy búvópatakként – a beszéd tárgyaként (*Föld alatt, Mint a harmat 3, Elégia*) egyaránt megjelenik. A *Mint a harmat* első két szakasza a beszélő más és más figurációját viszi színre, ugyanakkor a jeleneztetés kereteit mind a két esetben a természeti idill – mint arra Kulcsár Szabó Ernő is rámutat, képalkotási szempontból újító jellegű megjelenítése¹⁰ – szolgáltatja.¹¹ Amíg a vers első szakaszában a természeti az énhez kötődik, addig a második, az első versszak után szerelmesből végül tájversbe átmenő szövegrész Annát magát is meglehetősen hatalmas természeti erőként jeleníti meg („Kacagásod fodrain még megcsillan a lebukó nap, / Pillait még egyszer reád nyitotta, / Azután buzgó örömdőtől megittasulva elaludt / A puha dombok ölen.”). A vers első szakaszának éneje először a természettel való azonosulás lehetőségét villantja fel, amelynek tétje a megszólítotthoz való óvó hozzáférés totalizálása. A másik megóvásának igényéről tesz tanúságot az első két versszak gyengédséget sugárzó igekészlete is (reád csapódnék, átfolynék, megérezhetné, simul, takarnálak, fektetnélek). A nyitány beszélője ebben az elérni vágyott állapotban a külső és a belső oldaláról is érintkezne a megszólítottal („Reád csapódnék, mint a harmat, / Mint folyóvíz, átfolynék rajtad”, „Kezem úgy simul, mint hű állat”), hogy aztán grammatikailag jelölt módon is kilépve a természeti létezők köréből, azok birtokosának pozíciójából, a másik belsővé tételének műveletét hajtsa végre („Pillaim alá takarnálak”, „Fektetnélek szép egem alá és, / Jövendőm gyönyörű réjtére”). Ez a szakasz a maga szó szerinti értelmében egy-

felől megközelíthető a természetet birtokló, abszolutizált én pozíciója felől, amelynek perspektívájából a megszólított számára hozzáférhető világ, valamint annak jelene és jövője az én függvényében képzelhető csak el. Másfelől azonban, a kint és a bent közötti határt megtestesítő pillák figurájának perspektívájából a beszélő szép egének és gyönyörű réjtének találkozási pontja éppen az a szem lesz, amely akárcsak az ég a vele alaki szempontból érintkező szaruhártyával, az írisz színe által, meglehet, kapcsolatba kerül a réttel.

A *Mint a harmat* első szakaszában feltűnő megszólított látványának a szembe való beíródása az előbbiektől nézve a másik megóvásának formájaként válik elgondolhatóvá, amiből az is következik, hogy az én e vágya a szem lehunyásának, így a világtól – akár a tényleges másiktól! – való el- és a belső világ felé való odafordulás akaratlagosként és akaratlanként egyaránt értelmezhető aktusában teljesezhet ki. Érdemes felfigyelni arra, hogy ez csupán a másik percepciójának megóvását jelentheti, a vers ennyiben pedig inkább az emlékezés védelmező teljesítményét, és kevésbé a beszélő abszolút hatalmát hangsúlyozza – a költői beszéd által birtokolt hatalom nem a kint, hanem a bent világához tartozik. A harmadik versszak aztán megfordítja az előbbi viszonyrendszert: a megszólított itt a gyermekkori emlékekhez – egészen pontosan az Illyésnél gyakran feltűnő kutyához – való hozzáférést biztosító álom fizikai lehetőségfeltételeként jelenik meg („Midőn karodban / Legeslegelőször aludtam, / Álmomban gyerekkorom társa / Egy kis kutya nyalt a fülemben.”). Ezek szerint a másik különlegességét éppen az adja, hogy biztonságot nyújtó jelenléte teremti meg azokat a kereteket, amelyek képesek helyreállítani a múlt és a jelen közötti kapcsolatot, az ént a hű társiaság első élményére emlé-

⁹ Érdekes tény mindazonáltal, hogy a 2012-es, *Ráadás élet* címmel kiadott Illyés-gyűjtemény kötetben korábban nem közölt szerelmes versei között a legkorábbi 1937-es keltezésű. ILLYÉS Gyula: *Ráadás élet. Válogatott és kiadatlan versek*. Szerk. ILLYÉS Mária, Bp., Magyar Napló, 2012.

¹⁰ Kulcsár Szabó szerint Illyés költői pályáján ugyanakkor éppen ez kezd egyre inkább visszaszorulni, méghozzá a grammatikai stabilizáltsággal/jól formáltsággal szemben, ami jelentős mértékben hozzájárult ahhoz, hogy Illyés költészete a késő modern korszakküszöb viszonyában nem lehetett képes kibontakoztatni a pályakezdés ígéreiteit. Vö. KULCSÁR SZABÓ Ernő: *A megértés alakzatai*. Debrecen, Csokonai, 1998, 112.; LŐRINCZ Csongor: *Ästhetisierung der Sprache. Klassische Moderne zwischen Metaphysik des Artistischen und Neu-situierung des Subjekts (um 1895–1932) = Geschichte der ungarischen Literatur*. Főszerk. KULCSÁR SZABÓ Ernő, Berlin, Boston, De Gruyter, 2013, 344–346. Kulcsár Szabóhoz hasonlóan erős kételyeket fogalmaz meg Illyés hatástörténeti potenciáljával kapcsolatban MARGÓCSY István: *Mai, futó gondolatok Illyés Gyula költészetéről = Uő: „...A férfikor nyarában...”*. *Tanulmányok a XIX. és XX. századi magyar irodalomról*. Pozsony, Kalligram, 390–405. Fontos ezzel kapcsolatban megjegyezni, hogy Illyés pályakezdése magas fokú elismert-

seget, sőt egy idő után központi jelentőséget vívott ki magának a korabeli kritikában és a költőtársak között is. Lásd TVERDOTA György: *Illyés kritikai fogadtatása a 30-as években = A költőszerep lehetőségei Közép-Európában. Tanulmányok Illyés Gyuláról*. Szerk. N. HORVÁTH Béla, Szekszárd, Illyés Gyula Pedagógiai Főiskola, 1997, 68. Illyés költészete a későbbiekben is viszonyítási pont maradt. Ez azt is jelenti, hogy habár Illyés – mivel költészete az irodalmi modernség integratív történeti modelljének szempontjából nem mutatkozott elég innovatívnak és hatástörténetileg relevánsnak – kétségkívül az 1990-es évek kánonátrendeződésének egyik vesztese lett, a modernség egy beszédmódok tekintetében komplex, tehát nem a késő modernség horizontjában megalapozott modelljének perspektívájából az irodalomtörténet-írás számára mindenképpen a korszak egyik megkerülhetetlen alkotója. Lásd ehhez KABDEBŐ Lóránt: *Költészetbeli paradigmaváltás a húszas évek második felében = Újraolvasó. Tanulmányok Szabó Lőrincről*. Szerk. KABDEBŐ Lóránt, MENYHÉRT Anna, Bp., Anonymus, 1997, 25–26.

¹¹ Tamás Attila ezt a verset „Petőfi romantikus-népies szerelmi lírájának” megújításaként értékeli. TAMÁS Attila: *Illyés Gyula*. Bp., Akadémiai, 1989, 44.

keztetve. Innen nézve válik egyértelművé, hogy az első szakasz negyedik versszak az első három strófa szintézisét viszi színre („Búvok melléd s karolván védlek”), hiszen az én egyszerre jelenik meg benne védelmező, óvó, valamint megóvott pozícióban, sőt gyermekként és megözvegyült – talán idős – emberként is („Mint egykor anyámnak térdére / S borulnék úgy is rád, mint sírra.”). A megszólított itt, miközben az én győzelmének reprezentációjaként tűnik fel („Győzelmi zászlómnak tűznéllek”), anyaként és sírként, vagyis kezdetként és végként is megközelíthetővé válik. Az én és a másik közössége ennyiben nemcsak a világgal áll szemben, amelytől védelmezik egymást, hanem a halállal is, amelytől egyikük sem menekülhet.

Hasonlóan a *Mint a harmat* című vershez, a természet-hez és a másikkal fűződő viszony erős összetartozása jelenik meg a *Látod, hogy gőzölögben* is. Azonban ebben a költeményben a táj nem az én figurációjának eszközeként, hanem a vidéki életforma adottságaként válik megragadhatóvá, méghozzá a romantikus szerelmi költészet évszakszimbolikáját újraértelmező módon. Az őszi és a téli határhelyzetét tematizáló aposztrófikus versbeszéd abba enged bepillantást a megszólított számára, hogy milyen lesz az elkövetkező évszak, miként alakul át a táj, és ők maguk hogyan élhetik meg ezt az átmenetet. Az én beszéde ezek között az összefüggések között ugyanakkor korántsem reprezentációs jelleggel hangzik fel, mivel a vers a különböző természeti jelenségek figurációja során maga teremti meg a táj elgondolhatóságának alapjait. A *hegyláb* szóösszetételben rejlő (kataktrizist és) antropomorfizmust¹² kibontó nyitány például a Mecsek és a köd viszonyát a hullámmás képzeteit megidézve jeleníti meg, egy vízben álló alak képét implikálva („Látod hogy gőzölög vén Mecsekünk már! Sűrű / Habokban csapódik lábához az őszi / Köd árja!”). De, még mindig az első versszaknál maradva, a szél sem maradhat jelző nélkül, hiszen a versbeszéd azt gúnyosnak nevezi („Gúnyos szél rázza fáink jajongó / Ágait, leveri utolsó gyümölcseinket is.”), ami azt is jelenti, hogy a szélnek a fák jajongó ágaival való szembekerülése nemcsak az évszakok közötti átmenet organikus pusztítását foglalja magában, hanem az emberi tevékenység eredményeképpen megmunkált, kulturált természet véges teherbírását és ezáltal az emberi törekvések lehetőségeinek korlátoltságát, ha úgy tetszik, mindenkori anyatermészetre utaltságát is.

Az őszi táj figuratív megelevenedése szemben áll annak megfigyelhető elnéptelenedésével, amelyről a vers második strófája tudósít: „S ránk száll lassan a tél, Annám... s e százados bánat / Hűvös üzenetként szálló a Kapos némuló völgyeiből – / Hallgasd – már a bibic csipog csak – fiait gyűjti az útra.” A táj téli kiüresedése Illyés versében egyúttal annak defigurációját is jelenti, amely művet végső soron profanizálja – megint csak egy szóösszetétel kijátszása – az avarszőnyeg színével való érintkezésből fakadóan templombelsőként színre vitt őszi táj szentségét: „Egy hét s üres lesz a táj és megered újra / A szennyes eső, elmossa a bíborban pompázó / Templomi szőnyegét az útnak... / cuppan a nehéz / Barmok patája majd a vas-színű sárban”. A profanizáció folyamatának egy újabb rétegét jelenti az, ahogy az őszi természet organikusan létrejött – Charles Baudelaire *Kapcsolatok* című versének nyitányára visszautaló – templomának helyét („Templom a természet” – Szabó Lőrinc fordítása), amelyet vélhetőleg nem sokkal korábban még a különféle madarak töltöttek meg hangokkal (mint látható, ezek közül már csak a költözéshez készülő bibic – a Magyar Madártani és Természetvédelmi Egyesület év madara választásának 2001-es győztese – maradt),¹³ az emberi tevékenység eredményeképpen hanggal megtöltő állatok veszik át, pontosabban az alattuk dagadó sár. A versben ez szemléletes módon jelenik meg a vadon élő madár (bibic) és a haszonállat (ökrör) implicit szembeállításában, amely akárcsak a „bíborban pompázó / Templomi szőnyeg” és a cuppogó sár, a látvány és a hangzás egymással feszültségben álló, kiasztikus módon szerveződő dimenzióit is jelöli. Amíg az őszből a télbe való átmenet folyamán az állatok esetében a madarat felváltó ökrör néma lesz, addig az ünnepélyes avarszőnyeg látványát a „vas-színű sár” mellett éppen az ökrör patájának cuppanása fogja felülírni. Amíg tehát az előbbieket esetében az, amiként az őszből tél lesz, a hangzásból a látványba, addig az utóbbiaknál a látvány totalitásából a látvány és a hangzás együttesébe való átmenet formájában megy végbe.

A vers e pontján kerül szembe egymással az épített környezet közvetítő teljesítményének eredményeképp hozzáférhetővé tett, önmagát ennek perspektívájából elsratni látszó természeti és az emberi: „S ereszükről le-rohanó víz bugyborékolva zokog... / Mit se sirassunk mi!” Az itt olvasható felszólítás rendkívül élesnek hat, különösen, ha visszaemlékszünk arra, hogy a tél eljövételének eddig elemzett képei a legkevésbé sem adnak okot a bi-

¹² Vö. DE MAN, Paul: *Hipogramma és inskripció* = *Uó: Olvasás és történelem*. Ford. NEMES Péter, Bp., Osiris, 2002, 429.; MENKE, Bettine: *Ki beszél? A beszélő arc alakzata a retorika történetében*. Ford. TÖRÖK Ervin = *Figurák*. Szerk. FÜZI Izabella, ODORICS Ferenc, Budapest, Szeged, Gondolat, Pompeji, 2004, 96., 100–101., 104., 112.

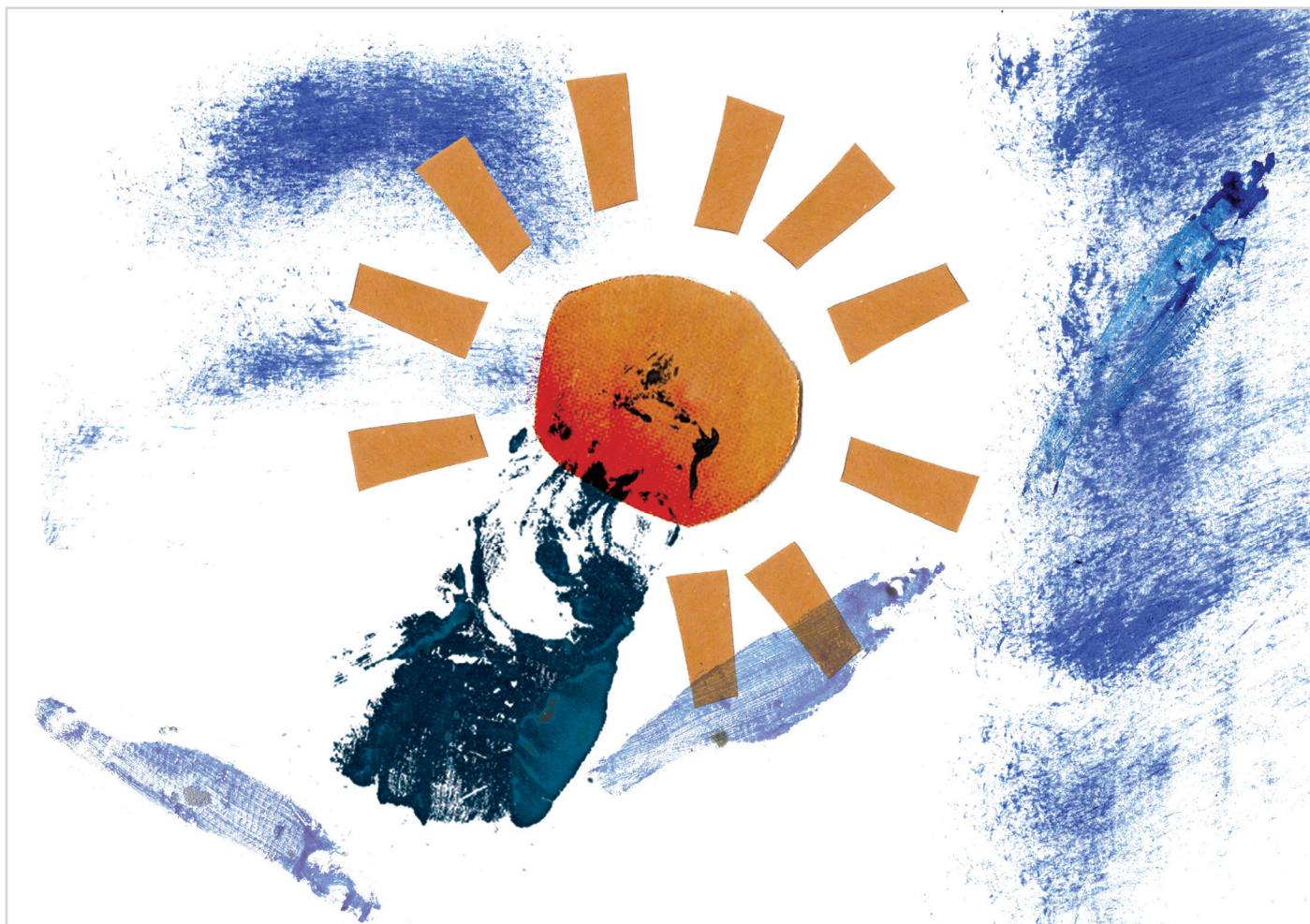
¹³ Év madara (1979–2021) = Magyar Madártani és Természetvédelmi Egyesület (MME)
https://www.mme.hu/ev_madara

zakodásra: Illyés versében a meglevenedő szél az emberi kiszolgáltatottságot mutatja fel, a fák jajonganak, a táj kiüresedik, a templomszörnyet elmossa a tisztátalan eső, az ereszsatornán pedig könnyek száguldanak keresztül. A beszélő ugyanakkor éppen arra mutat rá, hogy az eddig leírt, a közeljövőben bekövetkező változások egyáltalán nem tragikusak, sokkal inkább szükségszerűek, hiszen az ősz maradványainak – például az avarszörnyeg – bomlása egyfajta megtisztulási folyamat kezdete lesz, amely később majd a földet fogja táplálni („Önnön mérgeitől / Bomlik e fürgeteg és termékeny csend havazik majd / A vetések álmaira”). Ráadásul, ahogy látható, a bomlás mellett a tél egy másik jellegadó – újabban persze egyre ritkásabb – eseménye, a hó és a csend metonimikus-szinesztétikus felcserélésével színre vitt havazás is produktív erőként jelenik meg. A megpihenő termőföld trópusa ugyanis éppen azért létesülhet, mert a tájra hulló csend, elválasztva az ébrenlét világát az alvásétól, képes biztosítani a föld zavartalan álmát. A kép komplexitása, akárcsak korábban, itt is egy szóösszetételben, vagyis a hótakaróban rejlő poétikai erőn alapszik. A versbeszéd ezt azonban a korábbiaknál is összetettebb figurális átvitelek segítségével ak-

názza ki, az alvó vetéseket végső soron csenddel takarva be. A tél innen nézve nem a pusztulás időszaka, hanem egy, a természeti újjászületés – a vers figurális hálója szerint: a kipihent ébredés – lehetőségfeltételeit előállító évszak. Pontosan ez az oka annak, hogy beköszöntének értelmezhetősége Illyésnél nem válik kiszolgáltatottá a párkapcsolatok életciklusát az évszakok változásának mintájára leképező organikus modelleknek. A tél a *Látod, hogy gőzölögben* sokkal inkább a másikkal töltött idő egy, a korábbiaktól eltérő, de a szerelmi viszony tekintetében változatlan formájának kereteit teremti meg.

A vers utolsó felszólítása a tűz megrakására, az énnel való intim testi közelség kialakítására, valamint dalolásra hívja a másikat (az én beszéde tehát – amennyiben a performatívum célba talál – éppen ott ér véget, ahol a megszólított elkezdődik): „Rakj addig a tűzre / S fonván sötét karod nyakam köré, dalolj / Madarak elhangzott versenyéről, ágaskodó göndör / Bárányokról, egy fel nem osztott tájról, / Melyről mint gyermekét viszi kalaszát a barna arató.” Az én felszólítása eszerint olyan dolgok énekalapú közvetítésének létesítésére vonatkozik, amelyek vagy az ősz és a tél közötti átmenetben, valamint a télben nincse-

Sz. Eszteró
Anett
illusztrációja
Illyés Gyula
Testvérek című
verséhez,
2022
© Magyar
Művészet

nek jelen (madárénekek), vagy idegenek az erdők és a szántók világától (bárányok), vagy elvesztek az elmúlt idők homályában (fel nem osztott táj). Érdekes felfigyelni arra, hogy az éneklendő dal tárgyaként itt elősorolt három elem közül egyik sem a paradicsomi idill állapotát testesíti meg: a madarak – metonimikusan megjelenített – énekének funkciója az egymással való versengés, a bárányok ágaskodása dominanciaküzdelmekre utal, az ember pedig, akár csak a kiűzetés után,¹⁴ munkára kényszerül a létfenntartás érdekében. Ugyanakkor a föld maga, amelyet megmunkál, habár kulturalizált, és ennyiben nem tekinthető érintetlennek, mentes a tulajdonviszonyoktól. A kalász, amelyet az arató elvisz, a gabonanövény megtermelőjének jogán az övé („mint gyermekét, kalászáat a barna arató”), a föld maga azonban – erre utal a táj fel nem osztott jellege – nem tartozik senkihez sem, vagyis a versbeszéd által előhívott ének a (Mecsek környéki?) természet individuális kisajátítása előtti, közösségi használatú állapotát lenne hivatott megidézni. A dal éneklése, amelyre az én a másikat felszólítja, ennyiben tehát olyan praxisnak tekinthető, amely – a tűz melengető közelében és a testi intimitás helyzetében – az ős és a tél közötti átmenet közös átélését segíti, énekkel megidézve azt, ami nincs jelen. A táj erőteljesen figuralizált bemutatása és a másik által éneklendő dal, a jelen lévő és az elkövetkező, valamint az elmúlt együttesének közösen átélt nyelvi tapasztalata az én és a megszólított viszonyát a környezethez fűződő kapcsolat talapzatán építi tovább, a szerelmi megszólalás egy, a tájköltészetben megalapozott, ugyanakkor a romantika ábrázolásmódjával szakító formációját létesítve.

Az 1930-as *Sarjurendek*ben főként az előző kötet szerelmi diskurzusának bemutatató szólama dominál. Általában elmondható, hogy verseiben a másik esetenként akár be is következő megszólítása leginkább az én önreprezentációja előtt nyit utat (*Telhetetlen kamasz, Szerelmem huszonegy éves, Mint a mosolygó merénylő*). A szerelmi megszólalás Illyés költői életművében csupán az 1935-ös *Szálló egek alatt* kötettől kezdve jelenik meg ismét nagyobb súllyal. Az ebben a könyvben olvasható *Szerelmem* című versben, Illyés költészetétől némileg meglepő módon, az én ráhagyatkozó magatartása jut szóhoz. Az erő, amely az ént ebbe az állapotba keríti, tulajdonképp a szerelem: „Mint egy dalba, dalba, úgy burkolom magam / szerel-

medbe és úgy sodortatom magam. [...] Lépek mint részeseges, kit egy dallam visz és / aki köré a bor egy régi nyárt idéz.” A szerelem eszerint egyfajta kószálóvá¹⁵ teszi a beszélőt, aki az ettől az érzéstől elbódult – a második versszak alapján egyenesen: megrészegült – tudatállapotában bizonyos mértékig feladja a teste fellett gyakorolt kontrollt, és annak automatizmusait hagyja érvényre jutni. Ugyanakkor kulcsfontosságú, hogy a test és a tudat közötti kommunikációt megbontó szerelem mindkét előfordulása a másikhoz kapcsolja grammatikailag azt („úgy burkolom magam / szerelmedbe”, „föl-fölszippantgatom egy szép szigetvilág édes gyanta-szagát, / két kezemen maradt szerelmed illatát”), ráadásul amíg a megszólított szerelme az első esetben egyértelműen immateriális mivoltában tűnik fel, a dalba való beleburkolózás – akár a táncos mozgását is implikálni képes – hasonlatát aktiválva, addig a második előfordulásakor nagyon is materiális lesz: szagként, illatként válik megközelíthetővé.

A másik szerelmének első említése innen nézve könnyen lehet, hogy nem mást közvetít, mint az illatba való beleburkolózást, vagyis az érzés megrészegítő tapasztalata a kézen maradt szerelem illatának meglehetősen erotikus implikációkat aktiváló képén alapszik (erre játszik rá a „gyanta-szag” metaforája is). Ez egyáltalán nem idegen Illyés szerelmi költészetétől: az *Ajándék* című versben például a „melengetés” kölcsönössége hasonló struktúrába szerveződve jelenik meg, amennyiben az én által átélt öröm félreérthetetlenül a másiknak való szexuális örömszerzésen alapszik, ami azt is jelenti, hogy a címbéli ajándék ugyanazon aktus két, különböző jellegű tapasztalatát jelöli egyidejűleg („hálás vagyok csak és köszönni / véletlent is merek, / szerelmet, ezt az éjt, szerelmed [...] Egy szót sem szóltam, ajkaidra / nyomtam öt ujjamat / lefogni győztesen megindult / boldog sikolyodat: őrizd egy életre, mit eztán / ad még e pillanat. [...] engem melenget, hogyha rád ím mosolyt melengetek”). A *Szerelmem*ben a másik szerelmével való szembesülés – legyen az akár egy érzés, akár eufemizmus – Illyés versében az intoxikáció egy formáját létesíti. A világ érzékelése, túl a test és a tudat közötti kommunikáció meggyengülésén, amely a kószáló test részleges önállósodását okozza, ezek között az összefüggések között radikálisan megváltozik („Nevetve fordulok, ha egy-egy szögleten / rám ront az izmos szél, birkózni kezd velem.”). A kószálás megszakíthatatlan folyamat

¹⁴ „Az embernek ezt mondta: »Mivel hallgattál az asszony szavára és ettől a fáról, jóllehet megtiltottam, hogy egyél róla, a föld átkozott lesz miattad. Fáradsággal szerzed meg rajta táplálékod étled minden napján. Tövis és bojtorjánt terem számodra. A mező fűvét kell enned. Arcod veritékével eszed kenyered, amíg vissza nem térsz a földre, amiből lettél. Mert por vagy, és a porba térsz vissza.«” (Ter 3, 17–18.) = *Szent István Társulati Biblia*, <https://szentiras.hu/SZIT/Ter3>

¹⁵ A fogalomhoz lásd BENJAMIN, Walter: *A második császárság Párizsa Baudelaire-nél*. Ford. BENCE György = *Uő: Angelus novus. Értekezések, kísérletek, bírálatok*. Szerk. RADNÓTI Sándor, Bp., Magyar Helikon, 1980, 850–888.

lesz, amelyet csodás események sem lehetnek képesek felfüggeszteni („nem állanék meg, ha tekintetemtől e / hófedte hársfasor rügyezni kezdene”), és amely, a világban bármily iránytalan legyen is, az én emlékezetét illetően mégiscsak bír céllal: „Járok habok gyanánt futó finom havon, / mint egy tűnt lét felé”. A test feletti hatalmat itt tehát – mintegy extremizálva Proust nevezetes madeleine-jelenetét – a szerelem illata általi emlékezés gyakorolja, amely a másikat „egy édes szigetvilágként” teszi hozzáférhetővé. A versbeszéd ezáltal a megszólított létének egzotikusságát, így a mindennapoktól különböző mi-voltát és világtól való távolságát egyaránt hangsúlyozza.

Habár a *Szálló egek alatt* címűben olvashatók a másikat az én ön- és világrészékelésének médiumává redukáló, a romantikus tájvershagyományban megalapozott – és ilyenként mintegy az első verseskönyv jobb költeményeinek megszólalásmódja elé visszamenő – versek (például „Te voltál ifjú tavaszom, / ékeesebb, hübb, mint a mezők. / Rajtad, mosolygó arcodon / szemlélem én már az időt.” – *A hirtelen nyárra*, „Szökkenj hát, mint a patak, röppenj hát, mint a madár, / verd föl bús életemet, / e kietlen völgyet” – *Fiatal asszony*), a kötet, mint az az előzőekben is látható volt, az én-te viszony tekintetében jóval izgalmasabb darabokkal sem marad adós.

A *Testvérek* például egy, a megszólított testéhez fűződő összetett, ugyanakkor fiktív, ráadásul csupán a múltban kilátásba helyezett („néztem volna”, „töltöttem volna”, „elég lett volna”, „elültem volna”) kapcsolatot tematizál, amelynek színre vitele az első három versszakban a másik szemének, keblének és térdének – elszalasztott vagy eleve nem is lehetséges – megfigyelését rögzíti. Ezeket keretezi a vers ezen első nagyobb egységének dalszerűséget kölcsönző refrén, amely a megfigyelés időtartamának, valamint az említett testrészek számának kinyilvánításával esik egybe („Három nap néztem volna hallgatag / az egyiket, aztán a másikat”). A megszólított teste Illyés versében ezáltal egymástól különböző, ám bizonyos tekintetben mégiscsak közös tulajdonságokkal bíró testrészekre bomlik, amelyeket a versbeszéd főként alaki hasonlóságon alapuló viszonyok kibontásából építkező nyelve a földdel, az éggel és az ember építette környezet egy elemével, a kapuval hoz összefüggésbe. A szem így válik egy olyan dinamikus, mozgásban lévő és szó szerint élettel teli tartománnyá, amely és amelynek környéke völgyként, sásként, vízként és a vízben úszó, abból ki-kiugráló halakként jelenik meg a versben („szemed / árnyékos völgyét, szemöldököt, / a pillák sűrű sását, mely között / az eleven

kis vadvíz incseleg, / villantja fényét, fürge terveit, síkos halacsok szökdeléseit”). A kebel esetében, amely csupán átsejlik a ruhán, a jelölt aluldetermináltsága miatt elképzelhető ugyan, hogy a ruhán megtalálható csillagról esik szó („ruhád alól kiséjlő kebledet, / a csillagot, mely rajta szendereg”), ugyanakkor ennek ellentmond a harmadik versszak egészen egyértelműen erotikus konnotációkat aktiváló jelenetezése („szép szárba szökken páros térden, / melyek hivalgón, mégis félszegen, / mint fényes kapu kettős szárnyai / tán biztatták már egymást nyílni”), valamint a csillagokat („néztem volna hallgatag / az egyiket, aztán a másikat”) szerepeltető szövegrész topológiai rendszere is. Az én mintegy röntgenező,¹⁶ a másikat takaró ruhán átlátó pillantásán keresztül lesz képes a mellbimbó nyugalmi állapotából („a csillagot, mely rajtaszendereg”) annak a ruha szövetén is nyomot hagyó izgalmi állapotba történő, bekövetkezni készülő átmenetét rögzíteni („s készül, fényküllőt feszítve selyem / leplén ragyogni vak éjjelemen”). Ezt az átmenetet – melyet az ébredés, pontosabban a test erotikus ébredésének implicit trópusa modellál – a versbeszéd a látvány előállításának lehetőség-feltételeként azonosítja („ragyogni vak éjjelemen”), vagyis a színre vitt fiktív látvány megfigyelését itt éppen a másik azon testi reakciója tenné lehetővé, amelyet, még az is elképzelhető, hogy éppen maga a megfigyelés aktusa váltathatna ki. A másik ennyiben nem csupán birtokba vehető tájként tűnik fel („S elég lett volna újonnan nekem / csak legeltetni, itatni szemem”), hanem a vers topológiai rendszerének konstitutív elemeként is.

Az eddigiek irányából nézve némileg meglepőnek hat, amikor a versbeszéd a negyedik strófában hátrahagyja a megszólított testének egyre fokozódó mértékben erotizált színre vitelét, e test gyógyító potencialitását előtérbe állítva. A versben itt bekövetkező váltás egyúttal a test anyagiséga felé való költői odafordulást is jelöli, hiszen amíg a másik testrészei az előbbieken tájként, messzi csillagként, kapuként, tehát a nyelv elsősorban képi dimenzióban mozgó figuratív műveletei révén váltak hozzáférhetővé, addig a másik testével – immár e test fel nem osztott formájában – kialakítható viszonyt a negyedik versszakban mindenekelőtt a belőle áradó, az én által megtapasztalni vágyott hő létesíti („Az enyhe hőben, amely szeliden / testedből áradt, tested fényiben / elültem volna”). A vers ezután persze követi a korábbi strófák logikáját, és a hő, valamint az ehhez ok-okozati kapcsolaton alapuló, azonban a szem, a térd és a kebel fényeitől („vadvíz incseleg, villantja fényét”, „fényküllőt feszítve”,

¹⁶ A modern költészet és a röntgenezés viszonyához poétikai és kultúrtörténeti oldalról lásd LŐRINCZ Csongor: *A lírai hang röntgenképei. Kassák Lajos és a fiatal József Attila költészete* = *Irodalomtörténet*, 2017, 3. sz., 331–357.; PÓTÓ Júlia: *Babits és a röntgen* = *Irodalom és*

betegség. A betegség irodalmi és nyelvelméleti reprezentációi. Szerk. BALOGH Gergő, PATAKI Viktor, Bp., Fiatal Írók Szövetsége, 2022, 23–38.

„fényes kapu”) sem függetleníthető módon hozzákapcsolt fény együtteseként elgondolva napként jeleníti meg a másikat („napon a beteg”). A szöveg figuratív gépeztének mozgásba lendülése ugyanakkor nem képes lebontani a megszólítottal kialakítható testi közelség elsősorban hőátadásként és nem a fénnel való érintkezés irányából elgondolt, az én testének belsőjében érvényre jutó, gyógyító erejű tapasztalatát („napon a beteg / lesve, mellemben hogyan bizsereg, / hogy’ oldódik a fájdalom”). A másik áterotizált képétől való elfordulást a zárlat teljesíti ki, amelyben az én egyenesen gyermekként és testvérként alkotja meg saját figuráját („És lettem volna gyermek, gyermeked, / hogy, ha öllek: úgy öleltelek. [...] Fi a lánytestvért – úgy öleltelek”). Fontos felfigyelni arra, hogy a versbeszédet egészen a testvéri ölelés aktusáig meghatározó feltételes módút itt felváltja a kijelentő módú múlt idő, ami azt sugallja, hogy a másik tényleges, ugyanakkor, és erre utal a cím is, diszpozícióját tekintve a testvérek közötti familiaritást idéző megérintése – amelyet vélhetőleg éppen az ennek ellenére is fennálló erotikus jellege miatt nevez meg a vers bűnként („úgy öleltelek, / ős vágy ízével enyhítve a bűnt, így aludtam el – leghűbb kedvesed, / mire az első éjjel tovatűnt”) – olyasmi, ami habár megtörtént, még hozzá éjjel (a ki nem mondottakat nem nehéz kikövetkeztetni), nem feltétlenül állt az én szándékában, hiszen mint a harmadik versszakban olvashattuk, „elég lett volna” a számára a másik pusztá megfigyelése is. A zárlat tehát visszamenőlegesen újralétesíti a vers értelemszerkezetét, még hozzá grammatikailag kódolva a megfigyelés és az érintés differenciáját.

Illyés életművén belül a *Szálló egek alatt* című művével kezd megjelenni Szabó Lőrinc *Semmiért egészen* versének erős hatása. A szerző évtizedekkel később, 1955-ben az alábbi módon ír a szerelemről és a költőtárs hírhedt verséről: „Ellentmondás az őseMBERI természet fő boldogsága, a szerelem – a boldog szerelem – is. Mert hisz a birtoklás világában alapja csak az önzés lehet, noha eredeti lényege épp a szabad kölcsönösség. De tagadjuk le, hogy szerelmünkben mindnyájan önzők vagyunk, s így voltaképpen ellenségei – megrablói – vagyunk annak, akit szeretünk? A *Semmiért egészen* az individualista szerelme.”¹⁷ A *Szálló egek alatt* költészetében a megszólított másik egyszerre válik alárendeltjévé és – a hatalmi struktúra visszafordításának eredményeképp – urává az éneknek. Ez a képlet jelenik meg például a *Dél* című versben is. A *Dél* a másik „asszonysorsát” a vers tanúsága szerint, úgy tűnik, másként megtapasztalhatatlan, felhőtlen boldogság megélé-

sével kapcsolja össze: „Ez a boldogság [...] a szép kárpótlás egy életre, / hogy asszonysorsod vállalod. // A legtöbb öröm, amit elérhetsz, / amit elértél – Soha tán / nem leszel ilyen tiszta fényben, / az élet ilyen szép csúcán, // ily lelkes légben [...] ily tág csöndben [...] Ilyen békében!” Az asszonysors afirmációja eszerint egy eredendő hiányt kompenzál, amely, mint ez a vers zárlatában felszínre kerül, tulajdonképp a szuverén cselekvés elvesztéseként lesz értelmezhető, mivel a megszólított döntése inherens módon tartalmazza a beszélő hatalmi pozíciójának elfogadását mint követelményt („és benne én is / kiról mosolyod még előbb / könnyes hálával azt vallotta, / hogy urad vagyok, vezető”). Ez azt is jelenti, hogy habár a megszólított önnön szuverenitásának utolsó megnyilvánításával végül lemond cselekvőképességéről, az ezért az aktusért cserébe megtapasztalhatóvá váló boldogság ígérete miatt a lemondást már mindenkor a hála diszpozíciója hatja át. Az én uralmának vállalása azonban különös módon egy olyan struktúrát létesít, amelyben a te bensője felől nézve mégiscsak a megszólított lesz az, aki a hatalmi hierarchia csúcsára helyezkedik („bent maga ura, aki rab / volt odakint” – írja Szabó Lőrinc verse). Az asszonysors afirmációjának tapasztalata ugyanis, habár az énhez fűződő viszonyában ennek aktusa megfosztja szuverenitásától, a megszólított belsőjének oldalán a világ és vele az én bekebelezéseként válik nyelviessé: „Hogyan mondd? / Mintha lehúnyt pillád mögött / benned csillogna, csiklandozna / a fényes rét, a tó, a rög, // az egész tájkép és úgy érzed, / mintha minden hang s gondolat / növelné, nemcsak lelkedet, de / tested is, két jó karodat // még egy, még bensőbb ölelésre, / melyben a földek, tengerek, / az egész föld beszorul, mint egy / anyátlan, árva kisgyerek – // Az egész föld és benne én is”. A megszólított által átélt – ám a kétszer is elismételt „mintha” szóban rejlő implikációk szerint nyelviileg csupán megközelíthető, végső soron viszont közölhetetlen – tapasztalat szerint lényé tehát növekszik és átalakul, mivel az asszonysors afirmációja révén képessé vált arra, hogy inkorporálja a világból és a világhoz fűződő reflexív viszonyból származó észleleteket. Az én éppen arról ad hírt, hogy a megszólított őt is, akárcsak a világot, beszorítja a karjai közé, amely aktus a felölelteket árva gyermekekhez teszi hasonlónak. A megszólított ezáltal – megfordítva a kint világának hatalmi struktúráját – egyfajta anyafigurává válik, akinek szemében a kint helyett is szuverén én nem lesz több, mint egy, a mozgás képességétől megfosztott („beszorul”) árva, akit a világot felölelő karok védelmező ereje által óvnia kell.

¹⁷ ILLYÉS Gyula: *Szabó Lőrinc. Vagy boncoljuk-e magunkat eltemetve?* = Uő: *Iránytűvel I–II.* Bp., Szépirodalmi, 1975, 181–227.
https://reader.dia.hu/document/Illyes_Gyula-Iranytuevel-589

Filológia és lelkiismeret

A hátrahagyott Illyés Gyula

„Szinte kábulatban feküdt, beszélgetni sem tudtunk, de azért a vállunkat egymáshoz támasztottuk, és kezünket – ujjainkat így is összekulcsoltuk.”

„»A bűneimre gondolok, a vétkeimre« – mondja.

– Sorold el nekem, és én fölmentelek. Egyet mondj.

»Nagy Lajoséknál nagyon rossz állapotban voltam lelkileg. Szerelmes voltam magába (tréfából szoktunk magázódni), és nem tudtam, mi lesz. Indulatból bevágtam az ablakot, betörtem.«”

„...kérdésemre, mi baj van?, azt feleli: »a halál«.”¹

Az ártatlanság visszanyerése

„Azok az írók, akik olyan nagyok, hogy már nem is vitakoznak fölöttük, nyugodtak lehetnek, hogy elfelejtették őket.” Egy, a 2000-es évek közepén született Illyés-tanulmányomat zártam ezzel a Németh László-idézetrel. A figyelemztetés derűs szigorát ma is megszívlelendőnek tartom. Ennek jegyében, ugyanakkor sokszoros óvatossággal fordulok most Illyés Gyula költészete felé.

Eddigi írásaimban jobbra a nyugatos és – még inkább – az újhordas költészeti irány alkotóival, az elvont tárgyiasság líranyelvi változataival foglalkoztam. Figyelmemet Babits, Pilinszky, Nemes Nagy, Rába György, Gergely Ágnes, Székely Magda, Báthori Csaba poétikai kultúrája iskolázta. Ennyiben valamelyest fölkészületlen s csaknem avatatlan a pillantás, amelyet az illyési életműre vethetek. De hátha épp a gyanútlanlanság látóterében nyerik vissza ártatlanságukat a szavak?

S mit is látok, ha nézésre szerződöm?

Közösségi eszméletet alapozni

Illyés Gyula költészettörténeti szerepe az újnépies líranyelv – avantgárd technikákat is ismerő – modernizálásában múlhatatlannak tetszik. A friss poézist célzó újrahangelésnek olyan, a rímek szintjén is érvényesülő gesztusait tette meg (a dialogikus versalkotást kiteljesítő Szabó Lőrincsel együtt), amelyek nélkül Babits kései költészete is más grammatikai arcát mutatná, de az újklasszicizmus

Radnóti-féle változata – mint nemes kontraszt – iránt sem lehetnénk ennyire fogékonyak.

Szellemi hagyatéka jószerével fölmérhetetlen: a *Puszták népe* szociografikus érdemeitől az ikonikus hosszú-félhosszú versek (*Haza, a magasban, A reformáció genfi emlékműve előtt, Bartók, Egy mondat a zsarnokságról* stb.) máig sugárzó ethoszán át az ötágú síp közösségi eszméletet alapozó metaforáig terjed. A szókincs tanulható rétegei, a tónus fürgé szellemessége, a verstan önmegújító leleményei formanyelvi oldalról adnak leckét, a történelmi tudat baloldaliságot és népiességet összeboronáló hajlama szemléletmódunkra hathat.

Az irodalmi emlékezet számára az sem mellékes tényező, hogy Illyés a szállóigévé röppenő sorok mestere is volt („Hol zsarnokság van, / ott zsarnokság van...” „Mert növeli, ki elfödi a bajt” stb.). De félreesőbb szöveghelyek is rendre a bizalmas szépség feledhetetlen alakzataival lepnek meg – a *Testvérek* („Három nap néztem volna csak szemed...”) gyermeki szenvedélyétől a *Ditirambus a nőkhöz* aforisztikus antropológiáig: „...nem a vezényszó: Rohamra! S Imához! / Hanem a megfordított vánkos.”

Hogy miért nincs kultusza, és a kánonok mely résein szivárgott el hatása: lényegi kérdés, és talán meg is válaszolható. Mert kétségtelen: elismertsége (laikus és szakmai szintén egyaránt) nem, sőt egyre kevésbé mérhető József Attila, Weöres, Pilinszky, Nemes Nagy vagy akár Nagy László népszerűségéhez. Próbálom lajstromba szedni a magyarázat lehetséges összetevőit.

Jelek eleven kultúrája

a) Illyés egy mára végképp letűnt paraszti kultúrának volt részint krónikása, részint szószólója; azaz történeti okokból is mind távolibbnak és idegenebbnek érzékelhetik írásművészetét a felnövekvő olvasói nemzedékek. (Jellemzőmód József Attila költészetéből sem a proletariátus sorsával foglalkozó strófák, hanem a gondolati és a szerelmi vonulat vált máig ható hagyománnyá – holott kétkezi munkásokat és munka nélküli nincsteleneket ma is láthat, aki nemcsak verset, de társadalmat is olvas.)

¹ ILLYÉS Gyuláné: *A Semmi közelít* (1983. február 13. – 1983. április 15.) = *Holmi*, 1993, 4. sz., 555–583., 575–576., 583.

Sz. Eszteró
Anett
illusztrációja
Illyés Gyula
Ditirambus
a nőkhöz című
verséhez,
2022
© Magyar
Művészet

b) A nemzeti „sorskérdések” esztétikába fordítása, a közösségi ethoszra hagyatkozó líra társadalomképe mai ízlésünk számára kényes vonatkozás, megítélésük különbözőségében kánonok válnak el. Aligha véletlen, hogy például Csoóri Sándor, bár képességei és karizmája alkalmassá tette erre, már nem tölthette be így ezt a szerepet, hiszen maga a szerepforma vált kérdésessé.

c) Az új érzékenység és a posztmodern után, az új és újabb komolyság metamodern és posztthumán távlatában az illyési patriotizmus és/vagy nacionalizmus erkölcsi iránymutatást is vállaló szellemisége a korhatározó esztétikai jelformák számára távolodó értékvilágot testesít meg. Ezt nemzeti-konzervatív szemszögből veszteséggént szokás fölfogni. Magam nem osztom ezt a borút; egyszerűen csak nyugtázom, hogy a világ változik, a kánonok és ízlésformák módosulnak, s a globalitás emberiségléptékű horizontján esetleg más – és másképp érvényes – beszédvázlatok szegődnek hosszasan mellénk, mint historikus idők szűkösebb szakaszaiban. Mindig a világ a kortársunk: ezt a jelek eleven kultúrája tudja, s nekünk sem tanácsos elfelednünk. (Amikor egy jó barátom esszéjében nemrég azt olvastam: a *Harry Potter*-filmeknek az *Indul a bakterház* népszerűségét meghaladó sikere tragikus korjelenség, a Bálint-napot Valentin-napnak nevezni nemzeti önképzavar, a halloweent a halottak napja helyére kívánják szuszakolni ünnepkörünkben, a pandémiát szántsándékkal szerkeszthették a világba, mindeközben a környezetvédelem divattá alacsonyodott, végső soron pedig a tolerancia „diktatúrájával” s általában a globalista áramlatokkal a nemzeti kultúráknak harcban kell állniuk – nos, elszomorodtam. Sosem derít föl a logikátlan és szakmaiatlan féligazságok militáns retorikája, a jelen folyamatait értetlenkedve szemlélő szabadságellenesség, a kultúrpresszimizmusba zárkozó, kollektív frusztráltság. Jó barátom magyarságféltő heve és nyelvi puritanizmusa számomra kevésbé meggyőző. De ettől még jó barátom. Amint Illyés legfényesebb sorainak értékét sem csorbítja, ha más sorait esetleg higgadt, méltányos, tapintatos kritikával illetjük. Nota bene: megérne egy tanulmányt talán annak próbája, hogy kibontható-e a hazafi Illyés portréjából a Párizst megjárt világpolgár arcéle...

d) Irodalomtörténeti korszakváltások zajlottak le Illyés halála óta; más versnyelvek, beszédmodok és világképek mutatkoznak ma érvényesnek, élőnek. Említett, egykori dolgozatom, amely a *Haza, a magasban* elemzésére vállalkozva a vers parafrázisos utóéletét is áttekintette, már akkor sem a legfiatalabb költőnemzedékek munkái közt talált odavágó művet: a leginkább párbeszédképes kortárs költeménynek Kovács András Ferenc *Kövek a magasban* és Vörös István *Honvágy a magasban* című átirata bizonyult. De jellemző az is, hogy bár három, a közelmúltban elhunyt nagy költőnk pályája is Illyés Gyula és József

Attila világképi és verstani vonzásában indult, az első kötetek mintaismétlődő ujjgyakorlatait csakhamar frissebb és fortélyosabb versnyelvi magatartásra váltották: Kányádi Sándor gyermeknyelvi és neoavantgárd szélsőértékek felé szétkalandozó, kísérletező művészete az irodalmi játékoság mindenkori komolyságát tanúsítja; Kalász Márton egy Hölderlint és Celant egymásra olvasó, hermetikus klasszicitás jegyében nyitott költészetünkben önálló szonettkorszakot; Bertók László pedig a tárgyias és vallomásos nyelvi-szemléleti elemek bonyolult összjátékából kevert ki kötetéről kötetre új és hiteles alaktant. Fontos azonban tisztázunk: a hagyományok nyelvét (így az illyési hatást) nem eltagadva, hanem újrakomponálva s tovább-szellemítve tettek szert mindhárman lenyűgözően autonóm saját beszédmódra.

e) Az Illyéssel szembeni idegenkedés avagy tanácstalanság természetéhez hozzátartozhat egy ötödik tényező is, amely a költő személyes döntéseit és közéleti státuszát érinti. Magam óvatos volnék ezzel a vizsgálati iránnyal. Két okból. Egyfelől eszme- és művelődéstörténeti szempontból, politikai és politológiai vetületben persze érdekes lehet tanulmányozni, mely szerző miféle biográfiai kacsaringókba kormányozta civil énjét. De ha irodalmat olvasunk, irodalmat, és nem embert olvasunk. A szöveggözpontú értelmezői iskolák követőjeként eltanácsolnám magamat (és magunkat) attól, hogy jambusok mérlegelésébe morális megfontolásokat vegyítsek (vegyítsünk). Másfelől se késztetésem, se jogom, se tudásom, se perspektívám nincs lelkiismereti dimenzióban fölmérni egy négy évtizede halott ember életútját. Voltak hibái? Bizonyosan. Követett el vétket vagy meggondolatlanságot? Alighanem. Hiszen ember volt. De gyarlóságaival legfőleg a magam gyarlóságai elegyedhetnek párbeszédbé – versolvasó-szövegértelmező minőségemben ehhez nincs illetékességem.

Amivel dolgom lehet: egy eltávozott klasszikus velünk élő művei. Amelyek közül a számvetés és gyónás lelkiiségével is érintkező, hátrahagyott versekre szeretnék némi figyelmet irányítani. Részben azért, mert az utolsó esztendőik verstermése ritkábban tárgya elemzéseknek. Részben pedig, mert úgy gyanítom: ami Illyés költői életművéből a következő években, évtizedekben hathatós társunk lehet, nem föltétlenül a programosan és pátozatosan nagyszabású költemények, drámák, regények vagy esszék, inkább a modern egzisztencia törődöttségét modelláló, a sérülékeny létezéshez közel hajló, a verstani esendőségektől sem ódzkodó kisszerkezetek intim nyelvi övezete, a részletekre érzékeny részletek poétikája, tárgyak és természeti létezők míves megbecsülése, a szerelem és az elmúlás közös, kései szólamai – egy úgyszólván metafizika nélküli metafizika líraisága. Márpedig a hagyatékolt művek megrendítő erenye éppen ez a végső kiszolgáltatottság – a már a csöndet is ismerő szavaknak.

Ráadásul olyan műalkotásokról beszélek, amelyek talán akkor is hatni fognak, ha épp nem akad olvasójuk: mert a hangvétel és a hangulat hatástörténeti utóélete, a beszédmódor és a szemlélettípus kánoni továbbélése igen gyakran névtelen áttételeken, föl sem ismert esztétikai szűrőkön keresztül zajlik. (Lehetek például Pilinszky-epigon akkor is, ha egy sorát sem olvastam: elég, ha másoknál jelentkező Pilinszky-hatások az ízlésembe ivódnak...)

A nagy művészet a visszhangjaiban is nagy időket él.

Sebről sebre

A *Semmi közelít* (Hátrahagyott versek, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1983) posztumusz anyaga a búcsúvétel szertartásrendjét viszi színre. Sorról sorra, sebről sebre. Valahol Berzsenyi (A közelítő tél), Kosztolányi (Ének a semmiről) és Tandori (A Semmi Kéz) mulandóságot faggató, ismeretlent szólólgató, ürességet artikuláló versfilozófiája között, Arany és Babits veretes számadásainak létösszegző körzetében.

A himnuszok és ódák hangját szelíden megidéző szólamokat a gnómius-szatirikus beszédmódor intellektuális elevensége ellenpontozza. A közelítő Semmi árnyékában a felelősségvállaló erély magányos daccá keseredik, a Kárpát-medencei látókör szobányi közösségre szűkül. Nem szerep vív ki magának figyelmet, hanem ember áll szemben a szikár idővel: „Gyorsulnak napjaim.” (Postakürt) – „Vén vagyok, de válaszolni friss” (Pergamentbe kötve) – „folytathatom a születésem.” (Örökös hála) – „legyen a tekintet merész, / bár semmik semmijébe néz” (Mit súg a marihuana) – „ha az ős ködbe merülök” (Varázsköpeny).

A test romlékony állapota s a világ porladó szerkezete fölött ugyanaz a kedély borong: e kései versek bölcsessége nem a megengesztelődött derű, hanem az illúziótlan számvetés közérzetéből források. „Sulytalanodunk kimenet / a létből.” (Hajónapló) – „Szabad vagyok! – Hova szabad?” (Phönix) – „Ha minden nesz – az ólakban is – elhal, / úgy tetszik (>rémlik<), nem a domb mögül, de / a csillagok közül jó ütközet zaj.” (Jégfényű hold alatt) – „Nincs föltámadás; nincs miből.” (Koponya, kifőzve) – „én se kellek már nekem.” (Hült helyemen)

A költészet és a szerelem ebben a versvilágban – mint Simone Weil szerint a szeretet – nem pusztán vigasz, hanem világosság. Ahogy az unokában továbbfénylő családi örökség is az emberiségre tartozik, mint a remények általában. A dőlt betűvel szedett, cím nélküli, mottószerű nyitány a rövidülő sorok tipografikus nyomatakával és visszatérést modelláló rímszerkezettel (ABAB BCAC) foglalja kérdésbe a bizakodást, az „árva sor” küldte, talán égi üzenetet:

*Naponta bár egy árva sort
vessek papírra verset –
űzi varázsigeiként tőlem a pokolt,
kelt szív-mélyi figyelmet:*

*„Nincs ok kétségbeesned,
nincs még elég”
Ki válaszolt?
Mégis az Ég?*

Későbbi darabokban is vissza-visszatér a művészi szépből nyerhető teljesség elgyötört hite, a kreatori hivatásrend büszke bonyolultsága: „Szívemben annyi nyugalom van, / attól, hogy ennyivel beérem; / annyi értelem, hogy jól van, ahogy van, / hogy élvezet már bennem az alázat: / rejtelmes érdem!” (A szépség születése) – „Más lett a táj, de mindjárt, / hogy Van Gogh ittjárt. / Tekintetét rá úgy vetette: / rémületét is rajt feledte!” (Átalkotott vidékek) – „angyalnak helyeselsz? / ördöggel feleselsz” (Az „ihletről”).

A szerelmi létszövetség mint estéken is elérhető nap-sütés áll e versnyelvi magatartás rendelkezésére: „Együtt vagyunk. S mert minden búcsúzózt int, / mi is egymásnak: ég veled? / Még szorosabbra. Ha lehet. [...] Bár utunkon a végtelenhez / (istenekhez!) nem vezethet / semmi iránytű, se térkép, / csak az az örökké! amit rég / jól vallottak, kik halálig szerettek.” (Mert együtt vagyunk) – „Azért jó szólni hozzád / mert nincs már külön közölnivalóm. / Akár a napsütésnek.” (Töredékről töredékre) – „Nem az álom s a feledés: / te mentettél meg estelente.” (Bíztattál)

Természeti motivika szövi át s telíti életdús metaforikával a kötet univerzumát. Nem csoda: a civilizációs kudarckok s az individuális rémületek korszakról korszakra fölkínálkozó gyógyírja a naturális harmónia jelenléte. A kötet legsikerültebb darabjai alighanem éppen azok, amelyekben a versnyelv szót ért a néma környezeti társak energetikájával – például akkor, ha az „őszi dolog” bizonytalan-kedélytelen tényezője a „helyi történelem” folyására is hatással van, s a kócsagok távoztával szükségessé válik „valami öröklét” közbejöttje:

Őszi végeznivaló

Belefognak a tó hullámai
zúgva megint az őszi dologba.
A hajójárat csak egyszeri ismét.
Kivonultak végleg a kócsagok
a helyi történelemből. Sikoltoz:
próbálkozni kezd valami öröklét
megint a szélben. Ő is hát, dagasztja,
gyúrja szellemünknek a kenyeret, a hullám.

Az enyészet érzéki megtapasztalása az újjászületés rendjére figyelmezteti a lírai ént egy hasonló szerkezetű és hangvételi versben; a hangzás tiszta rímekkel és alliterációkkal megtámogatott szépségét a „hihetsz csodát, Tamás” bibliai tónusa tetőzi be:

Biztató halál

Forgat vasvillánk tavalyi avert.
Árad a hó alá takart
halálszag; szinte harsan:
harsantja az orrba: tavasz van!
öröklét minden új tavaszban:
teremtmény, aki ennyi télt,
ember, állat, ennyit megélt,
úgy támadhat föl: halhatatlan!

E trágyabűz a fő-tanuskodás:
hihetsz csodát, Tamás.

Bár tavaszodásra is hajlik egyik-másik verssor, maradandóbb évszakot a kopár hideg komponál a beszélő, e „szív-fagyba zárt ember” (*Fölszáll a köd*) köré. Anyaggá dermedő egzisztenciális téiben járunk: „Hült hely az ország, a bolygó. / Mi élt: fagyhideg.” (*Mérnöktábla*) – „A tél sohasem hazug.” (*A közeli és távoli*) – „Évente barbárbab a tél. / Jövőtlenebb.” (*Istentelen hideg*)

Férgek halálos létszintjétől madarak mítoszba nyújtózó identitásáig terjeng a burjánzó panoráma: „...a velünk maradt madarak, / az el-nem költözők. [...] Súlyosak, csönddel teliek / – testvériek – / sötétek, mint a némaság- / akklimatizálta szivek.” (*Nem-költözők között*) Itt minden él, bárha minden pusztulástól övezve él; ami pedig kertnek mutatja magát, kényszerűen aprólékos éden alakjában terül a versek pillantása elé: „A csöpp közkert, hova szobámból évek / óta kinézek: / fészkek; / a kőerdőkbe tévedt évszakoknak!” (*Évszak-fészkek panel-rengetegben*)

A madár-képzet szimbolikája gazdag lehetőségeket enged. Illyés tapasztalt poétikája pedig biztos érzékkel nyúl ehhez a törékeny eszközhöz. Egy helyütt költői kérdések vezetnek föl – nem is a választ, inkább a ráismerést arra, hogy a tavasz hírelése önmagában szakrális gesztus. Különös erénye a műnek, hogy egyetlen közönséges látványelemből (kitárt szárnyú fecske) kétirányú metaforikát (karmester, Krisztus) bont ki diszsonancia nélkül:

Tavasz

Vezényel-e vezér
hatalmasabban,
mint ez az első
fecske?

Karmesteri mozdulatokkal?
Krisztus, akit mégsem sikerült
fára szögezni:
ő most, szabadon,
vissza az égi Atyához.

Másutt betűrímmel („-dróton”, „dal”, „dudolnom”; „Kotta”, „költemény”) és figura etymologicával („biztat”, „biztosat”) is ékes, kereszttrimes drámai jambusok tolmácsolják a fecskék üzenetét. A fölirat (*Vátesz*) tömör öniróniáját a „madárjóslat” babonás játékossága fokozza; a szöveg további rétegzettségét pedig az eredményezi, hogy egyrészt nem a madarak dalolnak, hanem a látványszerkezet sejteti „dal és költemény” meglétét bennük – másrészt mindez úgy szolgál ösztönzésül a kreatív emberi jókedvhez („dudolnom”), hogy a dúdolást ugyancsak elnyeli a papír némasága, ekképp nógatva aktív-teremtő részvételre az olvasót:

Vátesz

Sok madárjóslat volt. S van! Az enyém
a fecskesor a zengő sürgönydróton.
Kotta fejükben dal és költemény
biztat jövőnkől biztosat dudolnom.

Mint az őrhely és az őrszem trópusa, visszatérő motívum a hajó, a hajózás képe, képzeje is. Az életút tágas kalandját sűríti kiskompozícióba előbb az invitáló magasság parabolája, majd a csüggedt hitehagyottság önarc képe. Az első jambikus zihálással vezet a mesebeli (ugyanakkor alkalmasint életévre utaló) hetvenhetes szám megtestesülésén keresztül mind följebb és följebb, az „egyetlen járható út” halálos élettóposzába egyidejűleg vetítve riadalmat és méltóságot:

Semmi baj

Idáig semmi baj. A hegy
hetvenhetedik terraszáról is
följebb tekintve; a hetvenhetedik
kanyar lassító lépcséjéről; a
hágónak hetvenhetedik
pihenőjéről is; az északi
szélesség hetvenhetedik
fokáról, bár a fül
süketre fagyva már s a szem elé
köti kivégző kendőjét a hófúvás – amíg
láthatjátok még odalentől
a jeladásra feldobott kart,
hogy csak nyugodtan,
bátran utánunk; idáig
ez az egyetlen járható út.

36

38

39

R

M 71

L M O
P Q

J

E

33

35

8

7

K

10

S

1

19

D

H

21

20

26

28

29

11

12

23

5

F

G

22

B

37

17

27

Sz. Eszteró
Anett
illusztrációja
Illyés Gyula
Őszi végeznivaló
című verséhez,
2022
© Magyar
Művészet

(Párverse ennek a *Meginogva* című ötsoros, amely a ki-tartás ethoszát foglalja példázatos keretbe: „Ha csusszan lábad lépve sárba, / rakd jobban kétfelé / ahogy a nagy A kettős szára – / de homlokod iránya / akkor is fölfelé!”)

A másik útivers a fájdalmas önirónia hangján szólal-tatja meg a „vénhedek” tapasztalatát és a beletörődés önérzetét („Én sem hiszem igazán”):

Úti-napló

A lakásban is fönnhagyom a baszk-sapkát, ezt a valódit (ugyanazt, melyet Toulouse-ban vettem még talán), könyvespolcaim közt is széles lábrakással lépdelek, mint matróz ringó hajó padlatán – Vagyis itt van, hogy... nagyapám szavával: vénhedek – De nem riaszt, de újfajta mosolyt – családiast – kínál agyamnak – új úti adat! – a szám. Ezt is csak írom. Én se hiszem igazán.

(E műhöz is csatolhatunk rokon sorokat – amelyek a ha-sonló jelenetezést rezignált alkalmi békével lakják be: „De nem megyek le. Mégsem, ennyi / Mississippi után. Nem kelek föl, innen, / padlóhoz srófolt nyugszékemről sem; jölesik / ez az egyhelyben ringatódzás / szép-füstű sziva-rommal is kezemben, / másik kezembe tán a viszkis pohá-rat, / a harmadikba pálcá-hosszú látsöveget: / a negyedikbe a hajósip zsinórját.” – *Miért kiszállni?*)

Hovatovább sejtisztító emlékezés igézi életre a múlta-kat – nemcsak történelmi és mítoszi távlatokban („S a kő-táblák lejöttek.” – *Mitológia*), de a személyes mulandóság ellenében is. Az öregkor kietlen állapotrajzát a valahai, ifjabb én szellemi halhatatlansága színezi át: „Mi volt nagy »élmény«? (Kamaszfővel.) Rengeteg / erdőben tisztásra jutni, nem ki – de be! / Szívhattam olyan korty lélegzetet: / Őz-csenddel volt tele!” (*Három csend*) – „A levegőben szimatnyi szabad / szeretet. Estig tart a pillanat.” (*Hajdani húsvét. A harmincas évekből*)

Az egyik legszebb, legkompaktabb vers címéről első pillantásra nem könnyű eldönteni, pátosz vagy irónia hatja-e át. A szöveg szemléleti teljessége felől értelmezve önismereti fájdalomsságot olvashatunk ki belőle, amely az „emberré újultam” napi csodája után – a számozással is leválasztott második szakaszban – az érző lények ösz-szességét vonja egy transzhumán kompassió lelki-szel-lemi hatókörébe.

Keresztény humanitás

1

Valahányszor becsuktam
a bicska-pengét
(puszták neveltje): emberré újultam
hisz gyilkos is lehetnék.

2

Kihajtottuk (mert bicegett)
a kis borjút a vásártérre.
Otthagytuk. Én – hátra se nézve –
egy darab emberségemet.

Emberség? A kötet gondolati elemeiből egy emberen túli és egyének fölötti létminőség ontológiai ígérete sugárzik elő: „Nincs külön, nincs egyén, nincs más, nincs, hogy ki vagy te: mint te, / olyan közösen egy a rend – / már nem is emberi. [...] nem hal meg, aki *amiként* is élt” (*Forgalom a Concorde-téren*).

Talán nem az életmű csúcspontján foglalnak helyet ezek a szövegek – de, meglehet, a végső esendőség versnyelvi színrevitele nem is tart számot esztétikai bravúrokra. Mint Csorba Győző vagy Bertók László utolsó alkotásai, az Illyéséi is legalább annyira emberi testamentumok, mint művészi tettek.

Az időskor versbeszéde akkor is megrendítő, ha nem katartikus.

Az utolsó szavak túlélőknek dedikált fajsúlyától min-denetre nem könnyű – talán nem is kell – szabadul-nunk: „Azt rendelem: túlélj / és minden lépésed legyen áldott / s bünt is büntudatlan ítélj –” [*Hogy végzem? nem tudom...*].

A józan és a drága

Győri László írja *A sérelem anatómiája* című versében: „Két költőre hallgattam igazán / fiatalon: Illyésre, József Attilára. / Úgy írni, ahogy ők: a józan és a drága. / Ez ezért, az meg azért a hazám.”

Ennek szellemében kívánok magunknak józanságot – hogy drágává olvashassuk, ami kincs.

„Az öregek a fiatalok”¹

Az öregségprobléma alapvonalai Illyés Gyula esszéisztikus írásaiban

Illyés Gyula 1969-ben jelentette meg *Kháron ladikján* című munkáját.² A kötet tárgyát illetően maga a szerző orientálta olvasóit azzal az előzékeny gesztusával, hogy könyvének alcímét is adott: „vagy az öregedés tünetei”. A paratextus által jelzett írói témaválasztás, amely a korabeli befogadók számára szokatlannak tűnhetett, a hazai széppróza történetében nem volt teljesen előzmény nélküli. Kevesen tudják, hogy harminchét évvel korábban, 1932-ben látott napvilágot a budapesti kabaré megteremtőjeként ismert Nagy Endre fegyelmezetten felépített, szellemes és könnyedsége dacára valóban irodalmi igényű nagyesszéje, az *Öregek kalauza*, amely alighanem az első öregség tematikájú könyv magyar író tollából. 1969-ben természetesen ez a szöveg már elfeledettnek számított, de megjelenésekor nem maradt visszhangtalan: Kárpáti Aurél a *Nyugat* folyóiratban 1933-ban az elismerés hangján szólt róla.³ Nem elképzelhetetlen, hogy a 30-as években a *Nyugat* köréhez (is) tartozó fiatal Illyés Gyula olvasa Kárpáti írását (amelynek – ugyanabban a lapszámban – éppen a „tőszomszédságában” található Schöpflin Aladár recenziója Illyés *Ifjúság* című verses elbeszéléséről⁴), sőt magát a Nagy Endre-esszét is. Ugyanakkor tény, hogy a *Kháronban* nem találunk explicit hivatkozást az *Öregek kalauzára*.

Az alábbi kategorikus megállapításokat Nagy Endre művének bevezetéséből idézzük: „Furcsa, hogy az öregséggel alig foglalkozik az irodalom. Tudomásul veszi, hogy van, de valami szégyenlős diszkrécióval hallgat róla [...]. Szinte nemzetközi megállapodás, hogy az öregség az a terület, amely már kívül esik az írói tevékenység körén. [...] Pedig hát az öregség az élet egyetlen olyan problémája, amely még nincs megoldva, és amelynek megoldása az irodalomhoz méltó feladat volna.”⁵ A *Kháronban* is találkozhatunk hasonló tartalmú kijelentésekkel, amelyek alapján úgy tűnhet, mintha Illyés Gyula a nála huszonöt évvel idősebb Nagy Endrétől venné át a stafétabo-

tot. Pontosabban: Illyés még elődjénél is kiélezettebben fogalmaz, amikor az öregségről szóló írói munkáknak nem is a csekély számáról, hanem a feltűnő hiányáról értekezik: „Az öregkorról – így igaz – nincs irodalom. Az öregkornak sincs szépirodalma. Készül olvasnivaló a gyermekeknek, a serdülő lányoknak, az ifjúságnak. Az öregeknek mindmáig nem készült.”⁶ Igaz, könyvének egy másik – az eredeti műben a fent idézett mondatokat megelőző – szöveghelyén már nem azt emeli ki, hogy nem születtek öregség tárgyú irodalmi alkotások. Ehelyett arra mutat rá, hogy az ide sorolható írások elhibázottak, inautentikusak; nem képesek megfelelni rendeltetésüknek: „Az öregkorról szóló irodalomban – a klasszikusban főleg – azért oly ritka az olvasható, mert a szerzők ugyan helyesen a tudathoz fellebbeznek, vagyis egy testi támadást a szellem fegyvereivel akarnak visszaverni, de a fegyvereket ósdi, rosszul forgatják. Hamisan érvelnek, bábukat döfnek át. Harsány és szikrázó vigaszuk olcsó, piaci.”⁷

A *Kháron ladikján* szerzőjének ambíciója az 1960-as évek végén kétségkívül nem más, mint hogy megírja az öregség tárgykörében a hiányzó reprezentatív művet. Mintha maga Illyés is erre tenne célzást, amikor naplójában beszámol arról, hogy valamifajta, eufóriához hasonló hangulati szélsőség kerítette hatalmába a kézirat lezárásakor: „Az erőfeszítés elégedettségbe vált át: életem legnagyobb alkotása fekszik az asztalon, egy percre ez az érzésem.”⁸ Ugyanakkor az író a *Kháron ladikján* egyik szöveghelyén arra is reflektál, hogy – jóllehet ez eredetileg nem lett volna ellenére – végül nem volt képes „valami jól szerkesztett művet”, „a nagy tárgy méltó összefoglalását”⁹ létrehozni. Az eredmény: megjelentet egy általa „esszé-regényként”¹⁰ meghatározott, műfaji szempontból nehezen besorolható, novellisztikus elemeket is magában foglaló értekező-vallomásokos-aforisztikus-publicisztikus prózakötetet, amelynek jelentőségét illetően megoszlanak az olvasói, kritikusi vélemények.

¹ ILLYÉS Gyula: *Kháron ladikján*. Esszéregény. Bp., Szépirodalmi, 1982, 117. Az idézeteknél ennek a kiadásnak az oldalszámaira hivatkozunk.

² ILLYÉS Gyula: *Kháron ladikján vagy az öregedés tünetei*. Bp., Szépirodalmi, 1969.

³ KÁRPÁTI Aurél: Nagy Endre: *Öregek kalauza* = *Nyugat*, 1933, 15–16. sz., 164–166.

⁴ SCHÖPFLIN Aladár: *Fiatalság. Illyés Gyula verses elbeszélése* = Uo., 166–167.

⁵ NAGY Endre: *Öregek kalauza*. Bp., Noran, 2000, 5–6.

⁶ ILLYÉS: i. m. (1982), 75.

⁷ Uo., 45.

⁸ ILLYÉS Gyula: *Naplójegyzetek 3. (1961–1972)*. Szerk. ILLYÉS Gyuláné, Bp., Szépirodalmi, 1989, 329. A bejegyzés dátuma: 1969. január 4.

⁹ ILLYÉS: i. m. (1982), 108.

¹⁰ Lásd az első kiadás belső címlapjának vonatkozó részét: *Kháron ladikján vagy az öregedés tünetei*. Esszéregény.

Míg az Illyés iránti pozitív elfogultságát soha nem pállástoló Izsák József „nagyszabású világkép-összegzőként”¹¹ méltatja, az Illyés-befogadástörténet deheroizáló vonulatához tartozó Bene Sándor épp ellenkezőleg: pejoratív hangsúllyal minősíti a művet; olyan „könyvecskének” nevezi, amelyet a szerző „versből, novellatöredékből, naplórészletekből, levelekből, stilizált riportból”¹² szerkesztett egybe. Bene a *Kháron ladikján* legfeltűnőbb fogyatékoságát abban látja, hogy nem áll össze „logikus gondolati ívet bejáró, szigorúan komponált”¹³ szöveggé. „Mintha hiányozna belőle a nagy centrális gondolat, amely felé a kevert műfajú elmélkedés- és emléktöredékeknek gravitálniuk kellene”¹⁴ – vélekedik a rigorózus műbíró. A közelmúltban az Illyés-mű újraértelmezésére vállalkozó Kulin Borbála viszont értetlenül áll mind Izsák, mind Bene megállapításai előtt. A *Kháron ladikján* szerint nem tekinthető nagyarányú szintézisnek, ahogyan esetlegesen egymás mellé helyezett szövegforgácsok halmozának sem. Kulin leszögezi: a Bene által kifogásolt töredékesség „a mű legkarakteresebb s így nyilvánvalóan szándékolt jegye”, amely azt jelzi, hogy „az író a halállal szemben állva letesz a teljesség, az egységes szempontból elbeszélhető történet igényéről”.¹⁵

Anélkül, hogy egyértelműen állást foglalnánk a fenti vitában, annyiban feltétlenül igazat kell adnunk az e tekintetben megegyező álláspontot kialakító Bene Sándornak és Kulin Borbálának, hogy Illyés nem rendszerszerű formában fejtette ki gondolatait az öregedés, illetve az öregség tárgykörében. (Eltérően például Simone de Beauvoir-tól, aki nem sokkal a *Kháron* megjelenése után, 1970-ben publikálta monumentális, szintetizáló igényű munkáját *Az öregség* címmel.¹⁶) Ez azonban nem azt jelenti, hogy a magyar író öregségértelmezésének ne lenne többé-kevésbé szilárd logikai váza. Dolgozatunkban éppen ennek a szisztematikus megfogalmazás híján részben rejtve maradó alapkoncepciónak az „újraalkotását” kíséreljük meg – döntően, de nem kizárólag a *Kháron* szövegére fókuszálva.

Ugyanis az 1969-es mű nem az egyetlen olyan prózai alkotása Illyésnek, amely az öregség (vagy az öregedés) problematikája köré szerveződik. E vonulathoz tartozik a *Kháron ladikján* három, életművön belüli pretextusa: két

alkalmi írás a hagyatékból, nevezetesen az 1962-re datált *Az öregség hasznáról*,¹⁷ illetve ennek hosszabb, átdolgozott változata, a valamivel 1962 után (?) keletkezett *Az öregedés hasznáról. Válasz ünnepi köszöntésre*,¹⁸ továbbá *Az öregedés tünetei* című interjú, amelyet Asperján György készített Illyéssel 1968-ban.¹⁹ Ide sorolható még a naplói író Illyés három, 1972-re datált jegyzete, amelyeket a szerző címmel is ellátott: *Tovább a ladikon*; *Az öregedés nagy komédiája*; *A Pokol*. Az utóbbi szövegek, amelyek a *Kháron* folytatásának vagy függelékének is tekinthetők, a *Napló-jegyzetek 3. (1961–1972)* című, 1989-ben, posztumusz kiadott kötetben kaptak helyet.²⁰ Ennek megfelelően: a prózaíró-esszéista Illyés öregségfelfogását tárgyaló dolgozatunk a *Kháron*on kívül a fent említett írásokat is bevonja az értelmezés körébe.

*

A *Kháron ladikján* nemcsak műfaji elegyessége és laza szerkezete okán tartható számon zavarba ejtő alkotásként. Már önmagában az illyési címadás is ellentmondásra készítheti a gyanakvásra hajlamos befogadót. Hiszen Kháron, az alvilági révész mitológiai alakja, illetve a tőle elválaszthatatlan használati tárgy (a ladik) az ókori görög kultúra terén akár csak kis mértékben járatos olvasóban is a halál képzetét idézi fel. Ez alapján pedig könnyen kialakulhat az a látszat, hogy Illyés az öregség (öregedés) problémájához egyoldalúan az emberi végesség felől közelít. Mintha erre a magától értetődőnek tűnő fogalomtársításra utalna Kulin Borbála is a már idézett szavaival: „az író a halállal szemben állva letesz a teljesség, az egységes szempontból elbeszélhető történet igényéről”. Ugyanő azonban azt is aláhúzza, hogy „[a] *Kháron ladikján* esszéi [...] elsősorban nem a halál, hanem az öregedés jelensége körül forognak”.²¹ Maga az író – szinte alig észrevehetően – a *Kháron* euthanáziáról szóló fejtegetéseibe, azon belül egy többszörösen összetett mondatba, gondolatjelek közé illeszt be egy olyan, elvont metaforát tartalmazó megjegyzést, amely azt tanúsítja, hogy Kulin Borbála utóbbi meglátása a legkevésbé sem megalapozatlan. Az „esszé-regényben” rendre fel-felvillanó, kis terjedelmű illyési önkomentároknak ez a páratlanul tömör példája

¹¹ IZSÁK József: *Illyés Gyula*. Bp., Püski, 2002, 377.

¹² BENE Sándor: *Az utolsó mondat = Beszélő*, 1997, 12. sz., 91.

¹³ Uo.

¹⁴ Uo.

¹⁵ KULIN Borbála: *Etikum és esztétikum kapcsolata Illyés Gyula életművében = Túl posztokon és izmusokon*. Szerk. FALUSI Márton, Bp., MMA MMKI, L' Harmattan, 2015, 269.

¹⁶ A könyv 1972-ben magyarul is megjelent. BEAUVOIR, Simone de: *Az öregség*. Ford. PÓDÓR László, Bp., Európa, 1972

¹⁷ ILLYÉS Gyula: *Az öregség hasznáról = Hitel*, 1998, 11. sz., 15–18.

¹⁸ ILLYÉS Gyula: *Az öregedés hasznáról. Válasz ünnepi köszöntésre = Uő: Mi az, hogy idő? Elfeledett írások*. Szerk. KODOLÁNYI Judit, Bp., Nap, 2020, 123–131.

¹⁹ [ASPERJÁN György]: *Az öregedés tünetei = A költő felel. Beszélgetések ILLYÉS Gyulával*. Szerk. FÖLDES Anna, Bp., Szépirodalmi, 1986, 303–310.

²⁰ ILLYÉS Gyula: *Tovább a ladikon; Az öregedés nagy komédiája; A Pokol = ILLYÉS: i. m.* (1989), 397–400., 400., 401–403.

²¹ KULIN: *i. m.* (2015), 265.

a szöveggörnyezetből kiszakítva, aforizmaként is elevennek hat: „tárgyunk nem sajátosan a halál, csak a vele mintegy földrajzilag határos öregedés”.²²

Termékenynek mutatkozik a mű szerkezetének és gondolati ívének töredezettségéről fontos megállapításokat tevő Benda Mihály értelmezői bizonytalanságról árulkodó, ugyanakkor árnyalt és problémaérzékeny megfigyelése is: „Nem egyértelmű, hogy milyen az öregség és a halál kapcsolata a könyvben. A mű beszélője időnként azt sugallja, hogy az öregedés és a halál összefügg, hogy az egyikből következik a másik. [...] Máshol az ellenkezőjéről győző meg.”²³ Benda álláspontját igazolandó, következően egy olyan idézet az „esszé-regényből”, amelynek alapján evidenciának tűnik, hogy az öregedés és a nemiség tapasztalatával párhuzamba állított halál szervesen összetartozik: „Nincs meg bennem a különben nem ritka hajlam, hogy az öregedés tüneteit másokon figyeljem. [...] Embereket rajtakapni a halállal való viszonyuk beteljesülő perceiben alig kevésbé illendő s gusztusos – mint szerelmi viszonyuk célhoz jutásakor.”²⁴ Egy másik, önreflexív kiszólásnak tekinthető szövegrész nem hagy kétséget afelől, hogy az öregedés és a halál jóval szorosabban kapcsolódik egymáshoz, mint a csak „földrajzilag határos” térbeli egységek: „...a halál előtt nézelődünk még csak az előszobájában, az öregségben.”²⁵ De – továbbra is egyetértve Bendával – ki tudunk emelni a műből olyan szemelvényeket is, amelyek az eddigiekkel homlokegyenest ellentétes belátást közvetítenek: azt, hogy az öregedés (az öregség) és a halál képzetei igenis elválaszthatók egymástól. „A betegségek alig egy százaléka utal a halálra. Az öregedés jelei közül annyi sem. A halál, az külön birodalom.”²⁶ – írja egy helyütt a könyvében Illyés, nyilvánvalóan a meghökkentés szándékával. A *Kháron ladikján* szerzője nem retten vissza közhelyszerű igazságok könnyed kifordításától akkor sem, amikor leszögezi: „Az elmúlás valódlagos kapcsolata az öregséggel [...] alig más, mint akár a csecsemőkorr.”²⁷

Gondolatmenetünknek ezen a pontján érdemes röviden kitérni arra az egyszerre fenomenológiai és hermeneutikai vonatkozású kérdésre: milyen fajta viszony fűzi az értelmező, értelemadó szubjektumot az öregedés (öregség), illetve a halál jelenségéhez. Jól látható, hogy Illyés a két fenomént merőben eltérő jelentésekkel ruházza fel. Ahogyan Márkus Béla – az *Új s új lovat* című Ady-vers

egy sorát („Élet s Halál együtt-mérendők”) parafrázálva – megfogalmazza: „A különbségtétellel, természetesen, Illyés sem marad adós; elvégzi az elvégzendőket – életet s halált nem együtt mér. »Az öregedés, ha nem érthető is, elfogadható« – jelenti ki. – A halál (viszont) úgy érthetetlen, hogy elfogadhatatlan.”²⁸ Márkus rávilágít arra, hogy az öregedés jelenségét Illyés az e világi élet inherens részeként tartja számon. Az író ezért (is) tarthatja indokoltnak, ha az öregedést – akár igenlő hangsúllyal is – tudomásul veszik mindazok, akik már nem tudják kivonni magukat a befolyása alól. Ám azt is látni kell, hogy az öregedés tudomásul vétele Illyésnél nem párosul a halál elfogadásával. Olyannyira nem, hogy a *Kháron ladikján Vita W.-vel* címet viselő dialógusbetétjének egyik, nem nevesített beszélője, akit óhatatlanul is a szerző „szócsövének” tekint az olvasó, az abszurditás határát súroló retorikai túlzással valóságos szabadságharcot hirdet az elmúlás ellen: „Itt az ideje, hogy komoly fölkelést szervezzünk a halál ellen. A legpiszkosabb zsarnokság ellen, a legaljasabb elnyomás ellen.”²⁹

Kulin Borbála szerint Illyés nagy halálversei, a *Csak ne kelljen halálba menni*, a *Remény, remény, remény*, a *Séta az árnyékkal*, a *Mors bona, nihil aliud*, a *Semmi közelít*, „...mind életigenlésről, a halál el-nem-fogadásáról [...] tanúskodnak”.³⁰ Ez az esszenciális megállapítás – amely a felsorolásban szereplő költemények egyikére-másikára csak megszorítással érvényes – támpontot ad az író „esszé-regényének” értelmezéséhez is. Itt is indokolt egymáshoz rendelni a halál el nem fogadását és az életigenlést, hiszen e fogalmak, amelyek a nyelvi látszat szintjén ellentétes előjelűek, erőteljesen rokonítható, voltaképpen egymással felcserélhető attitűdöket jelölnek.

Azáltal, hogy a halállal szemben álló, ellene önvédelmi küzdelmet folytatni kész élet kitüntetett pozícióhoz jut az esszéista „rendszeretlen rendszerben”, egyszersmind teljesül az író foglalkoztató öregségprobléma új eszmei alapokra helyezésének a legfőbb előfeltétele is. Végso soron elmondható: az, hogy Illyés Gyula önellentmondásoktól sem mentes műve szuverén gondolkodói teljesítménnyé válhat, éppen annak köszönhető, hogy a könyv – a címe által keltett várakozásokat jórészt felülírva – nem annyira az elmúlással, inkább a dinamikus, cselekvésselvívilági léttel összefüggésben tárgyalja az öregedés és az öregség kérdéskörét. Ami természetesen nem azt jelenti, hogy számításán kívül hagyná a halál megkerülhetetlen jelen-

²² ILLYÉS: i. m. (1982), 54.

²³ BENDA Mihály: *Dátum nélkül íródott naplószerű jegyzetek, avagy diszkontinuitás, töredezettség és csend Illyés Gyula Franciaországi változások és Kháron ladikján című műveiben = Selye János Egyetem Nemzetközi Doktorandusz Konferenciája (2016)*. Szerk. NAGY Péter et al., Komárom, Selye János Egyetem, 2017, 169.

²⁴ ILLYÉS: i. m. (1982), 31.

²⁵ Uo., 48.

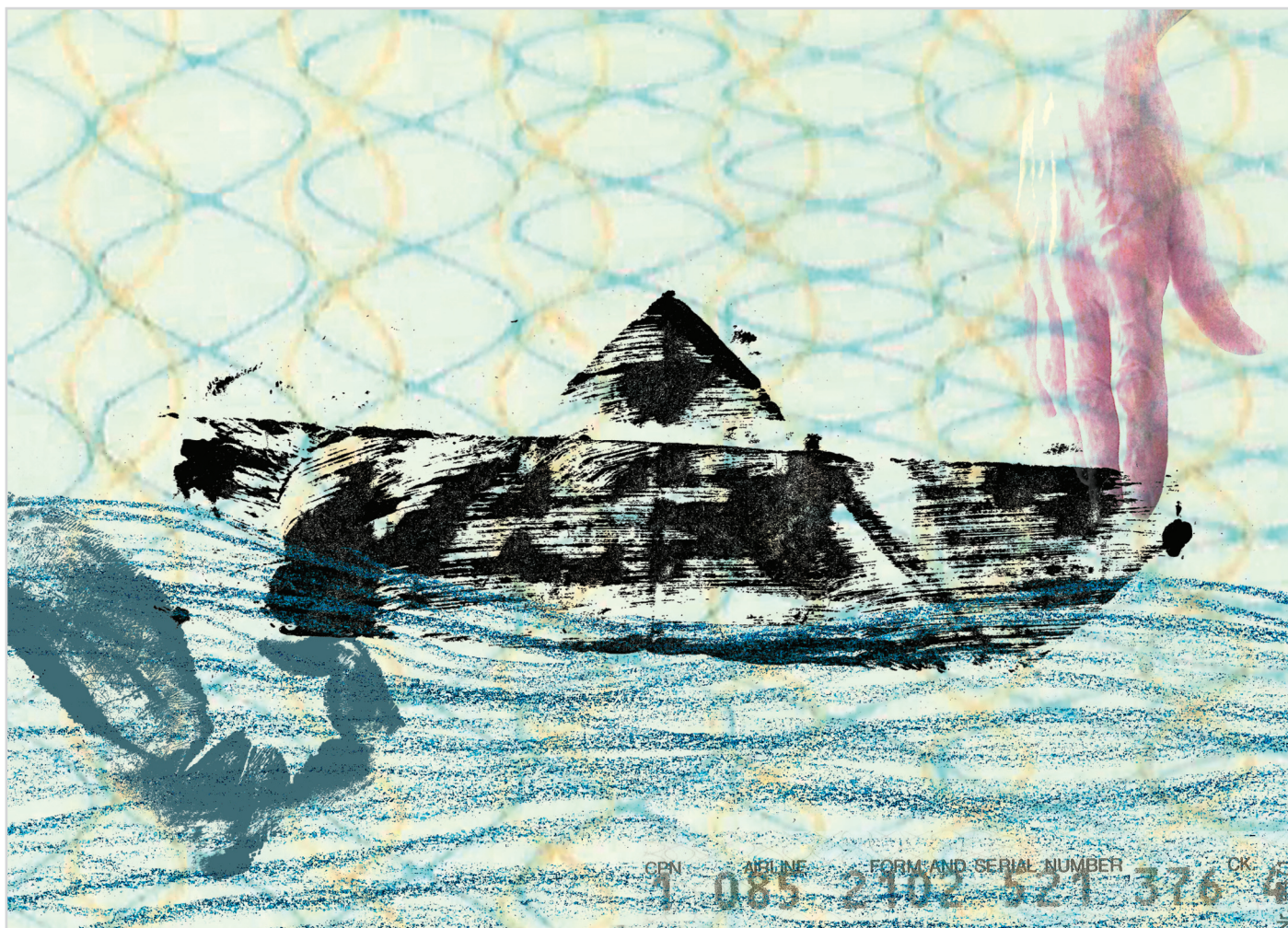
²⁶ Uo., 44.

²⁷ Uo., 54.

²⁸ MÁRKUS Béla: „Szépkorom után, halálom előtt”. A Kháron ladikján személyességének kérdései = *Studia Litteraria XL. Illyés Gyula*, Debrecen, a Debreceni Egyetem Magyar és Összehasonlító Irodalomtudományi Intézete, 2002, 80.

²⁹ ILLYÉS: i. m. (1982), 158. (Kiemelés az eredetiben.)

³⁰ KULIN: i. m. (2015), 251.

Sz. Eszterő
Anett
illusztrációja
Illyés Gyula
Kháron ladikja
című verséhez,
2022
© Magyar
Művészet

tőségét e tematika keretei között. Mindezt már az „esszé-regény” kortárs recepcióját képviselő Váci Mihály is érzékelte, aki *Az öregedés művészete* című recenziójában – Benda Mihálytól eltérően – nem átalotta magabiztos hangon kijelenteni: „Illyés könyve az életről szól. Minden sora. Hiába írna a halálról – az élet örül benne az öregedésben is, mert él, teljes erővel.”³¹

Bonyolítja az összképet, hogy már jóval a mű keletkezése előtt napvilágot látott egy olyan, a *Kháron ladikján* címvariánsához tartozó szöveg, amely nem a prózairó, hanem a költő Illyés munkásságának a része. Az 1961-es *Új versekben* – Illyés 1956 után elsőként kiadott verseskötetében³² – olvasható a *Kháron ladikja* című költemény, amely azután az 1969-es prózakötetben, annak élén, cím nélkül ismét szerepel – így terjedelmesebb motónak is tekinthető. Ám, ahogyan a cím és a könyvesszé,

úgy a vers- és az azt követő prózaszöveg között is sajátos meg nem felelést érzékelhetünk az általuk közvetített eszmei tartalmak szempontjából. A *Kháron ladikja* az öregséget megelőző életszakaszok szintetikus egységét a Semmitől való távolodás folyamatként, míg az öregkort, épp ellenkezőleg, a Semmihez, a korábbi kezdőponthoz való visszatérésként interpretálja. Bölcséleti szempontból is érdekes a versnek az a poétikai sajátossága, hogy a vízi utazás toposzszerű allegóriájának felhasználásával értelmezi az emberi életet. Ennek megfelelően: az öregkor előtti életszakaszok összességét – nem tudni pontosan, hova vezető – „odaútként”, míg az öregkort annak negatív másaként, „visszaútként” jeleníti meg. Ahogyan Illyés szemléletesen megfogalmazza: „...minden ugyanaz: az ég, az út, a táj, / épp csak – visszafelé!” Az öregségnek a nem öregséghez (a fiatalságához, az ere-

³¹ VÁCI Mihály: *Az öregedés művészete* = *Új Írás*, 1969, 9. sz., 82.

³² A hányatott sorsú *Új versek* kiadásának sajátos irodalompolitikai hátteréről lásd Agárdi Péter és Soltész Márton magyarázó jegyzeteit, amelyek Király Istvánnak a megjelenés előtt álló kötetéről 1960-ban

írott lektori jelentését kontextualizálják. KIRÁLY István: *Illyés Gyula: Új versek* = *Uó: Petőfitől Tandoriig. Tanulmányok, esszék, interjúk*. Szerk. AGÁRDI Péter, SOLTÉSZ Márton, Bp., Osiris, 2021, 428–429.

jéből radikálisan még nem veszítő felnőtttséghez) való viszonyát tehát az ismétlés és a megfordítottság kategóriáinak egyidejű jelenléte határozza meg.

A *Kháron ladikján* prózai szövegegyütteséből kihüvelyezhető öregedés- és öregségértelmezés jóval összetettebb, egyúttal kevésbé elvont (kevésbé „ontologizáló”), mint az előző bekezdésben felvázolt megközelítés. Általánosságban elmondhatjuk, hogy az öregség korszaka ezúttal nem a fent kiemelt kategoriális mozzanatok jegyében kapcsolódik az öregedéstől még érintetlen életperiódusokhoz. Itt nem az ismétlés és a – negatív értéktartalmat nem feltétlenül hordozó – megfordítottság rendezőelvei fonódnak össze, hanem egy másfajta, kifejezetten pejoratív vonatkozású, szükségszerűen romlást is jelentő megfordítottság kerül előtérbe, amely – sajátos módon – az újdonság elemét is magában rejtő lehetőség értékfogalmával alkot szoros egységet.

Az esszéista Illyés nem zárkózik el attól, hogy az öregedést az élete delelőjén már túljutott ember hanyatlásaként, az öregséget pedig e folyamatnak a nem statikus eredményaspektusaként értelmezze. Átveszi a természettudományos szemléletet érvényesítő öregesszakkértők, a gerontológusok alapvető tételét: „a testi öregedés nem egyéb, mint növekvő alkalmazkodóképzetlenség”.³³ A megfordítottság itt tehát az öregség stádiumát megelőzően viszonylag fejlett és jól működő adaptációs képesség korlátozottá válását jelenti, aminek következtében jelentősen megnehezül a világban való eligazodás mindazok számára, akik érintettek e gondban. A romlás ebben a vonatkozásban feltartóztathatatlanul bizonyul, és egyre csak fokozódik. Ugyanakkor Illyés nem gondolja azt, hogy a fiziológiai öregedés feltétlenül együtt jár a lelki, érzelmi öregedéssel is. Fiatalosnak mondott, optimista attitűdöt sajátít el, és ennek megfelelően: a kialakuló öregedésben nemcsak romlást, veszteséget, hanem pozitív lételeményt is lát.

Az író kaleidoszkópszerű képet ad az öregség különböző megnyilvánulási formáiról, és eközben folyamatosan kettős könyvelést vezet. Az öregség szerinte száműzetés, „[k]iutasítás egy édenkertből; illetve kitevelyedés belőle merő figyelmetlenség folytán”.³⁴ Ezt a szövegrészt – amely a *Kháron*-ban található – érdemes egybeolvasni a kötetből kimaradt, 1972-re dátumozott *Tovább a ladikon* című jegyzet következő mondataival, amelyek az öregkori visszahúzódnak előnyös oldalát domborítják ki: „A magány nem megvetendő királyság. Óriási a lehetőség, hogy holmi

édenkertté alakítsuk. Bírhatja, aki vállalja a munkát. Ránk hárul, jó egy szál magunkra.”³⁵ Vagyis Illyés az öregség (közismert bibliai motívumra alapozott) hanyatlástörténetét egzisztencialista színezetű üdvtörténeté formálja át – úgy, hogy az édenkert metaforájának nemcsak az előbbiben, hanem az utóbbiban is kulcsszerepet juttat. Igaz, a szűk szemantikájú, és enyhén pejoratív csengésű „holmi” szó használatával tompítani próbálja az üdvtörténeti megközelítés természetes patoszá. Mintha e vitatható funkciójú nyelvi elem alkalmazásával arra utalna, hogy az elvesztett igazi édenkertet már nem lehet visszahozni, csak (részlegesen) pótolni valamivel, ami emlékeztet rá. Ugyanebben a meditációjában az író a megfordítottság és a lehetőség kategóriáit egyetlen mondat keretei között csúsztatja össze. Eljut odáig, hogy az egészség és így voltaképpen a „normalitás” szférájától külön kezeli az öregséget, csakhogy nem egyszerűen medikalizálja, hanem olyan betegséggé tekint rá, amely egyszersmind megteremti a páciens számára az öngyógyítás lehetőségfeltételeit is: „Az öregedés abban különbözik a test többi elhanyaglásától, hogy ebben a betegségben mi lehetünk a saját orvosunk.”³⁶ (De hivatkozhatunk Illyésnek *Az öregedés hasznáról* című, vallomásos hangvételű esszéjére is, amelyben az író – radikálisan sűrített, enigmatikus megfogalmazásban – arra utal: személyes példájával is tudja hitelesíteni, hogy a „kora öregkori” öngyógyítás gyümölcsöző lehet: „Az öregedés gyógyulást hoz. Tapasztalatból mondom.”³⁷)

A megfordítottság és a lehetőség dialektikus viszonya filozófiai antropológiai síkon is megjelenik Illyés öregségértelmezésében. Asperján Györgynek adott 1968-as interjújában az író kifejti, hogy a testi működésen túl a szellemi folyamatokat is megzavaró öregedés (öregség) egyik velejárója az emberi méltóság megőrzéséhez nélkülözhetetlen szabad akarat részleges elvesztése lesz: „Azt mondhatnánk, hogy az öregedés valahogyan megkettőzi az ember egyéniségét: hogy olyat cselekszem, aminek nem vagyok pontosan az ura. Voltaképpen egy idegen hatalom kerekedik fölém, aminek a törvényét követem, de közben mégis magammal akarok azonos maradni. Ebből már a [rendszereszerűen kidolgozott nevetélméletéről is ismert – M. G.] Bergson³⁸ megállapítása szerint is az következik, ami tulajdonképpen az örök humornak az alapja: hiszen a humor – az ő teóriája szerint – akkor patlan ki legélesebben, ha egy észlány úgy viselkedik, mintha egy gép volna.”³⁹ Az idősödő embernek tehát szembe kell

³³ ILLYÉS: i. m. (1982), 192.

³⁴ Uo., 77.

³⁵ ILLYÉS Gyula: *Tovább a ladikon* = ILLYÉS: i. m. (1989) 400.

³⁶ Uo.

³⁷ ILLYÉS Gyula: *Az öregedés hasznáról. Válasz ünnepi köszöntésre* = Uo., 127.

³⁸ Lásd BERGSON, Henri: *A nevetés*. Ford. SZÁVAI Nándor, Bp., Helikon, 2021.

³⁹ [ASPERJÁN]: i. m. (1986), 305.

néznie azzal a lehangoló fejleménnyel, hogy már nem képes olyan szinten uralni a saját létét, mint a hanyatlása előtti korszakaiban. Ráadásul új életszakaszához köthető, tudatos döntéseitől független, groteszk és gyakran gépiesnek ható megnyilvánulásai – különös szóelvételei, állandósuló szórakozottsága, tétovasága – miatt már az öregedés kezdeti fázisában nevetségessé válhat mások és önmaga előtt.

Nem árt kissé elidőzni az utóbbi problémafelvetésnél, hiszen Illyés sok elágazású gondolatmenetének éppen ezen a pontján kapcsolja össze egymással szeszélyes vonalvezetésű öregségfelfogását és többretegű komikumelméletét. De a fiatalságra és az öregségre jellemző tudati pozíciókat is itt állítja élesen antitetikus viszonyba az író. Az általa kissé sematikus megjelölt és nemegyszer negatív színben feltüntetett „fiatalok” ugyanis – szerinte – hajlamosak arra, hogy a maguk külső nézőpontjából nevetségesnek minősítsék az öregeket. Érdemes figyelniük az alábbi szövegrészben fellelhető fogalmi distinkcióra: „Nevetnek [...], sőt röhögnek is ugyancsak, de nem az öregedésen, hanem az öregeken.”⁴⁰ Vagyis a fiatalok számára nem az öregedés „tünetegyüttese”, hanem annak hordozói a nevetségesek. Az öregeket kinevető, „kiröhögő” fiatalok beállítódásából hiányzik a jóindulatú tárgyilagosság igénye, a megértésre való törekvés.

A fiatalokkal ellentétben az öregek – kedvező körülmények között – képesek arra, hogy az öregségen nevesse- nek. Ezt a „másfajta”, a röhögéstől világosan megkülönböztethető nevetést Illyés a pozitív konnotációjú mosoly szóval nevezi meg, amely közel áll a humor vagy a finom ironia (önironia) fogalmához.

Az esszéista egyértelmű utalást tesz arra, hogy a romlás értelmében vett megfordítottság a mosoly megjelenésével formálódik át lehetőségé az életigenlő öregek számára. Hiszen a korábban viszonylag egységes és szilárd énjének megghasadását, megkettőződését elszenvető személy a nevetés, a mosoly ereje által még akkor is önmaga fölé emelkedhet, ha a saját léte feletti irányító szerepet részben már elvesztette. A mosoly ebben az összefüggésben azt jelenti, hogy az önmegváltásra már nem vállalkozó, de öngyógyításra még késznek mutatkozó öregedő ember nem hagyja reflektálatlanul megváltozott létezési módjának fiziológiai, élettani alapú korlátait; nem tér ki a kínzó felismerés elől, hogy az előtte sorra feltáru- ló, őt közvetlenül érintő hátrányok csak szaporodni, súlyosbodni fognak – mégis elfogadja önmagát olyannak, amilyen.

A tőle eredendően idegen, ám kényszerűen sajátjává lett öregedésen „nevető”, így – tudati szinten – e végzet-

szerű folyamattal szemben fölényt kialakító szubjektum szemléletét nagyvonalúság, távlatosság jellemzi az önkörén kívüli világhoz fűződő viszonyában is. Legalábbis Illyés szerint, aki úgy vélekedik: a szélesebb összefüggésekben való gondolkodás a reprezentatív öregek közéleti szerepvállalását is áthatja. Itt kell kitérni arra, hogy az író 1968-as interjújában egy eszményi gerontokrácia körvonalait is láttatni engedi. Az illyési öregségutópiában az individualisztikus jelenségek féken tartására különös gondot fordító közösségelvűség, az archetípusszerű angol kert látszólagos szabálytalanságát leértékelő, klasszicista ihletésű esztétizáló rendtisztelő, valamint a felvilágosodás korát idéző túlhajtott racionalizmus magas érzelmi hőfokú és misztikus sejtelmektől sem érintetlen történetfilozófiai optimizmussal ötvöződik. Ez az eszmei amalgám – a jelenkor szkeptikusabb látószögéből tekintve – egy árnyaltabb, realisabb emberkép rovására érvényesül: a „...forradalmat általában a fiatalok csinálják, de a városokat az öregek építik újjá, ez egy örök igazság. Tehát a zavaros úrból – a görögöknek ez volt a nagy találmánya –, a barbár úrból teret tudtak csinálni a városépítéssel, tehát az alaktalant valami formák közé iktatták. A valóban nagy építkezők – ha az ember visszatekint a történelemben – öreg pápák, öreg császárok voltak általában; a szenátus, vagyis az Öregek Tanácsa szokta eldönteni, hogy a városokkal mi történjék... tehát nem is kell mondjam, jó egy- pár évtized kell ahhoz, hogy az ember rájöjjön a térnek a szépségére. A fiatalok inkább az angol kertet kedvelik, de az öregek, amikor a természetet valahogyan formába fogják, megszépítik, már nem saját maguknak építenek. [...] tehát előre hisznek a jövőben, tehát hisznek nemcsak az emberi fajban, hanem ettől még sokkal távolabbra nézően is.”⁴¹ A *Kháron ladikján* kötetnek „A szálloda öreg volt...” kezdetű fejezetében is ehhez hasonló tirádák burjánzása figyelhető meg, nemegyszer szó szerinti egyezésekkel. Majd az esszéregényben így folytatódik a retorikai szölamok sora: „Hisznek még az idő megfékezhetőségében is. A rossz – a Legfő Rossz [sic!] – elleni harcban. És mert műveket – eszközt s fegyvert – is teremtenek ehhez, eredményesebb az ő hitük, akik az élet végén járnak, mint azoké, akik úgynevezetten az élet előtt állnak. Az öregek a jól lázadók, a nagyot akarók. Az öregek a fiatalok.”⁴²

Az idézett mondatok tanúsága szerint a szélsőségig vitt paradoxonokat mindig is kedvelő Illyés nem riad vissza attól, hogy a döntően a fiatalság szó szemantikájához köthető pozitív képzeteket (jövőorientáltság, haladásba vetett hit, „jól lázadás”, „nagyot akarás”) némi jelentésmódosítással áthelyezze az öregség fogalmába. A fiatal-

⁴⁰ ILLYÉS Gyula: *Az öregedés nagy komédiája* = ILLYÉS: i. m. (1989), 400.

⁴¹ [ASPERJÁN]: i. m. (1986), 309–310.

⁴² ILLYÉS: i. m. (1982), 117.

ságfogalom kiüresítésével avatja tehát érték kategóriává az öregséget. Mi több, lényegében felcserélhetővé teszi az öregség és a fiatalság egymást eredendően kizárni látszó attribútumait, amikor szoros megfeleltetéssel „azonosítja” hordozóikat: „Az öregek a fiatalok.” Ennek az izgalmas intellektuális „bűvészműtatványnak” az ismeretében talán nem tűnik indokolatlannak, ha feltesszük a kérdést: maradéktalanul helytálló képet ad-e önnön írói és bölcselői törekvéseiről az esztétikai szemléletet követő, az irodalom mellett az öregséget és általában az életet is poétikai, drámaelméleti fogalmak felhasználásával értelmező Illyés – az Asperjánnal folytatott beszélgetés megszólaltatottjaként. Három, egymásra rímelő, szentenciaszerű mondatot idézünk az interjúból: „Ráébredtem, hogy a világ és az irodalom azért zárkózott el az öregedéstől, mert ezt mindig valami tragikus, szörnyű dolognak tekintette és ábrázolta, nyilván a halállal való közelsége miatt.”⁴³ „Engem voltaképpen majdhogynem a drámaírás ébresztett rá arra, hogy az öregségben majdnem annyi a moso-

lyogtató, mint amennyi a tragikus elem.”⁴⁴ „Mert valahányszor ránk tör az öregség egy ilyen tünete, látnunk kell, hogy noha az egész vénülés szerkezete tragikus, állandóan belejátszik egy elkerülhetetlenül humoros, majdnem vígjátéki elem.”⁴⁵

Dolgozatunk zárásaként megkockáztatjuk: Illyés Gyula fenti, kulcsjelentőségű önreflexív meglátásai annyiban kiegészítésre szorulnak, hogy az általa fragmentált formában létrehozott öregség narratíva – amely a redukción alapuló hanyatláselbeszélés és a globalitás határait feszegető üdvtörténet elemeit egyként magában foglalja – nemcsak a tragédia és a komédia, de a prózapoétikából ismert romance⁴⁶ műfaji jegyeit is felmutatja. Igaz: nem a magasztos regényeposzhoz, „csak” annak a hétköznapiáshoz közelebb álló, töredezett, játékos, ironikus hangoltságú hőstörténetnek a szintjén, amelyet a magyar irodalmi hagyományban a *De kár megvénülni* és az *Öreg ember nem vén ember* regénykísérleteit megalkotó kései Jókai neve fémjelez.

Weöres Sándor,
Illyés Gyula és
Károlyi Amy,
1965
© Fortepan,
adományozó:
Hunyady József

⁴³ [ASPERJÁN]: i. m. (1986), 303.

⁴⁴ Uo., 304.

⁴⁵ Uo., 305.

⁴⁶ A romance műfaji kérdéseiről lásd NYILASY Balázs: *A 19. századi modern magyar románc*. Bp., Argumentum, 2011.

A cseléd lány halála

Közelítések a *Puszták népe* tizenkettedik fejezetéhez

„Egy népréteg lelkiületét szeretném ábrázolni [...] tapasztalatlanságom, ha megismerni esetleg megismerhet is más, érteni csak az tud, aki belőle származott.”¹ (35.)

Egy fiatal cseléd lány összezúzott holtteste fekszik a pusztai kút mellett. Mi történt, és – főleg – miért?

Az áldozat Illyésék harmadik szomszédja, mindenki ismerte Rácegresen. A halál oka öngyilkosság – a lány éjszaka kútba ugrott, a hajnali vízmerítők húzták föl élettelen testét a mélyből.

A tényállás tehát tisztázott, és a magyarázat is azonnal kéznél van: „...»feljárt« a kastélyba. Ezért ölte meg magát.” (204.) Világosabban fogalmazva: az egyik segéd tisz szeretője volt, illetve a „szerető” nem is a megfelelő kifejezés, hiszen nem önként lett részese az éjszakai légyottoknak. A tisz – a bevett pusztai szokásoknak megfelelően – magához rendelte, a kislány pedig valószínűleg nem mert nemet mondani. Rádásul – a későbbi pletykák szerint – a férfi „különösebb vágyait” kívánta a tragikus éjszaka részeg fővel csitítani (205.), azaz – ha jól értem – valami perverzióra, de legalábbis olyasmire, ami a leány szemében annak számított, kényszerítette prédáját.

Úgy tűnik tehát, hogy minden teljesen világos. Talán mi, olvasók sem tettünk volna másképpen, ha hasonló helyzetbe kerülünk. Legfőleg az kíván még némi magyarázatot, hogy miért kellett azonnal a legvégletebben reagálnia, s hogy miért éppen kútba ugrással vetett véget az életének ez a szegény gyermek. De ezekre a kérdésekre is rögtön körvonalazódni kezd előttünk a válasz.

Az uradalmi cselédek végletesen kiszolgáltatottak voltak – Illyés hosszasan és számos különböző aspektusból ecseteli ezt, jószérint másról sem szól a szociográfiája –, s ezért az áldozatnak egyszerűen nem volt hová menekülnie. A metódus miéértje pedig még ennél is könnyebben megokolható: a pusztán a férfiak akasztással, a nők pedig kútba ugrással szoktak véget vetni az életüknek. (204.) Ha valaki szeretné, éppenséggel elmélkedhet azon, hogy miért éppen így és nem másképpen, de ez már, azt hiszem, lényegtelen. Gáz, gyógyszer, toronyház nem állt a rendelkezésükre – ennyi.

Néhány sorral lejjebb azonban kiderül, hogy – ellentétben velünk – a holttest körül toporgók a legkevésbé sem értik a történeteket. A segéd tisz föl van háborodva, mintha becsapták volna, a béresek a vállukat vonogatják, és érezhetően respektálják uruk földúltságát, sőt még a lány apja is „csodálkozó méltatlankodással” nézi gyermeke véres tetemét. (205.)

Ezt viszont mi, olvasók nem értjük. Az altiszt talán egy vadállat, a béresek meg gyáva, szervilis talpnyalók, no de az apa? Fölfogható-e ép ésszel, hogy ebben a helyzetben nem a lányát halálba hajszoló segéd tiszre, hanem a gyermekére haragszik, s hogy suta mozdulataival rádásul még ő mentegetőzik? (Uo.) Számunkra ez maga a teljes képtelenség.

Úgy látszik, hogy az imént túlságosan gyorsan akartunk célba érni, ám a rövidebbnek ígérkező ösvény máris összezárult előttünk. Továbbjutunk majd talán, ha előbb a tiszet, az apát és az ő viselkedésüket meghatározó pusztai kultúrát (Illyés Gyula kifejezéseivel: lelkiületet, világfelfogást, világszemléletet – 7., 35., 206.) vesszük szemügyre, s aztán ebbe a nagyobb képbe helyezzük bele a véres tragikus jelenetet.

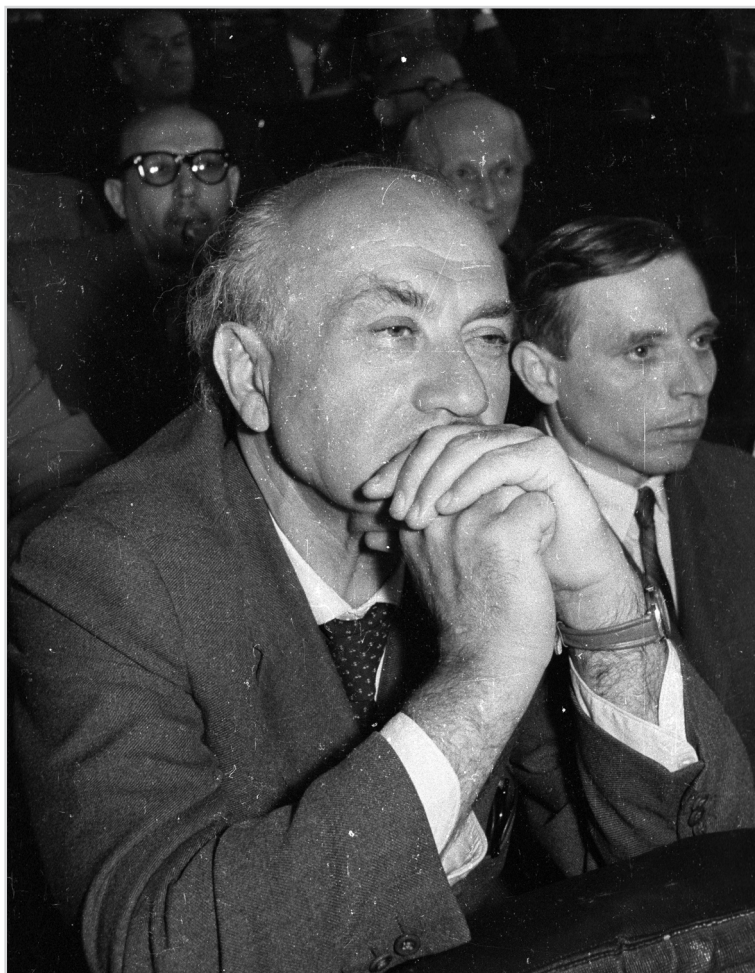
Már akkor is teljesen másképpen látjuk a holttestet, ha csupán két sarkalatos elemét idézzük fel a pusztai cseléd világfelfogásának.

Először is vegyük figyelembe, hogy ezek az emberek lényegében rabszolgaként tekintenek magukra. Éhbérért dolgoznak, teljes kiszolgáltatottságban élnek, és nemhogy a szabadulás lehetőségét keresnék, hanem évről évre rettegve várják, hogy az uradalom kegyeskedik-e a velük kötött szerződést egy újabb évvel megtoldani. Ugyanis nincs hová menniük. „Kora reggel társadalmi rangsorban az egész pusztát az iroda elé gyűlt, megborotválkozva, ünneplőben, egy nyárfaerdőnyi remegő lélek. [...] Az emberek sápadtan lépnek be, mint egy párviadalra. Néha jajongás hallatszik, valaki kegyelemért könyörög. [...] A cselédek jelenete rövid, mint minden nagy sorsfordító drámai jelenet. A párbeszéd ősi szöveg szerint indul. »Ha emberségem, becsületelem tetszik – szándékom marandó« – mondja az országos formulát a vigyázzállásban

¹ ILLYÉS Gyula: *Puszták népe*. Bp., Szépirodalmi, 1962. A főszövegben, zárójelben adom meg a műből vett idézetek oldalszámát.

meredt jelentkező az egymás mellé tolt asztalok előtt, amelyeknél az intézőség tagjai ülnek, mint egy törvényszék [...] Akinek a kezébe adják a cselédkönyvet, ahhoz egy szót sem szólnak, a mozdulat mindent kifejez. [...] Az elbocsátott azon nyomban útra kél, s igyekszik még aznap eltalálni a környékbeli pusztákra, hátha befogadják valahol. Mi történik vele, ha nem fogadják be? Azt az író sem tudja. Eloszlik, felszáll a levegőbe? A pusztáról mindenesetre eltűnik [...] A könyvben nincs rovat a cselédek jellemzésére. De a nem kíváncsi elemeket az uradalmak egymás között nyilvántartják.” (283.) A nők helyzetét ráadásul még tovább nehezíti, hogy nemcsak az uraknak, hanem az uruknak is ki vannak szolgáltatva: „A férfiak hitvesüket – akinek az illem tiltotta a védekezést – rendesen szíjjal verték; később – egy Somogyból származott kocsis példájára s szinte divatból – csizmaszárral; ez fáj is, kellő hangot is ad, de csontot nem tör.” (158.) Az idézetek után aligha szükséges magyarázni, miért hagyják ezek az asszonyok és a lányaik, hogy parancsolóik kényük-kedvük-szeszélyük szerint bánjanak velük, jószerint semmiféle jogi vagy erkölcsi korlátot sem tisztelve. (Tizenhat éven aluliakkal tilos volt a szexuális kapcsolat, de erre is fittyet hánytak. – 212.)

A másik, figyelmen kívül nem hagyható elem az uradalmi cselédek testhez való viszonya. Ezek előtt az emberek előtt a polgári intimitás vagy a viktoriánus prűdéria tökéletesen ismeretlen, mert életkörülményeik semmi efféle kialakulására sem adnak lehetőséget. Nemcsak a szülők, a nagyszülők és a gyerekek alkalmi félrehúzóódásához nem áll rendelkezésre külön tér, hanem sokszor még a családokéra sem; nemcsak a konyhákon osztozik több família, hanem igen gyakran még a hálószobákon is. Aki tisztálkodni vagy szerelmeskedni akar, az szinte csak a többiek szeme láttára teheti. (188., 193.) S ennek megfelelő a szexualitáshoz való viszonyuk is. A gyerekek már a serdülőkoruk előtt részletekbe menő ismereteket szereznek a másik nem intimitásairól (193.), a szüzesség lényegében ismeretlen előttük (201. sk.), és testi hűséget sem igen követelnek egymástól a párok vagy a házastársak. (202.) A legszélsőségesebb esetekben pedig már-már a sade-i orgiákat idéző képek bontakoznak ki. „Az első banda azokból a gyermekekből toborzódik, akiket még az uradalmi gyermekmunkákba nem lehet befogni. [...] Én még náluk is fiatalabb vagyok valamivel, mert emlékszem, egykét társammal elmaradok egyszer a futásban le Sió-part felé. Kifúlva érkezem meg, a banda már túl van az első lubickoláson, a nádas közepén egy kis homoktisztáson ül széles körben, és versenyt gyakorolja az önkielégülést, anyaszült meztelenül, barnán, mint valami majomfalka.” (197.) „Tudom, hogy a parasztlányok erkölcsére nem lehet következtetni abból, ahogy beszélnek; árnyalatnyi zavar nélkül mondják ki azok a legtrágárabb szavakat,

a legények előtt is. De ezeknek a zalaiaknak a szavából sok mindenre lehet következtetni. Tépték egymást éjjel-nappal. Ezeknek nem volt vigasz a szerelem. Durván s egymás füle hallatára enyelegtek a sötét istálló szutykában. A pusztagazda hajnalban előbb kívülről kiabált be hozzájuk, megrugdosta az ajtót, s csak azután lépett be, ő röstelkedett már...” (272.) „Voltak még itt-ott gányók is, feles dohányföldiek, furcsa, titokzatos népek [...] Izzasztó nehézkét végeztek, s közben ittak, daloltak és füttyölve a világ véleményére felháborító nyíltsággal szeretkeztek.” (282.)

Ennyi alighanem elegendő ahhoz, hogy elkezdjük érteni, a segédtsz bosszúságát, a béresek közönyét és talán még az apa zavarát is. Meglehet, megalázó és undort keltő, sőt talán még valamelyest fájdalmas is parancsra nyitni meg magunkat holmi felgerjedt kannak, de – ebben a világban! – semmiképpen sem kibírhatatlan vagy halálosan megalázó. Ez az élet rendje: alkalomadtán és ideje jöttén a férfi előáll a követelésével, a nőnek pedig engedelmeskednie kell. Nincs kibúvó vagy visszabeszélés, de nincs ebben semmi rendkívüli sem: olyan, mint manapság a rendszeres és általánosan elterjedt nőgyógyászati vizsgálatok

Illyés Gyula és Simon István az Írószövetség közgyűlésén, a pesti Új Városháza üléstermében, 1962
© Fortepan, adományozó: Hunyady József

vagy éppenséggel a minden erkölcsi gyanún felül álló masszíroztatás.

Most már talán körvonalazódik előttünk a kút mellett bá-mészködő pusztaiak értetlensége, ámde most meg a lányt nem értjük. Miért nem úgy reagált, mint a többi cseléd? Miért nem úgy, ahogyan ilyenkor szokás? Miért nem viselte el a tortúrát összeszorított szájjal vagy éppen egy vaskos káromkodással megtoldott vállrándítással?

Ez a lány nyilvánvalóan kivétel. A kivételt pedig – el-lentétben az átlagossal – nem lehet csak úgy levezetni és megérteni a „szokásosból”. Igen részletes tény- és szem-élyiségfeltáró esettanulmányra volna szükség, amelyből aztán a legjobb volna végül regényt írni. Valami ahhoz hasonló, mint amilyen Kosztolányi *Édes Annája* vagy Németh László *Iszonya*. Ezt a munkát azonban Illyés annak idején nem tudta elvégezni, hiszen még csak gyerek volt. És egyébként is elkésett; a halottat az élő nem bír-hatja szóra. Nem maradt hát más, csak a fantázia: „Kép-zeletemben később ez a lány, ez a sápadt, nyers húsát lát-tató halott arc lett a dac és a lázadás angyala. Elképzeltem jellemét, az »egyszerű parasztlányban« a hatalmas lelket, amely a szenvedés tüzeiben leplezi le magát s amelyet Jeanne D’Arc-éhez hasonlítottam...” (205. sk.)

Alighanem meg kell állnunk ezen a ponton és be kell látnunk, hogy közelebb már nem férközhetünk a kis cse-lédlányhoz. Mert egyszerűen nincs mibe kapaszkodnunk. Nem állnak a rendelkezésünkre – és soha nem is fognak már – olyan további tények és információk, amelyeket ér-telmezve előbbre juthatnánk. Legfeljebb csak egy másik – Illyésétől különböző, de az övéhez hasonlóan bizonyít-hatatlan – fantáziaképpel hozakodhatnánk elő.

Van azonban még valami, ami nem hagyja nyugodni a szociográfust. (S talán minket, olvasókat sem.) A pusztá kultúrájának belső mechanizmusait Illyés ugyan ponto-san érti (hogyne értené, hiszen ő maga is onnan nőtt ki), sőt még a geneziséről is igen alapos ismeretekkel rendel-kezik, elfogadni azonban nem hajlandó. Bármit is gondol a segédtsízt, az apa, a bérese s akár a pusztá összes lakója, a történetek és az a világ, amelyben ez normálisnak számít,

mégiscsak irreális és erkölcstelen, ergo elfogadhatatlan – sugallja szüntelenül és félreérthetetlenül az író.² Max Weber és Lukács György nyomán kimerítően elemezték ezt a szituációt a frankfurti iskola társadalomfilozófusai: vannak struktúrák, amelyek formálisan (pusztán a mű-ködésüket meghatározó szabályrendszer belső logikáját és koherenciáját tekintve) ugyan racionálisak, szubsztantíve (ezt már jóval nehezebb definiálni, az egyszerűség ked-véért mondjuk csupán azt, hogy egy magasabb és lénye-gibb szempontból) azonban irracionálisak – mutattak rá. De talán annyi is elegendő, ha Shakespeare *Hamletjének* egyik közismert mondatát, Polonius megjegyzését igá-zítjuk hozzá az itt taglaltakhoz: rendszer ugyan kétségki-vül van benne, de mégiscsak örült beszéd.

Az ehhez hasonló disszonanciák újabb kérdések meg-fogalmazására és további kutatásokra sarkallják az em-bert. A kút körül csoportosulók társadalmi szerepeibe fönt már bevilágítottunk, de nem tudunk még semmit a maszkok mögött meghúzódó arcokról. Hogyan visz-o nyulnak a szerepeikhez? Teljesen azonosulnak-e velük vagy inkább távolságot tartanak tőlük? Hányféle alakítása lehet egy-egy szerepnek? Milyen mértékben tűri el a kö-zösség a szerepdistanciát? Mennyire gyakoriak a kivéte-lek? A fölsorolt kérdések mind egy irányba mutatnak: le, a társadalom atomjait alkotó individuumokra.

És okvetlenül tisztázásra szorul az is, hogy mihez ké-pest irracionális a puszták világa. Mi az elmarasztaló íté-letünk viszonyítási pontja? És tényleg rendíthetetlenül bizonyos-e ez a pont – úgy, ahogyan mi kezeljük –, vagy csak a miénkhez hasonló nézőszögből közelítők előtt lát-szik magától értetődőnek? Hogyan tettünk rá szert? Isteni kinyilatkoztatás által? Vagy az emberi természet gondos tanulmányozása nyomán? Vagy csupán egy másik – a bí-rálthoz hasonlóan partikuláris és esetleges – mikrokultúra szokásrendszerét vetítettük rá az uradalmi cselédek élet-világára?

A második kérdéscsoportnak talán gyorsabban a vé-gére járhatunk. Illyés (és az olvasó) viszonyítási pontja ez esetben is lehetne egy másik, a magyar pusztával össze-vethető, de annál vonzóbb társadalom. Mondjuk, a fran-cia parasztok vagy akár a munkások élete.³ Vagy elkép-

² Kodolányi János, a szociográfia első recenziáinak egyike igen nyo-matékosan kiemeli ezt: „...maga az egész, maga a rendszer válik tűrhe-tetlenné könyve elolvasása után még annak a szemében is, aki felsőbb hatalmak bölcs törvényeiből származtatja ezt a fajta magyar állami-ságot és ezt a fajta keresztény kultúrát”. KODOLÁNYI János: *Illyés Gyula: Puszták népe = Válasz*, 1936, 7–8. sz., 451–454., 453.

³ Íme, egy kínálkozó megközelítés a *Hunok Párisban* egyik szociogra-fikus szakaszából: „A franciák közt a mell-emelő nemcsak az volt, hogy munka volt bőven, hanem hogy ezt a munkát kicsiben, szabad választásra is lehetett kapni, majdnem úgy, mint valami utcai bazár ezer portékáját. Munkaerejét az ember majdnem úgy kezelhette, mint

holmi aranyport: már két-három frankos tételben is áruba bocsát-hatta, csaknem bármikor és bárhol. S ami a legfontosabb: minden beajánlás, vallatás, fogadkozás, születési igazolás nélkül! Nem tudom, elég jól kifejeztem-e. A végső szükség esetén az ember zsebében még mindig volt egy utolsó buksza, a munkaereje, egy-két óra alatt is ki-szedhetett belőle valamit. Ezzel a szolgáltság leg súlyosabb béklyója, a fenyegető, mert ki tudja, milyen hosszú ínség tudata oldódott le róla. Az ember az éhenhalástól két méterre is nyugodt lélekkel gyűj-tott rá az utolsó cigarettájára: délután dolgozok egyet! A lélek szabad volt. Persze, csak az egészséges, a munkabíró testben.” ILLYÉS Gyula: *Hunok Párisban*. Bp., Szépirodalmi, 1970, 171.

zelhetnénk magunknak a pusztának a kimerítő leírásából és elemzéséből kiindulva egy sohasem létezett, de éppen-séggel elgondolható, jobb világot. (Egy olyat, ahol a cselédek nem szűkölködnek, ahol jogaik vannak stb. „Tiszta ágyat és tiszta asszonyt [...] / Kicsit több bért, egy jó tál ételt, / Foltatlan ruhát, tisztességet / S emberibb szavakat.”⁴) Vagy fölmutathatunk olyan általános – de legalábbis annak tartott – igazságokat, amelyek mérceként szolgálhatnak.

Illyés Gyula – nem csupán az elemzett fejezetben, hanem a könyvében mindvégig – szinte kizárólag csak a harmadik lehetőséggel él. (Olykor ugyan összeveti az uradalmi cselédek életét a proletárokéval vagy a falubeli zsellérékével, de sohasem azért, hogy az utóbbiak szolgáljanak referenciapontként.) Arról pedig egy sort sem ír, hogy miképpen lehetne jobb életet teremteni a puszták szomorú világában. (Nyilván azt gondolta, hogy nem reformokra van szükség, hanem a nagybirtok megszüntetésére és földosztásra.) Ám nem úgy használja föl az általános igazságait, mint egy doktriner filozófus vagy egy utópista, aki először felsorolja az elvont szentenciákat, aztán számonkéri őket a valóságon, hanem nagyon finom kézzel alkalmazott irodalmi eszközökkel.⁵ A referenciapontként szolgáló elveket Illyés nem vagy csak igen ritkán, de akkor sem éles kontúrokkal kiemelve önti világos mondatokba, hanem implicit közlésekbe ágyazza. Olyanok ezek, mint a sűrű erdő pókhálói: láthatatlanok, és csak akkor vesszük őket észre, amikor két fa között elhaladva a képünkbe ragadnak. A mű befogadója ebből adódóan mindvégig érzi, hogy a puszták népének élete tűrhetetlen világbotrány, mindannyiunk szégyene, pedig az író mindeközben egyetlen kirohanást vagy fölháborodástól izzó mondatot sem enged meg magának. Ő csak elemmez és mesél. Igaz, mély empátiával a szereplői iránt, de nyugodt tárgyilagosságát mindvégig megőrizve.

A lány halálát taglaló fejezetben két, viszonyítási pontként szolgáló általános szentenciát találtam. Az első szinte csak mellékesen bukkan elő. Az író éppen azt ecseteli, hogy a parancsolók által kikényszerített légyottok semmiféle ellenszolgáltatással sem társultak, s hogy az alantasok nem is merészeltek ilyesmire gondolni: „Nem panaszkodhatott emiatt az a segédtsízt sem, aki azt a halálasztant lányt használta, bizonyára minden emberi kapcsolat nél-

kül, ahogyan egy ivóbögrét vagy csizmahúzózt használ az ember. Nem formált jogot bizalmaskodásra vagy valami igényre a lány családja sem.” (207.)

Minden emberi kapcsolat nélkül használta a lányt. Mint egy tárgyat. Illyés nem fűzi hozzá, de világos: ez becselenség. És ha az, akkor bátran megfordíthatjuk a mondat előjelét, és felszólító módba fordíthatjuk: ne használd a másik embert! Elkerülhetetlen persze, hogy embertársaink olykor nekünk rendelt eszközként jelenjenek meg előttünk, sőt talán még az is, hogy időnként mi magunk rendeljük őket valamilyen általunk elérni kívánt cél alá, de mindeközben se feledjük el egyetlen pillanatra sem, hogy minden ember önmagáért való cél, éppen úgy, mint te vagy én. Nincsenek pincérek vagy bejárónők, hanem csak olyan emberek, akik pincérként vagy bejárónőként keresik a kenyerüket.

Nem más ez, mint Kant általános erkölcsi parancsának egyik lehetséges megfogalmazása,⁶ az európai civilizáció alapvető sarokköve. Illyésnek igaza van, nem kell ezt nagyon magyarázatni, elegendő egy utalás, s azonnal nyilvánvaló lesz a segédtsízt és az azt szentesítő világállapot immoralitása. (Megjegyzem, ha magyarázgatná, nem megerősítené, inkább elbizonytalanítaná, mert kitenné a soha el nem osztható és véglegesen meg sem cáfolható kételynek.)

A másik alapelv nem dicsekedhet olyan pedigrével, mint a kategorikus imperatívusz, de nem kevésbé jelentős és nyilvánvaló. (És minden bizonnyal össze is kapcsolódik az előbbivel; belőle vezethető le.) „A nyolc-tízgyerekes béres nem mond fel, nem rakja szekérre óljait, bútorait, egy-két malacát, s nem indul világga új hely után azért, mert egyik vagy másik leányának mehetnékje támad. S ha az év végén fölkerekedne is, másutt tán külön sors vár rájuk? Más módot a megélésre pedig, mint a cselédkedés, nem ismernek. [...] nem látszik más kivezető út, mint a megadás vagy a halál.” (219.)

Azért hagyják, mert nincs más választásuk. S ebben már benne is foglaltatik az újabb erkölcsi imperatívusz: semmilyen humán társulás sem tűrheti, hogy egyes tagjai vagy a részét képező valamely mikroközösség mások eszközeként legyen kénytelen élni! Ezt sem igen kell tovább magyarázatni; ki merné vitatni?

⁴ ADY Endre: *Álmodik a nyomor* (1909)

⁵ Babits Mihály rögtön a mű megjelenése után arról írt, hogy a szerző látszólag egyszerű és igénytelen irodalmi stílusa valójában egy virtuóz költő céltudatosan használt eszköze. BABITS Mihály: *Puszták népe* = *Nyugat*, 1936, 6. sz. <https://epa.oszk.hu/00000/00022/00605/19136.htm> Később pedig több kiváló elemzés is megerősítette. DOBOS István: *Az idegenség retorikája* (A puszták népe újraolvasása) = *Csak az igazat. Tanulmányok Illyés Gyula születésének centenáriuma*. Szerk. GÖRÖMBEI András, Bp., Kortárs, 2003, 139–149.; TÜSKÉS

Tibor: *Az újraolvasott Puszták népe* = Uo., 150–161.; SZEGEDY-MASZÁK Mihály: *Többértelműség a Puszták népében* = *Alföld*, 1982, 11. sz., 53–60.

⁶ KANT, Immanuel: *A gyakorlati ész kritikája* = Uő: *Az erkölcsök metafizikájának alapvetése. A gyakorlati ész kritikája. Az erkölcsök metafizikája*. Ford. BERÉNYI Gábor, Bp., Gondolat, 1991, 7. § és 204.; Uő: *Az erkölcsök metafizikája* = Uo., 25. §.

⁷ Bibónál szebben erről talán senki nem írt. BIBÓ István: *A Nemzeti Parasztpártról* = *Válogatott tanulmányok I–III*. Szerk. HUSZÁR Tibor,

Sz. Eszterő
Anett
illusztrációja
Illyés Gyula
Hullaevők című
verséhez,
2022
© Magyar
Művészet

Mintha lassacskán kikerekedne a kép: Először érthetetlenül viselkedő és cselekvő embereket látunk. Majd megismerkedünk azzal a számunkra idegen és első látásra fölfoghatatlannak látszó szabályok szerint működő mikrokultúrával, amely meghatározza ezeknek a személyeknek a viselkedését, és elkezdjük érteni a cselekedeteik mozgatórugóit. Aztán olyan univerzális (vagy annak tartott, ne firtassuk) elvekkkel konfrontáljuk ezt a partikuláris világot, amelyek minden elgondolható társadalomban érvényesnek tekinthetők, és ennek segítségével világosan elválasztjuk egymástól a látottak racionalitását és irracionalitását, normalitását és abnormalitását. (S mindezek nyomán – vegyük észre ezt is – az öngyilkos cseledejlányról eddig feltételezetteket is pontosabban megfogalmazhatjuk. Vagy azért választotta a halált, mert olyasmit tett vele, ami túlment a szokásos tortúrán és az elviselhetőség határán, vagy azért, mert ez a lány a többiekénél sokkal mélyebben átérezte azt a disszonanciát, amely a partiku-

lári szokások és az egyetemes emberi méltóság között feszült; magyarán: rosszabbul viselte a megaláztatást, mint a többiek.) S ezek után úgy tűnik, mintha már túl is lennénk a nehezén, mintha az egyes történetek és személyek részletekbe menő vizsgálata inkább csak színezhethetné egy kicsit az egyébként világos kontúrokat nyert képet.

Amit a gyermek Illyés nem tehetett meg közvetlenül a tragédia után, azt a kamasz és a felnőtt megpróbálta később pótolni: alkalomról alkalomra kísérletet tett a hasonló események szereplőinek kifaggatására és mozgatórugóik mélyebb megértésére. Kérdezgette a környezetében élő lányokat, úri társaságokban forogva szóra bírta a puszták különböző rangú hatalmasságait, s mindeközben kifürkészte a szemtanúk s egyáltalán a cseledejség viselkedését. A fejezet második felében az ekként fölhalmozott empirikus anyagból kapunk ízelítőt.

A pusztai közvélemény olykor egymásnak ellentmondó reakcióiból legalább öt különbözőt mutat be a szerző.

Bp., Magvető, 1986, II. (1945–1949), 399–442., különösen 424.;
Uő: A magyar társadalomfejlődés és az 1945. évi változás értelme = Uo.,

485–504., 502. sk.; Uő: Az európai társadalomfejlődés értelme = Uo., III.
(1971–1979), 5–124., 110. sk.

1. Vannak, akik megpróbálnak úgy tenni, mintha a történetek a lehető legtermészetesebbek lennének. Az öreg kulcsár „a búzamosóvályú fölé hajoló tizenkét-tizennégy éves lányok helyzetével a szó szoros értelmében visszaélt” (206.), amire a közbeszéd azzal reagált, hogy „Ő a vén disznó [...], való az egy ilyen vén sántasághoz?” (Uo.) Mintha csak valamilyen fejcsóválásra készítő gyarlóságról volna szó. Vagy azt mondják a lányokat sorra kipróbáló tiszttról, hogy „az is ember, neki is van természete, mit csináljon?” (219.)

2. De van példa ennek az ellenkezőjére is: az anekdotázó parancsolók arról mesélnek Illyésnek, hogy a felsőtisztántúliai vérre mennek az asszonyaikért akár az uraság ellen is, ha az csak egy pillantást is mer vetni rájuk. (214.)

Másutt viszont, ahol nem ennyire bátrak vagy nem lehetnek ennyire bátrak, csupáncsak tétova kísérletek történnek a lányok megvédésére. A báty fölkíséri a húgát, de aztán végül mégis eloldalog. (212.) A vőlegény három lépés távolságot tartva, dadogva megkérdezi a tisztet, hogy tényleg az ő menyasszonyával tölti-e az éjszakákat, majd, amikor a kérdőre vont arcátlanul a képébe hazudik (csak beszélgetünk – válaszolja neki), úgy tesz, mintha elhinné, amit mondott. (216.) Vagy megkísérlik valamilyen fortéllal megmenteni a lányokat. (219. sk. – Hogy miképpen, azt sajnos egyetlen példával sem konkretizálja Illyés.)

Az egyik történetben legalább két, különböző viszonyulás nyomai is világosan körvonalazódnak. A lányok általában nem fogadnak el ajándékot, s amikor az egyik ezt nemcsak hogy megteszi, hanem ráadásul még büszkélkedik is a szolgálatáért kapott kendővel, akkor a többi asszony nekiesik, letépi a bűnjelet a nyakáról, és onnantól úton-útfélén cemendének nevezik – még a saját anyja is. (218.)

Ha jól sejtem részint azért ez a heves reakció, mert a lány megtörte a csendet, és többé már nem lehetett (3.) úgy tenni, mintha nem is történné semmi. Részint pedig azért, mert a pusztaiak (4.) csak úgy hajlandók elfogadni a rendszeresített nemi erőszakot, mint olyan kényszert, amelyet kénytelenek elviselni. Ezzel a viszonyulással össze-

vetve pedig a kendő vagy ellenszolgáltatás, vagy pedig köszönet az önkéntes ajándékért. Bármelyik magyarázatot fogadjuk is el, a lány valóban cemendének minősül. Az első esetben egyszerűen csak eladta a testét (mint egy profi prosti),⁸ a másodikban pedig önként odaadta magát egy idegen férfinak. (Ahol felnőttem, ott nemcsak az üzletszerű kéjelgőket nevezték kurvának, hanem azokat is, akik mélyebb érzelmi kapcsolat nélkül is hajlandók voltak másokkal összefeküdni, és ezt rendszeresen meg is tették.)

5. S persze itt is vannak olyanok, akik megpróbálnak hasznót húzni a fönnálló helyzetből. A lányát fölkísérő apa – az anekdotát előadó tiszt szerint – azért volt annyira buzgó, mert éppen a fejére készültek koppintani valami disznóság miatt. (212. – De könnyen megeshet, hogy az elbeszélő itt is félreértette a szituációt; hasonlóan az előző történethez és több más elbeszélt esethez.)

A bemutatott reakciók némelyikét a lányok viselkedését értelmezve is fölfedezhetjük. 1. A legtöbb példát az ellenállás különböző kísérleteire találjuk, ezeknek egész skálája rajzolódik ki előttünk. Van, aki kerek perec visszautasítja a próbálkozást. Az egyik tizenhat körüli, pöttöm napszámos lány olyan vaskos kijelentésekkel válaszol a hozzá gorombán közeledő fiatal számtartónak, hogy az leforrázott kutyaként kullog el. (274. – Hogy meg merte volna-e ezt csinálni egy magasabb rangú parancsolóval is, nem tudjuk meg.) Egy másik lány fölmegegy ugyan az őt magához rendelő tiszthez, de aztán alaposan összekarcolja az erőszaktevőjét. (212. – És bátor ellenállása valószínűleg következmények nélkül marad, legalábbis erre engednek következtetni az anekdotázó úr szavai.) Sokan megadják ugyan magukat, de közben mindvégig kifejezik a tiltakozásukat: például nem hajlandók teljesen levetközni vagy a fejükre borítják a kötényüket. (215.) Mások úgy tesznek, mintha frigidek volnának vagy nem is kell úgy tenniük, mert a testük magától tiltakozik a meggyalázás ellen. („Úgy viselkednek azok, öregem, mint egy darab fa” – panaszkodik az egyik lepedőakrobata. – 215.) Az egyik úr meg arról mesél, hogy muszáj előbb leitatni a lányokat (ha a bort visszautasítják, akkor rumos teával), mert másképpen nem érhetnek célt velük. (212. sk.)

⁸ Polcz Alaine mesél valami hasonlóról a háborús megpróbáltatásairól írt visszaemlékezésében. Miután az orosz katonák csoportosan és számolatlan alkalommal megerőszakolták, az egyik tiszt magához hívatta. „Nagyon kedvesen fogadott, jó vacsorát kaptam. Vártam, hogy mi következik. Hogyha nála maradok éjszakára – mondta –, ad egy fél disznót. Uramisten, egy fél disznót, akkor! Gondolkozás nélkül lefeküdtem vele. [...] Elég gyöngéd és kedves volt, ez kínosabban érintett, mint amikor alku nélkül megerőszakoltak. Hazugság volt a részemről, hogy »igyekeztem viselkedni«. Reggel korán el akartam menni. Kértem, engedjen. [...] Lefeküdtem, pedig nem vertek, nem ütöttek... [...] Kurva vagyok. Tulajdonképpen a szó szoros értelmében az voltam. Kurva az, aki lefekszik pénzért vagy valamilyen juttatásért. Kurva, aki tudatosan a testével szerez meg valamit. Tejet vagy matra-

cot. Persze, ott ez eszembe se jutott. Nem gondoltam semmit. [...] Nem kaptam meg a hasított disznót. Megkönnyebbültem.” POLCZ Alaine: *Asszony a fronton. Egy fejezet az életéből*. Bp., Szépirodalmi, 1991, 55.

Éppenséggel lehetséges cizellált érveket föl sorakoztatva elmélkedni afölött, hogy mi a helyes viselkedés a hasonló helyzetekben. De talán jobb, ha gyorsan belátjuk – még mielőtt belekezdzenénk –, hogy otromba és ízléstelen lenne egy karosszékből ülve ítélkezni. Másfelől – úgy vélem – nemcsak a fél disznót és a kendőt elfogadó áldozatoknak, hanem a lányra támadó cselédeknek is jár a megértés. Mert ők meg – föltételezem – a pusztai asszonyok kollektív méltóságának maradvékát védtek. Más kérdés, hogy jobb lett volna persze, ha ezt nem az áldozat ellenében teszik.

2. Mások – úgy sejtem, a többség – belenyugszanak az elkerülhetetlenbe, és az élményeik elidegenítése segítségével próbálják meg minimalizálni az őket ért traumát. „...hasonlóan a szúnyogok és tetvek csípéseihez, vannak más természetű csípések és fullánkok is, és ezek ellen szintén hasztalan a védekezés, de ezek éppúgy nem érhetik a becsületet és a lelket, mint az előbbiek” – magyarázza az író a lányok viselkedését (206.), majd így összegzi az egyik „interjúalanya” beszámolóját: „Az, hogy a kastélyba járt, az nem számított, az nem törte volna meg még szűzi önérzetében sem; mintha csak álmában történt volna.” (209. – Ismételten szeretnék utalni a nőgyógyászati vizsgálat vagy a masszázs jelenkori megítélésére.)

3. A naivabbak viszont, éppen ellenkezőleg, megpróbálják elhitetni magukkal – ideig-óráig talán sikeresen –, hogy igenis emberszámba veszik őket az urak. Egyesek – mesélik a férfiak – kitüntetésnek tekintik, hogy őket választották, mások meg még hízelkednek is, és sejtetően azt hiszik, hogy „a dologból lehet valami”. (214.) Vagy ha nem is ringatják magukat efféle illúzióba, mégis úgy tesznek, mintha egy normális párkapcsolat résztvevői lennének: beszélgetnek a hóhérjukkal, sőt még énekelnek is neki. (213.)

A folytatólagos erőszakot nemcsak az áldozatoknak kell valahogyan földolgozniuk, hanem az elkövetőknek is. Itt is meglehetősen széles a skála. 1. Egyesek egyszerűen nem vesznek tudomást prédájuk érzéseiről (mint a lovagló grófkisasszony a hozzásimuló ló éppen zajló testi folyamatairól, mondja az író – 210.), és cinkos összekacsintással előadott harsány anekdotákba csomagolva rejtik el (önmaguk elől is) viselt dolgaik gyalázatosságát. Gyakran olyan meggyőző erővel teszik ezt – figyelmeztet Illyés –, hogy az óvatlan hallgató könnyen elkezdhet osztani a derűjükben, majd akár bele is olvadhat a társaságukba. (211.)

2. Mások meg eltárgyasítják vagy inkább elállatiasítják áldozataikat. Buták és hiszékenyek. (215.) „Hírből sem tudják, mi a tisztesség!” (218.) „Ügyetlenek, mohók, mint az állatok.” (216.) Efféle kijelentéseket jegyez föl a szociográfus.

3. És vannak köztük romantikus lelkek is. Ők úgy tesznek, mintha a parancsra érkező zsákmány a szerelmük volna. Az egyik pribék például így nosztalgiazik: „Micsoda szép estéim voltak nekem [...] Beül, kérlek, a sarokba, ahol nem nagyon éri a lámpa, és ott dalolászgat magában, meg nevetgél csöndesen [...] Nincs az az úrinő, akivel én olyan jól éreztem magamat, mint ezekkel a kis dudorászókkal, reggelig elhallgattam volna őket.” (213. sk.) Egy másik meg hűséget követel a „szerelmétől”, és fölháborodik, amikor ennek ellenére inflagranti találja. (218.)

Ha nem volnának ezek a történetek, egészen biztosan jóval kevesebbet értenénk. Vegyük azonban észre, hogy

még általuk sem érkeztünk el a konkrétumok szintjére. Inkább csak olyan életképmorzsákat és pillanatsfelvételeket kaptunk, amelyek segítségével típusokba rendezve pontosíthatjuk a puszták szexuális rabszolgaságáról tett általánosító szentenciákat. Hogyan tudta elhitetni magával a legutolsó történetet elbeszélő uraság, hogy romantikus légyottok részese? Milyen ember volt? Ostoba? Cínikus? Vagy inkább a lelke mélyén tisztességes, és éppen ezért volt szüksége erre a szemet szűrő hazugságra? Milyen sebekkel a lelkében távozik reggel az a kislány, aki a fejére borította a kötényt? Sikerül-e neki is elidegenítenie magát az átéltetektől, vagy haláláig hordozni fogja majd a traumáját? Ezeket és az összes többi történetet is részletes esettanulmánnyá kellene kibővíteni – de legjobb volna mindegyikről egy-egy regényt írni –, ha valóban érteni szeretnénk a szereplőket és a cselekedeteiket. Mert nemcsak az öngyilkos lány kivétel, hanem – ha jobban belegondolunk – mindegyik szereplő és mindegyik eset. De persze valahol meg kellett állnia Illyésnek is, és meg kell állnunk nekünk, olvasóknak is, hiszen más dolgunk is van még az életben.

A történetek áttekintésének másik tanulsága, hogy a kép korántsem fekete-fehér. Az író azzal a kategorikus kijelentéssel indítja el vizsgálódását, hogy „Az urak, a földbirtokostól le a gazdasági gyakornokig szabadon rendelkeztek a cselédnek nem csak a két kezével, hanem az egész testével, és ez ellen nem lehetett apelláta, nincs is.” (203.) Számos történetből azonban kiderül, hogy mégiscsak lehetett és volt. Sőt, az egyik szereplő egy éppen ennyire kategorikus, de pontosan ellenkező tartalmú szállóigét vág oda a „hűtlenségét” számonkérő uraságnak: „Kedvemből, faromból senki sem parancsol!” (218.)

Nem hiszem, hogy Illyésnek ne tűntek volna fel az ehhez hasonló ellentmondások. Inkább talán úgy gondolta – s ha így van, akkor a legmesszebbmenőnkig mellette állok –, hogy szükség van általános megállapításokra is (afféle weberi ideáltípusokra), de szükség van arra is, hogy fölmutassuk az ezektől való eltéréseket.

Ha teljessé kívánnánk tenni a fejezet egymásra épülő olvasatainak szintjeit, akkor a holttest, a fölötte tűnődő pusztaiak és a szereplőket megérteni törekvő író értelmezése után át kellene világítanunk azt is, milyen személyes élmények és meggyőződések által irányítva érti meg az olvasó – jelen esetben e sorok írója – a lányt, a szereplőket és az őket prezentáló írókat. Sőt, még egy következő lépést is megtehetnénk, föltéve, hogy más értelmezések is a rendelkezésünkre állnak: megvizsgálhatnánk, hogy a különböző interpretációk milyen előfeltevések hatására hajolnak el különböző irányokba. Ezekbe azonban már nem fogok bele. Hogy miként vélekedem a lányról, a többi szereplőről és Illyés olvasatáról, az többé-kevésbé kiderült. A többit pedig meghagyom inkább másnak.

Egy este Kodály Zoltán fonójában¹

Ihlető és bátorító évet élt Tamási Áron 1932-ben. Színpadi hódítását buzdító, új élmények fakasztották. Németh Lászlónak a *Tanú* indító számában közölt Arisztophanész-tanulmányát megismerve Kolozsvárról levélben jelezte egyetértő gondolatait. Tamási levele elveszett, de próbáljuk felderíteni, mely tételek erősítették drámaírói kedvét, amit már voltaképp az *Ősvigasztalással* felfakasztott magából. Majd hazatérve, a társadalmi cselekvés terepének tekintve a színházat is, tűnődött az írás formai és gondolati irányáról, ezt több levele, nyilatkozata igazolja. A *Szűzmáriás királyfit* befejezve egyre erősödött darabírói kedve. A *Székely fás* című jelenetét követte a *Néppártiak* című „kis komédiának” jelzett darabka, amely az *Elemi csapás* című novellájának színi változata (*Erdélyi Helikon*, 1931, 2. sz.). Keserves-kacajos történet, amely a csíkszenttamási tűzvész ihletében fogant, benne már feltűnnek a későbbi Tamási-játékok figurái: Pap, Képviselő, továbbá Faügynök, sőt egy Író is. Aki „ocsmány naturalizmusnak” mondja a Baj fölötti sereglést, ki-ki a maga hasznát keresi, és amikor eltávozik a népség, az öreg székely, Csutora csak annyit mond unokájának: „Pökjél helyettem hamar egyet!” A *Rendes feltámadás* című novellájának keserves végét visszahangozza, amelyben az öreg Énekes végrendelezik: „Osztán nekünk többet ne trombitáljanak!”

Nyers, poentírozásra hegyezett történet a *Néppártiak*, a szerző még kutyakölyköt is színpadra képzel, de érdeesen érzékelhető: a népszínműtől merőben eltérő látószöveget keres. Amely a népi életet, a székelység életét és a magyar sors kérdéseit próbálja pódiumra emelni. Nincs nyoma, hogy székelyudvarhelyi diákként a jövő-menő dali együttesek előadásában mely népszínműveket láthatta. Tóth Ede, Csepreghy Ferenc divatozott akkortájt is, de az bizonyos: Finum Rózsi, Gonosz Pista és társai nem varázsolták el. S nemcsak azért, mert az otthoni keserves élet okából viszolyogta a hangos, nótázó-ostorcsattogtató kedélyt, hanem az érettségi előtt írott, *A színház hivatásáról* című házi dolgozatában magabiztosan vélekedett. Katolikus gimnázium diákja, persze hogy hangsúlyos erkölcsi szempontja:

„Már az ókori görögök és rómaiak felismerték a színház magasztos hivatását; a görög tragédiaírók olyan remek alkotásokat adtak a színháznak, melyeket gyönyörűséggel

nézett és hallgatott a csupalélek görög nép. Gyönyörűséggel hallgatták, mert valódi erkölcsi élet, tiszta szívek érzései és gondolatai voltak azok, melyek megelevenedtek, kifejezésre jutottak az egyszerű görög színpadon. A görög ifjút nem érzéki gondolat, hanem a kedves élet és a tudomány szeretete, a jóban, a művészetben talált gyönyörködés vezették a színházba.”

Az áhítat igénye fogalmazódik meg Tamási dolgozatában, s kevésbé Szemlér tanár úr okításának hasznos visszamondását véljük, inkább a templomba járó, hívő legény komolyságát. Aki ötödikesként levetette a székelyharisnyát, és: „Szép barna öltönyt kaptam a helyébe, zöld pontonokkal volt teli hímezve. Nagy napom volt egyébként is az a húsvét, mert a határkerülőknél én voltam a vezére. Amikor kerülés közben a szomszéd falu csapatával találkoztunk, s meghajtottuk egymás előtt zászlóinkat, én feleltem meg a másik falu szónokának. S amikor visszaérkeztünk a faluba, s a pap előnkbe jött az otthon maradt emberekkel, akkor is én mondtam a beszédet. Ott állot-

Tamási Áron,
1963
© Fortepan,
adományozó:
Hunyady József

¹ A tanulmány a *Tamási Áron sorsjátékai* című, az MMA Kiadó gondozásában megjelenő kötet egyik fejezete.

tunk az országúton, egy úti kereszt mellett, s az egész falu színe előtt kellett bebizonyítanom, hogy nemhiába vesztegettem könyvekre és tandíjra a pénzt.” (*Szülőföldem*) A Templom és a Színház az áhítat szentélye. Kultikus együttlét: játsszók és hallgatók közös ünnepi érzésben. Tamási játsszó személy és egyben írói is: egy héten át tanulta a négy árkus papírra rótt szövegét. A „színpadi hatásról” is tudósít poétikus krónikájában: „Egy szót se vétettem el, olyan jól elmondtam a beszédet. Csak éppen azt számítottam ki rosszul, hogy mikor sírjanak az emberek, mert a csitítástól még messze voltam, az írás szerint, amikor egyre-másra bögni kezdtek az asszonyok.” (*Szülőföldem*) A falu közös ünnepi eseményében az ifjú szónoklata minden családot érintő közösségi eseményt idéz: a világháború hőseit, áldozatait idézte. Falujának hagyományában megszólítja a Jelent, vagyis a „tisza szívek és gondolatok” áramköre kereszt alatt a határkerülő játékosokban és hallgatóságban egy ütemre hangolta az időszerű, megélt véres mindennapokkal. Tamási szertartásigénye ebből a kultikus mélységből kíséri az író, amikor 1927. október 24-én Molnár Jenő barátjának a *Szűzmáriás királyfit*, akkor még *Búlatott óriás* címen írva „egy egészen új parasztvígjáték” tervéről is értesíti, mert két műfajban is tervezi alapozását az irodalomban. Levelek, nyilatkozatok sora igazolja: vajúdik az elgondolással, mert keresi a formát. Ahogy főiskolásként, úgy Amerikából hazatérve se ihleti Janovics Jenő Magyar Színháza. Ahol a Pestről importált francia bohózatok, Molnár-darabok, Jókai-dramatizálások mellett Lehár-, Kálmán-operettek és egy-egy operaeste színesíti a kolozsvári színházjárók repertoárját.

És örökös repertoáron, szinte havi szívóssággal *A cigány*, *A falu rossza*, *A piros bugyelláris* – velük Szentgyörgyi István örökös esemény, mert Kolozsvár Pista bácsija eleven színháztörténet. 1920 után, túl a hetvenen, még egy évtizedig ő a népszínműesték ünnepeltje. A kolozsváriak vendéjátéka alkalmával (1929) Kosztolányi szeretettel jegyezte fel a *Csizmadia*, *mint kísértet* című darabban látott alakítását: „Fáradhatatlanul rakja a csárdást. A lassút, de a gyorsat is. Ízesen, tempós nyugalommal beszél, hamiskásan kacskint, s utána bajszát pödörintve megenged egy dévaj élcet is.” (*Színházi esték*)

Siratóban: Tamási ezt a vasárnapozó színpadi világot és ezt a múlt századból való színészi játékot nem óhajtotta. Szentgyörgyit és a Magyar Színházat nem említette jegyzeteiben, nyilatkozataiban, de esztendőkön át új irányon és hiteles paraszti vígjáték módozatán gondolkodott. Nem tudjuk, bár vélhető, mert olvasmányairól szinte soha nem beszélt, hogy a *Nyugat* 1928-as, testes fórumán olvasta a magyar drámairodalom kérdéséről szervezett eszmecsere. S amikor 1929 tavaszán a kolozsvári színház Budapesten vendégszerepel, Janovics Jenőtől *Az Est* riportere megkérdezi: „Van-e erdélyi dráma?”, a direktor

így válaszol: „Most látom a perspektíváját. Eddig megpróbáltunk zsúrizással, díjakkal, előadással boldogulni, nehezen. De megvan minden reményünk.” (1929. március 17.)

S még egy esemény, amely az 1928 novemberében Kodály Zoltánnál vendégeskedő Szentimrei Jenő és Tamási Áron figyelemkörébe juthatott: 1929 decemberében Paulini Béla rendezésében és szervezésében a csákvári földművesek Budapesten előadták Kodály *Háry János*-át. Hatalmas visszhangot vert a népi színjátszás új életjele, amelynek elbeszélése a Gyöngyösbokrétá mozgalom történetéhez tartozik ugyan, de a drámaírás és színjáték stílusa, szellemi irányának kérdésében is megmozdította az alkotókat. Aminek erdélyi rezdülése is érzékelhető. Két évet várakozott Janovics Jenő fiókjában Szentimrei Jenő *Siratóban* című jelenete, amit 1930. október 11-én, majd további két este Fodor László *A nagyságos asszony álmodik* című frivol vígjátéka előtt láthatott a közönség. Mint az *Ellenzék* tudósított, a színészek Kalotaszegre utaztak, hogy „megismerkedjenek a darab miliójével” mert „a színpad egész kis kalotaszegi múzeumként fog hatni, hatalmas új kandallójával, szótteseivel, kancsóival, tányérjaival”. (1930. október 10.) Kollégájával, mint szerzővel érthetően méltányos a lap, és így dicséri a darabot és az előadást: „Nem karikatúra sem az örökséget leső falusi menyecske, se a tetszhalott és koporsójában felébredő após, és nem karikatúra, az erősen komikus vonások ellenére, a részeges halottkém és a siratóasszony sem. Mégis mindannyian egy olyan komédiának ellenállhatatlanul kacagtató alakjai, mely a falu mindennapi létének szürke lehetőségei közül nő ki.” (1931. október 14.) Összegezve, a legnagyobb érdem: „olcsó népies fellengzéstől mentes realizmus” jellemzi az előadást. A *Keleti Újság* kritikusabban vélekedett: érdemes lett volna húzni, továbbá: Szentimrei „...nagyobb hatást ért volna el, ha jó szeme, karakterizáló vénája megfelelő színpadírói ügyességgel párosul.” (1930. október 15.) Tamási az öröm érzésében színpadi gondolkodásának irányát élesen megfogalmazta. (*Erdélyi Helikon*, 1930, 9. sz.) Elsőbben a színház feladatát tudatja: „...csináljon erdélyi drámairodalmat; az írók ne duzzogjanak azért, ha még nem tudnak biztosan járni, és a közönség jól teszi, ha csak a jó darabok és a jó előadások iránt barátságos”. Idézzük még azért is, mert az író további, negyedszázados színházi törekvésében alapvetésnek tekinthetjük. „...néhány szó a népről, amelyet eddigelé a színházak deszkáin láttunk, és amelyről a színlapok, írók és közönség azt mondta, hogy magyar. Én nem mondom ezt. És szerencsére még vannak néhányan, kevesen, akik szintén nem mondják ezt, Szigligetitől és Tóth Edétől kezdve a pesti kabaristákig el egészen, borzongató komédiának tartom mindazt, ami szegény jó magyar néppel a népszínmű és a paraszt-színjátszás ürügye vagy cégére alatt

csináltak. Talán egy-két színésznek egy-két igazi hangján kívül olyan népet lebecsülő cifra és csuhajos, elevenekkel stilizált bábjáték folyt ezen a téren, amelyen én sírva vigadok, amióta élek.” Esztendő múlva a munkásságát oly szívbeli hévvel, szeretettel segítő-méltató Féja Gézával tudatta a darabírási kedvét: „A székely falu mostani képét írnam meg benne, fontos mondanivalókat, de a humor szavain keresztül. Komédia lenne. Témám és alakjaim már megvannak, s ha most nem mehetek Pestre, november folyamán már feltétlenül megírom.” (1931. október 30., Tamási Áron nyomában) Körvonalazódik tehát novellái alakjainak színpadi élete, István király napján kicsi Móka és a legények mint sorakoznak a fonóban, s a holdvilág fényében már varjú is károg az éjszakában: Legényfa kivirágzik; a *Mihályka, szippants!* címűben Botos Emre szerelmi viaskodásban mint fürdette meg Mihálykát...; s megannyi gyermekkori emlékvillanás, novellamotívum előtűnik Tamási képzeletében. Formálódik a színi gondolat, de lassan alakul, mert az író gondolja a komponáltság és a játékos-derűs hangvétel óhajta olyanképpen, hogy a teremtet világban emberek, állatok, növények viszályos és buja történetté szervüljenek a színpadi törvény szerint. Kérdés, alkotói gyötrelmében miféle törvények szerint formálódjon a drámai gondolat? Amely a falu hiteles világát óhajtja spektakulummá emelni.

Arisztophanészről írott tanulmányából, Németh gondolataiból próbálunk pendíteni némely, Tamásinak hasznos szempontot. A görög szatirikus formátumára utalóan olvassuk: „...maga jelent minden görög vígjátékíró, maga mutatja be egy műfaj szellemét, a görög vallás egy szertartását, a görög nép egyik legcsodálatosabb hajlamát. Arisztophanész előtt tiszteletben kell tartani az emberiség emlékezetének azt a torzítását, melyből a hősök és a túlvilági lények születnek”. Udvarhelyi tanórak emléke révül fel előtte, tágultan tisztul az egykori kisdíák gondolata, amit a színház hivatásáról vélt! Immár az ő hivatásává nemesedve bátorsággal szolgál, újtó elszántsággal! Színpad és nézőtér együtteműségének is tetsző gondolat Németh esszéjében: „...maga az arisztophanészi színpad is, pompás karénekeivel, irreális látomásaival meglepően közeli rokona a falusi komédiák rögtönzött deszkáinak”. Ami egykor a kar, az egy hazai népi játékban a falu közössége, vélte az irányt Tamási, amelynek jelében majdani játékaiban változatos vélekedésben és feladattal, hol játékosan, máskor komor etikai prófécia képviselve szólítják meg az eseményeket és játékosait. A vígjátékra készülő író megérinthette Németh azon észlelete is, miszerint: „A nyers humor, rögtönző közvetlenség, maskarás, barbár önkívület légkörébe esik fele az arisztophanészi ötletnek, s virágzik ki néhány gyors mozzanatban.” S ami majd Tamási darabírói természetében is jellegteremtő törvénynek mu-

tatkozik: „...az ötlet gyermeki bátorságában nem tiszteli a teret, kigúnyolja az időt, s fejtetőre állítja a valóságot.”

És ami az újkori modernitást érintő némethi észlelet, a humor pokolidézó hangoltságát hallja visszhangozni a múlt kútjából: „A mai vígjátékban is vannak lehetetlen helyzetek, melyeket csak komikum igazol, Arisztophanésznél azonban az abszurdumban válik az ötlet szemlélhetővé. Nálunk a lehetetlen visszatér az elfogadhatóba, nála jelenetről-jelenetre lehetetlenebbé válik a helyzet, s a darab vége ahelyett, hogy visszakanyarodna a valóságba, olyan állapotot teremt, mely a világ rendjével össze nem egyeztethető. A modern világban a valóság megbicsaklik, Arisztophanésznél kifecamodik.”

A színpadra ültetett színész és képi naturalizmus ellen egy testes bekezdésben háborogva kérdezi: „Mit kezdjünk ezzel a színpaddal, mondatokban beszélő színész csak annyi szót használhat, mint egy, melynek az ideje együtt tartozik járni a néző zsebórájával, s a tőlipótvárosi zsúr, vagy a szilasbalhási lakodalom közönsége. Föl lehet forgatni ezt a színpadra tált valóságot úgy, hogy az emberek belenyugodjanak? Meglódítani a falióra ingáját, hogy a zsebórájukat figyelő néző abszurdumot ne kiáltson? Elvágni a képzelet és vers zsilipeit, hogy el ne szundítson?” Gondolatmozgósító kérdések és feladatok áradnak, sziporkáznak a színpadot újítani akaró írónak. Gondolkodni róla, tisztázni valamennyit – jó oka van hát a halasztásra: Tamási 1932-ben sem szánta rá magát, hogy népi komédiáját megírja. Tűnődése sugallatos is, mert ebben az esztendőben újabb események indították meg szívét-lelkét és alkotói képzeletét.

Székelyfonó: „A magyar opera bibliája” – mondja Medveczky Ádám (a Kodály-dalmű tévébeli történetében). Mindmáig nem született monográfia, amely feltárja a mű születésének hosszú folyamatát, zenei-gondolati dramaturgiáját és azt a mélyből felfénylő világképét, amely a trianoni magyarság sorsmetaforáját ily magas művészi igényvel megfogalmazta. Olyasképpen, hogy Kodály monumentális műve évtizedeken át formálódott. Mert az első jelenetét a Blaha Lujza téri kabaréban egy amerikai bohózatot és egy orosz tréfát követően, 1924. augusztus 31-én adta elő Basilides Mária és Szende Ferenc, és a Mester halála előtt két évvel még a párizsi, koncertszerű előadásra a „Te túl rózsám...” kezdetű, szólóénekre, kórusra és zenekarra komponált népdallal véglegesítette a *Székelyfonó* anyagát. Márkus László rendezésében az ősbemutató időpontja: 1932. április 24. Sergio Failoni vezényelte az előadást, és az Opera kiváló énekesei, Basilides Mária, Palló Imre, Báthy Anna, Rösler Endre, Budanovits Mária, Maleczky Oszkár rangosították a szerepeket és a premiert. A sajtó változatos hangban, lelkesülten, tudáskodással vagy épp a Gyöngyösbokrétá sarjadó mozgalomhoz

kötve méltatta az újdonságát. Megannyi vélekedés között Prahács Margit világította meg a „szólókból, kórusokból, táncokból szőtt ragyogó színű zenekarral aláfestett műalkotás” igazi mélységét. (*Napkelet*, 1932, 6. sz.)

„A kórus antik értelemben nemcsak részt vesz a cselekményben, s nem zenei súlyával a központban áll a Görög Ilona balladájának megjátszásában a drámai erő csúcspontját képviseli. Egy személy feletti közösség, egy kollektív organizmus hordozója ez a kórus, érzelmeinek egyszerűségében, ősi naivitásának, magának a népnek a megismerésítője. A kórus mellett egyenrangú a tánckar. Az örök zeneiséget helyezi vissza ősi jogaiba. Chante-danser: ez a két művészet volt eredetileg az opera őstalaja, amely most a néptől megőrizve, újra felszínre kerül. Nemcsak a tánckar. A legmagasabb szellemi értelemben az énekes minden mozdulata egész teste annak a ritmusnak a kifejezője, ami a zenében él és benne ölt plasztikus alakot.” Schütz, Händel, Bach, a német misék motívumai „igen gyakran egyszerű népdalok, a XV. század kórusirodalmi iskolapéldája annak, hogyan lehet népies ízlést a legmagasabb művészettel egyesíteni. Kodály zenéjének klasszikus, idealizáló szelleme a népiből az örök emberit a maga egyetemességében emeli eszményi magaslatra” – folytatja Prahács Margit *A modern opera problémája* című tanulmányát, majd Wagner és Sztravinszkij műveit követően a *Székelyfonó* nyomán összegez: „A mai mesterek új formában, új kifejező eszközökkel, de újra visszazökkennek oda, ahol az örök emberit a legtisztább ábrázolásban kapják: a néphez és az antik eszményekhez. [...] Kodály Zoltán [...] háttérben marad és csak a műre, az egész népének szóló és egész népének lelkét kifejező műre mutat rá: a falu küldi nektek, fogadjátok szeretettel és megértéssel.”

A színház, amely a Játék és az emberi Lelkek kultikus összhangját szólítja mint közösségi ünnep. Egyszerű szavakkal ezt írta hadba vonulása előtt dolgozatában az ud-

varhelyi gimnazista (1916-ban), és az Operaház színpada és nézőtere is ebben a szellemi találkozásban válhat eggyé a *Székelyfonó* előadásában. Aminek fogantatásáról és hatásáról Kodály Zoltán beszélt a Pro Christo Egyesületben, amelyről Féja Géza tudósította az *Előőrs–Szabadságot*. (1932, 17. sz.) Mit adott a népdal? „Egy teljesen magyar élet vízióját és olyan sorsunkba, hivatásunkba vetett hitet, mely hiányzik mindazokból, kiket nem kötnek eleven szála a faluhoz... A mai magyar társadalom olyan, mint egy épület, melyben egymásra rakták a köveket, de nem köti, nem erősíti őket össze semmi sem. Ez az összekötő szerv csakis a falu s a népkultúra lehet. A levegőben van már a történelmi pillanat: a falu által való megújulás.” A lap következő számában az opera mélységét és magasságát pontosan megfogalmazta Emödy Zoltán: „Apró képek sorozata a székely nép életéből, kifelé tán semmit mondó, de befelé teljes élet. És mert magyar élet: hol a valóságban, hol mesében jár.” (*Előőrs–Szabadság*, 1932, 18. sz.) A Görög Ilona a tetőpont, de: „Ballada az egész mű is. Egy székelyfonó estjének balladája...”

Mese és valóság – Tamási legfőbb gondja is a színpadi anyag alakításában, miként lehet mítoszi játékká avatni a székely hétköznapiakat. A Nap és a Hold káprázatában a nappali világosság és az éjszakai homály egyként hassa át a történetet. Ahogy a tizenkilenc éves, Erdélyt járó Gál Istvánnak a maga gépelte vallomásában olvasható: „...küszködöm állandó, nagy tervemmel: színpadra vinni a székely falut. Azt a falut, amely hitem szerint még sok színt és főképpen egy újfajta humort fog adni a magyar irodalomnak.” (*Bartóktól Radnótiig*) Ebben a „küszködésben” íródhatott az a darab, amelyről sehol nem beszélt, a hagyatékból sem került elő, értesülésünk annyi, amit Tompa Lászlónak írott levelében tudat 1930. november 23-án: „Azért is késtem, mert közben megírtam egy háromfelvonásos darabot, mely – lehetséges – az íróasztal fiókjában marad.” (*Ölelő szeretettel*) Az bizonyos, nem a halála után előkerült *Ösvigasztalásról* van szó, hiszen azt 1924-ben, Amerikában írta, példányát a *Szűzmáriás királyi* idején még birtokolta, hiszen a drámából átemelt szövegek szerepelnek a regényben. S ami döntő érv: Tamási a levélben új mű születését közli költő barátjával. És ami szintén bizonyos: nem az *Énekes madárról* tudósít, mert annak íródását maga beszélte el később, s többször is.

Gál István érdeme, hogy Pesten időzve Tamásit az Operába, Kodály Zoltán ünnepére kalauzolta 1932 december 16-án. Néhány nap múlva, már Kolozsvárra hazatérve, káprázatos kis esszé íródott *Kodály Zoltán* címmel, amely alatt ez áll: *Egy botfülű székely naplójából (Virrasztás)*. Jelezve: nem zenei szakbeszámolót olvashatunk. Időteret, történelmet tágitó tömondatokban indít, s ilyenképp sűrű sorsjelentés vezet fel a majdani előadást:

A Székelyfonó
ősbemutatójának
színpadképe,
1932. április 24.,
Magyar Királyi
Operaház
Fotó:
Vajda M. Pál
© Wikimedia
Commons

„A magyarok ezerévesek.

Kodály ötven.

Én harmincöt.

A magyarok szétszaggatva sínylődnék a Duna mentén, a Tisza mentén, északon, délen és itt keleten, ahonnan feljött a nap.”

Egymás alá írt tömondatok erősebben ütnek, mintha folytatólagosan fűznék az idő- és korhatározó fordulatokat. Három tömondat, s a magyar államiságtól, az ünnepi alkalom említésével eljut a személyeshez. Az esszéhez, hogy elbeszélje az operaeste kivételes élményét. A staccatókat egy hosszabb mondat követi, amely a nemzeti töredezettség fájdalmaiban *Himnusz*-beli mélységet zenget. Benne a rejtett utalás az íróadás helyére is, mert Kolozsvárra hazatérve január elején született a „napló”, s hogy „keleten, ahonnét feljött a Nap”? Vélhetjük: a magyar zenét és gondolkodást megújító erdélyi népdalgyűjtésekre utal, hiszen nyugati téma és zene helyett Erdély ihlető muzsikája és története szerepel az Opera színpadán.

Kinn és bent. Lent és fent:

„Kodály a gyönyörű színpad megett sínylődik szerényen.

Én fent a negyedik emeleten.”

Testi-fizikai jelenlétének koordinátája rögzítve, s következik: a várakozás feszültségében és izgalmaiban egy képi futam: „...a gyors rügyek alatt az idegeim”. A nézői gyanútlanúság pedig: „gyermek vagyok, aki szeretni jött, és aki örvendezni jött.” Ihlet és ámulat varázslatában kezdődhet a Játék, azaz: a Sziertartás!

Psalmus Hungaricus. Tamási aligha hallotta korábban, de aki ismerte Kodály oratóriumát, így, szcenírozásban addig nem láthatta-hallhatta. Oláh Gusztáv, az Opera szeniális mindenese, a *Székelyfonó* díszlettervezője a *Psalmust* színpadi képpé formálta. A helyéről felállva az oszlopot ölelő író látószögéből: „Templomot látok: földje a megdúlt magyar föld, és mennyezet az égbolt, amely nemzeti különbség nélkül minden embert egyformán véd a ködfoltokon túli, goromba hangzavaroktól.” Színpadi kép és írói látomás, már a *Zsoltár* belső tartományát nyitja fel benne és az olvasóban is.

Valóság és mese: a *Zsoltár* előadása és az író jelenkori, kollektív közérzete így sűrűsödik nézői könyörgéssé.

Szünet. Majd a *Székelyfonó* következik.

Kodály a népdalokat szervezte operává, de most ne az ő kivételes dramaturgiai gondolkodását elemezzük, hanem Tamási látószögéből kövessük a színpadi eseményeket. Gyermeki nézőségét őrizve, kollektívvá avatott látását meséli: „Szép házba szállunk. Nagy bajban van a gazda asszonyostul, de azért énekelve fogadnak.” Közös többsében tudatja fonóbeli érkezését, ami szerint nemcsak az előadás avatottjának tudja magát nézőtársaival, hanem „gyermeki” voltát is álmodja, egykori guzsalyasjáró le-

gényke voltát is beleálmodja. A mesét nem részletezi, de a közös többség nem engedi: „Eljártsszák és eléneklik nekünk a bajt, hiszen olyan vendégszeretők ők! Szép leánysereg jön és egyszerre kivirágzik a ház. Virágzanak a szívek, a mozdulatok, a szavak és a guzsalyak.” Tamásinál szó sincs a színpadi cselekményről, a bujdosásról, zsandárról, de a színpadi történéseket, a játék légkörét költői képekben nyitja meg előttünk és bennünk. Összegzően mondja: baj. Aztán: „Különböző színű virágok nyílnak: gyászos violák, pajzán pirosak, szökdöső tarkák és szűzies kékek. Pompával telik meg a föld és a levegő.” Ady Kalota-parti vasárnapját is idézi Tamási, a pompás magyarok vonulását; a színpadon se másként: a pompa betölti a világot. Sergio Failoni, aki 1933-ban, majd a milánói Scalában is segítette Kodály remekművét, mondta: „Akárhányszor a *Székelyfonó* hatalmas siratóénekét dirigálom, mindig úgy érzem, mintha a régi görög tragédiák szelleme lebegne körülöttem.”

Ismét a görögökhöz érkeztünk.

Tamási nem mondja, mert elmerül a játékban: „Egészen otthon vagyok. Ha tudnék, én is énekelnék. És megmondanám a legénynek, aki felfekszik halottnak az asztalra, hogy ne űzze az eszét, mert nagyon félek az ilyen mókáktól. Tudom, hogy csak lefekszik, és mindjárt meghal. De nem szólhatok semmit, mert csak a szívem futott előre, s magam ott maradtam, a negyedik emeleten.

Nem szólhattam, és meghalt.”

A néző és színpad közötti distanciát Tamási újra tudatosítja, majd visszavált, s a már balladás színi képet a való élet-sorsos jelentésévé emeli: „Ott siratják a lányok, fekete csokrot dalolnak, a szívük félelemben ugrál a nótafán, mint a megrémült mókus, a lelkükből sugárban ömlik a halál vize, a hegyek is eltorzulnak a gyászban és mindenütt megszakad a föld, ahol székelyek laknak.” Ballada a színpadon – látásában balladát beszél az író is. Ismétli a gyászsort: „Mert meghalt a legény.” S a következő mondatban már vált, és az örökkévalóság szférájába emeli a legényt. Ami egyben a virtuális erdélyi lét reményét sugallja: „Istenem, milyen nagy az, aki mennyet tud varázsolni a halottnak! A halott embernek és halott szellemnek.”

A misztériumjáték beteljesedett. A színház hivatását betöltötte: nézőjét a szakralitás részévé avatta. Záró soroként a balladai ismétlés már a szárnyaló beteljesülést nyomatékolja: „Mennyet és feltámadást.”

Előtűnik a súlyos záradékban Tamási látószögének módosulása is. Mert a keserves-kiábrándult láttatás: a *Rendes feltámadás* öreg székelye nem óhajt újabb harsonás ébresztőt. Tamási Áron Kodály megrendítő székely balladájának élményében a beteljesülő Élet reményét bátorítóan éli meg az Operaház magasában.

Operát látott Tamási, olyan magyar zenedrámát, amely megrengette a XIX. századi színpadi hagyományt. Művészi tűnődés kísérhette darabérlelési gondolatait. Prózában ugyan: miként hasznosíthatja Kodály balladájának tanulságait? Hozzá: Arisztophanész szarkasztikus játékoságával áthatva. Mert Kodály színpadán virtuóz komponáltság, ahogyan az évődő játékoság áthatja a jeleneteket, s közben egy talányos ugri-figura is betoppan a fonóba; Nagyorrú Bolha: „Most jöttem Erdélyből...” De hát most is Erdélyben van?! Szürreális jelenség, vendég, s máris destruálná a fonó társas légkörét? S a Kórus szörnnyé növeli látomását. Talányos bolyongó, nem házasodik, s párokat szétugrasztó ördögöcske, amint a nőülés gondolata felroppen. Kodály dalműve, a szöveg és a zenei szövet ősi és kultikus anyagra alapozott. Kérdés, egy prózai játék szerzője mint viszonyuljon a zenéhez? Tamási viszolygott a népszínmű danolási kedélyétől; másutt említettük: „borzongató komédiának” mondta Szigligetitől és Tóth Edétől azt a színi hagyományt, amit kezdetben a parasztábrázolás nevében műveltek. A múlt század csak valamit moccant a *Borral* (Gárdonyi) és a *Sári bíróval* (Móricz), amiket Tamási aligha ismert, látott. Ilyenképpen küsködte a megújító gondolat irányát, mert értette a művészi tétet: a mélységből kellett felhúzni és életre gerjeszteni a népelet drámai formáját.

Kodály birtokolta és zseniálisan újraszabta-hangolta a népköltészet anyagát, Tamási guzsalyasában mesterként tilolni, fonni, szőni egyként muszáj, hogy szöveget vegyen kézbe, és elkészítse a mintadarabot. Említettük, Tamási az opera színi történéseit, alakítóit kerüli megnevezni, voltaképp is esszéjét a Feltámadás látomásába futtatja. Az előadás ihlető gondolatában érdemes Tóth Aladár beszámolójából idézni, mert talán segít közelíteni darabíró viaskodásához is. (*Pesti Napló*, 1932. április 24.) Tóth a művet sugallatos sorskérdésnek látja: „Egy kis ország eldugott zugában, valahol Isten háta mögött vagyunk-e még?” Válasza: „A szűk falak észrevétlen kitágulnak, világgá tágulnak, mert az egymást követő dalokban, játékokban, táncokban benne tükröződik a természet és az ember egész élete, a maga elementáris nagyságában problémáinak minden mélységével és gazdagságával. Ennek a mesterien felépített álomvilágnak tetőpontján egy megjátszott népballada áll, Görög Ilona balladája.” Játék a játékban. Ballada a balladában. „A szerelemtől beteg legény anyja hiába csalogatja csodamalmokkal, csodatornyokkal Görög Ilonát, az csak akkor szökik el hazulról [...], amikor a legény halottként a ravatalon fekszik.” A szerelmi történetről, a bilincsetől szabadult Kérő történetéről azt mondja Tóth: „A világgá virulás csak álom volt.” Tamási látomása után lássuk, hogy a muzsika tudója miként értelmezi a zárójelenetet: nem győzelmi ének, „egy napra való vígság, fohászos mulatsága »Én Istenem, sok bűm után adj egy kevés

jót is immár«.” A tánc egyre vadabb, szédültebb forgatag „...mintha a dal szét akarná repeszteni a falakat. Ez már nem álom többé. hanem minden sarokban leselkedő hallállal dacoló törhetetlen élni akarás. [...] Szétveti-e a falakat valaha? Lerázza-e a bilincseket? Lesz-e itt ezen a földön élet, világot építő világnak széle? A székelő fonó zeneköltője a magyar nép nagy drámáját írta meg művében. Árva, magára hagyott népének drámáját, kinek vezetője, gondviselője nincsen, és ha mégis van, nem hatalmas úr mégsem az... csak koldus poéta.” Semmi kétség; a Költő székelő sorsában hasonlóképp éli, viaskodja színpadra az életanyagot.

Tóth Aladár a zenedrámát nemzeti sorsmetaforaként látatja inkább, Tamási, a költő a színházi magosból még magasabbra, az égre tekint. Az ő színpadlításának párlata a megváltás dimenziója, amely a reményt sugározza. Nem egy napra, hanem örökkévalón.

„A hegyi görögség” világát is ott érezte az Ábelben Németh László, aki operabeli élményéről is értekezve, Tamási regényét és Kodály Zoltán balladajátékát egy esszébe foglalta (*Székelők*). „Kodály Székelőfonója abba a székelő faluba vezet, mely fölött Ábel pásztorszállása, a Hargita egy hatalmas árnyék; a falun túl abba az időtlen székelőségbe, melyet a népdal őriz. Ábel a rengeteg magányos székelőről szól; a Székelőfonó az örök közösségről, melyből egy-egy Ábel nekivág ifjúságnak, zöld rengetegnek, világmegváltásnak.” Zenekritikus sem írta pontosabban, ahogy Németh a Székelőfonó muzsikáját elemezte: „Kodály muzsikája a hegedű felé tolta el a hangszereket. Nemcsak, hogy a hegedű hangja lengett, dalolt, vijjogott állandóan a zenekar fölött, de mintha a fúvós hangszereken is húrok rezegtek volna. Ruganyos volt ez a zene, lengő, hajlékony, dallamos, de nem olyan, mint az olasz operák. A mélyén ott elégedetlenkedett, morgott, sóhajtott a diszsonancia. Egy zenei mondat se szalad ki a híg lelkek törvénye szerint. A szabály megbicsaklott s a dallamok nem szabadulhattak meg belső üldözőjüktől. A diadal és a kétségbeesés úgy összekapaszkodott ebben a zenében, hogy mélységeikbe és magasságaikba is magukkal hurcolták egymást. Ábel lelke volt a zene, de egy végtesebb, mégis tömörebb Ábelé, akit játszani és álmodni nyomor és halál tanított meg.” (*Két nemzedék*)

„Ábel lelke” ilyenképpen a színpadon is muzsikára komponálható. A ruganyos, „lengő hajlékony, dallamosság” a Nyelvben és a Dialógból válhat zeneivé. A Székelőfonó estéje hangolja és tereli az író színpadi gondolkodását. Népdalok, szokások és táncok ősi hagyatéka mellőzve a próza színpadán, s mégis, bilincset lerázó, poklot legyőző kedélyes, poétikus Játék kíváncsít. Szaladzik a történet a Költőben; fonódik, erősödik a színpadi gondolat. 1932: lélekindítónak pedig egy Találkozás. Kolozsváron megismerkedett Salgó Magdolnával. Aki Bécsben képző-

művészeti stúdiumokat hallgat, és egy jómódú gyáros menyasszonya... Ezt követően gyakoribb és tartósabb a pesti út, amely Bécsig is hosszabbodhat; bátorította a kedvet, hogy Vajda (Voivod) Sándor miniszterelnöktől kapott, Romániára érvényes igazolványa jóvoltából Bihar-püspöki ingyenes első osztályon füstölhette szivarját...

Görgeteg. Ignác Rózsa úgy emlékszik (*Ikerpályáimon*), hogy Köpeczi-Boócz Lajossal egy Rákóczi úti metropol-beli flekkenezés közben győzködték Tamásit, írnia nekik egy jelenetet. Tarka pódiumi összeállítást terveztek *Cifra szöttek* címmel, amelyben Tamási szkeccse a székely élet, népköltészet, tréfák elegyéből összeálló *Isten veled, kapuzábé!* című kompozíciót követné. Pontosabban: előtte még Szentimrei Jenő *Siratóban* című egyfelvonásosa is a műsorban szerepel. Amit már a 30-as kolozsvári ősbemutatón (október 11.) megismert Tamási, és az *Erdélyi Helikon*ban véleményezte is: „...ha sablonosak is figurái, ha közhelyeken mozognak is, de nem hamisítványok, hanem emberek. Szükséges és rokonszenves mozdulat volt.” (1930, 9. sz.) Véljük, Tamási a barátság okán túl engedékenyen látta Szentimrei jelenetét. Mert 1933-ban Ignác Rózsa az 1933-as budapesti felújítás érdekeltjeként önironikus éllel idézte fel a *Siratóbant*: „Öreg halott-siratónéként óbégattam ebben a darabban, egymagam virrasztván a nyitott koporsóban fekvő halottal: Sala Domokossal. S mivel a halott úgysem lát: a halottsirató énekelgetés közben ellopkodott mindent a szobából, amihez csak hozzáférhetett [...], míg csak a »halott« felkötött állal fel nem ült a koporsóban, s rászólt a lopakodó siratónére – Jó szerző fehérszínű vagy te, Mária!” Nagy taps éltette a színi képet, s ahogy Ignác elbeszélte; bajosan mondható népi játéknak, inkább kabarészkeccs a körüli orfeumból.

Ignác *Szivárvány havasán* címen három népballadából font képet is terveztek a matinében, de a hagyományos anyagba erősen akartak újdonságot is. „A Kapuzábé csak tapogatózás az újféle stilizálás felé” – érveltek Tamásinak, aki helyeselt: „Kiindulásnak jó. De az egész népi színjátás szintjét meg kell emelni. A népmesei-népköltészeti anyagot a mához s azon túl a mindig időszerűhöz vinni.” Mire Ignác így beszélte kapcsolatukat: „Megígérte: ír nekünk egy egyfelvonásos. A tervezett darab ötletéről az Opera kávéházban kezdett beszélni, egyedülálló mesét talált ki: *A huszár és szolgálot*.” Kriza János gyűjteményéből vettett a történet, de Ignácot idézve, „a szolgálot és a huszárt helyettesítő biciklis kifutófiút egy, az utcán hordszékben áttolt embercsonk látványán tűzette össze.”

Aligha tisztázható, hogy Ignác Rózsa híven vagy jó szándékú emlékezetrandulással beszélt el a Tamási-jelenet íróadásának történetét. Mert a *Görgeteg a Napkelet* 1933/1. számában megjelent. Aminek kéziratát az író

pesti időzése alkalmával, legkésőbb 32 decemberében adta át a folyóiratnak. Érelődését követően, vélhetően a darabka íróadásának időpontja: 1932 ősze. Ignác *Cifra szöttek*üket pedig 1933. május 7-én adták elő, vasárnap-i matinén, a Paulay utcai Kamaraszínházban. Sok taps, kacagás, ünnepi derűség kísérte az énekes-táncos szöttek színeit, s remélték: tetőzik a délelőtt, ha az *Ábel szerzőjének* jelenetével zárják az eseményt. Ám a *Görgeteg* végén összecsapódott a függöny és néhány tenyér. Pillanatnyi dermedtséget követően a nézőtér sietve kiürült, Tamási is eltűnt, némi sértettséggel, mert a rendezők feledték tiszteletjeggyel invitálni, így pénzes látogatóként az előadás végén köszönettel nem kopogtatott az öltözőben.

Mi okozta a közönség hangulatváltását? A balladák világával vagy a *Siratóban* poentírozott kedélyével összevetve: a *Görgeteg* abszurdoid véghangulatával Tamási fejbe csapta a közönséget. Hűdötté hűtötte a kacagásos kedélyre hangolt nézősereget. Miről szól a játék? Viszály lobban a cselédlány (Ignác Rózsa) és a futár (Lontay István) között, majd egyre terjed a faluban; az elvaduló kérdés tárgya, Ignác fogalmazásában: „Ember volt-e az, akinek se karja, se lába, csak kéregetni tud [Bihari József]. Vagy talán nem is ember, hanem cégér a kéregetéshez. Lehet-e ember az ilyen? Juthat-e ember idáig? [...] az egész falu két táborra szakad. Tör, zúz, rombol mindenki a maga részgazságaéért, a valóságpártiak elnyomják az igazságpártiakat... Görgetegként nő a veszekedés, míg csak a harcos küzdelemből meg nem születik a rém: mindnyájunk életét elseprésével fenyegető háború.” Tetőzött a dermesztő történet, amikor Ignác Rózsa, mint szolgálot, az igazság harcosa a függöny előtt egy székely népvesssel zárta a játékot. „Viszik, viszik szegényeket, szegény székely legényeket, úgy elviszik arra a helyre, hol az út is vérral festve, kit a golyó, kit a lándzsa, kit éles kard összevágta.”

Mi történt? Tamási a történelmet, a háború rettenetét gránátként vágta a jókedvű matinézók közepébe. Talán kísértették az író amerikai emlékei, a filmszkeccsek emléke: két éber viszálykodik, küzd, és egyre sokasodik a nép körülöttük, némelyek már azt sem tudják, mi robbantotta a küzdelmet, de már áll a háború. Groteszkbe fordult anarchia. Mire a végén Tamási a siratóval történelmi sorsmederbe tereli a történetet – és a valóságos tragédiába, a Történelemben visszahelyezi nézőjét. Aki pedig menekült a színházból, vagyis a szembesüléstől, hét esztendő múlva már nem futhat tova, mint a *Görgeteg* előadásáról. Mert 1940 őszen Észak-Erdély visszatért – de 1941-ben már háborúba vitték a székely legényeket. Hasonlatos a jelenet, mint amit Bánffy Miklós szervezett 1916 decemberében, a koronázási ünnepen. Felvonult a hatalmas frakkos, úri sokadalom a Mátyás-templomba, s váratlanul, dermesztő jelenidejűséggel feltűnt a keze-lába rokkant, csonka testű sebesültek menete, akik a háború poklának

látványában az idilli eseményt tragikus súllyal időszerűsítették.

Kevéssel a bemutató után Tamási beszámolt a *Cifra szötte*-ről, amiből idézni érdemes, jelezve az író színi gondolkodásának irányát is: „balladák csupán színpadi cérnával voltak összefűzve, s a balladák hősei maguk voltak a szereplők. A stilizált színpadon ez volt az egyetlen törekvés, amely közvetlenségre törekedett. A megjátszás eszköze néhány mozdulaton kívül csupán szó volt, illetőleg az elmondás. Én a színházban sem a sodrás ellen nem küszködöm, sem úszni nem próbálok, de mégsem tudtak engem a balladák sodrába vonni, s így mindvégig úgy hatott rám ez a jelenet, mint ahogy egy felsőbb matematikusra hathat az összeadás művelete.” A kapuzábás jelenetről: „Itt már a kis ügyes-bajos dolgokat és szívbeli bánatelmakat cselekvőleg is megjátszották, természetesen csak az illetőség határáig, úgyannyira, hogy ennek alapján gyermekáldás a székeleyektől sohasem várható.” A *Görgeteg*et is véleményezte: „háborúellenes fintornak” íródott, „elég rosszul”. Okolta is: „...mert színpadról csak az olyan írás hathat, amelynek értelmét és vonalait haszontalan felhők nem homályosítják, értem haszontalan felhő alatt az olyant, amelyből sem villám nem cikázik, sem eső nem lesz.” (*Tiszta beszéd a székel „Kék madarászok”-ról* – *Brassói Lapok*, 1933. augusztus 27.)

Erős tanulság magára tekintettel; ha jól sejdítjük, lélektani észlelet: a néző hökkentése nem tanácsos.

Kék madarászat. Nyíró József *Júlia szép leány* címmel színpadra írt balladát, amit nem sietett átadni a kolozsvári Magyar Színháznak, hanem a székeljudvarhelyi műkedvelőkkel szövetekezett. Akik áldozatos munkával előadták, hat-szor is játszották, és oly visszhangos sikerrel, hogy 1930. május 23–24-én Kolozsvárra is eljutottak. Keresztes Károly ősi zenei motívumokból, dalokból komponálta a muzsikát, Haáz Rezső a látványos színpadképeket tervezte-festette. Nyíró a kolozsvári vendéjáték előtt szólt a közönséghez: „Amit hozunk, az nem »játék«, hanem a valóság, mert önmagunk vagyunk. Ami szép, az is mi vagyunk, ami naív, vagy kevésbé sikerült, örömteljes, vagy vigasztalan, felemelő vagy megrázó, utolsó vonásig és mozdulattig ma magunk vagyunk.” (*Keleti Újság*, 1933. május 23.) A műfajra utalón pedig: „nem színdarab, hanem afféle gesztus, mint amikor Pilátus rámutatott Krisztusra és azt mondta: »Íme, az ember«. Mi is ilyen rámutatást akarunk.” A szereplőkről szólva: „Küzdő, gondoktól, nyomorúságtól megszorított szívű emberek. Egyikük deszkát hord a vállán egész nap a fűrészgyárban, a másik bölcsőt és koporsót csinál belőle mint asztalos, a harmadik bádogos, a negyedik ügyvédlegény, az ötödik tanítónő, a hatodik úrilány, a kivesző régi.” Voltaképp három balladából fonta játékát Nyíró, egy toborzótánc és a bujdosó legény

halálát megjelenítő bábjáték is az előadás játékeleme: „búzavirágos aranykalászos mezőben hozzák a csatából a halott katonát, s Julia szép leány elborult elméjét az égi fény világítja meg. Vér fakad a virágok tövében...”

Zágon István leírását (*Keleti Újság*, 1933. május 24.) Szentimrei Jenő gondolatával folytatjuk: „A csárdásos, cigányos, bőgatyás és huszárméntés világszerte magyar márkának elfogadtatott világ hazug világ, értéktelen, ringyongy színpadi cifraságokkal teliaggatva vásári áru, melyből éppen a nemes vonalakat ölték ki, éppencsak ízét, zamátát hamisították meg...” Összegezve pedig: „...üzérkedés folyik itt jobb sorsra érdemes etnográfiai elemekkel.” (*Erdélyi Helikon*, 1933, 6. sz.) Nyíró balladájának érdemét is látta Szentimrei: „...tüllépett egyet a műparaszton, de nem jutott még el a telivér paraszt ábrázolásig. Alakjaiban még túlságosan sok a tételszerűség. Az első felvonás első tízpercében csakúgy a mellényzebből három átkot eresztenek egymásra.” Nyíró nyelvét műköltői „keresettség” is jellemzi. Újdonság, hogy „ügyesen kimesterkedett bábjáték segítette az előadás elevenségét”: „A bábok komikus esetlensége s a komor balladai cselekmény együtt a székel néplélek alapszövetét villantották elénk, mely, lám, a színpadi megoldásban is megtalálja a maga kifejezését.” Ihletett a színpadkép is: „Egész erdő helyett két-három félelmetes arányú faóriást [...] és vihartépettet, mely mellett törpévé silányul az ember. Kép helyett életet, sőt felfokozott, stilizált életet” foglalt képi látomásba az udvarhelyiek Nyíró-játéka. Szentimrei magasabbra is utalt: „Régóta kísért a székel kék madár.”

Olyik írás, tanulmány, ha Tamásival kapcsolatban említi, Maeterlinck mesejátékára utalóan feloldja a képet. Madár-madár, egyik kék, másik énekes. A Moszkvából Berlinbe menekült orosz kabaré Kék madárnak nevezte magát, korábban pesti bemutatkozásukról Kosztolányi írta: kabaré, amely „expresszionista díszleteket, arany és fekete, málnapiros és fűzöld színbőséget, bizonyos szláv cifraságot és érzelmességet, friss és furcsa hangokat a fülnek, pillanatnyi borzongást és ámulatot, a léleknek pedig varázsos hangulatot, mely hamar tovaröppen, akár a kék madár”. (*Pesti Hírlap*, 1925. június 20.) A huszonöt tagú trupp járta Európát, négy év múlva visszatért Pestre, majd a romániai turné zárásaként 1930. január 14–15-én Kolozsváron is vendégszerepelt. Az erdélyiek körében is visszhangos sikerrel. Vita Zsigmond így látta az alapelvet: „A színház nemcsak irodalom, hanem a képző és szóló művészeteknek oly összessége, mely az ember alkotóerejének legösszetettebb kifejezése.” (*Pásztortűz*, 1930, 3. sz.) Az elemek változatosságában a bábjáték is beépült az előadásba: „Ősi bábjáték, melyet például groteszkül mozgó törpékkel és a szigorú szülők közt táncoló katrin-cával mutatott be bravúrosan. Ezek a képek a valón túl a mesék birodalmába visznek, de szimbólumokkal mély

emberi érzéseket elevenítenek meg. Mert a középkor egyszerű művészete.” Az orosz együttes expresszionista képekből jelenetekből szerveződött műsorát rendkívülinek mondott vezetőjük, Juzsnij (Jushnijnak írták) német konferanسیéja fogta egybe. A Párizs-járt Vita Zsigmond, egykor Áprily tanítványa, majd Sütő András enyedi tanára, úgy látta: „a legszívemarkolóbb hatást” az Ej uhnyem jelenete váltotta ki: „A narancssárga égbe olvadó violaszín környezet, a rongyos, sűrke emberek nem egy oroszországi tájat, folyót, hajóvontatókat mutatott be, hanem a mindenütt megtalálható emberi nyomorúságot.” Az *Ellenzék* is méltatta az oroszokat; világnézetük: „mélyen népi gyökerű”. Ami a színi este szellemét is áthatotta, s a legerősebb élményt azt jelentette, amikor „...az orosz népiéletet tükrözte, az orosz sorsot igyekezett érzékeltetni. Ez különösen a nők nemzeti táncaiban, az Ej uhnyem-jelenetben, az utcai énekesek szívszorító, esetlen tragikumában és a moszkvai vursli mai életének ábrázolásában sikerült, hol naiv, gyermeki humorral, hol valami határtalan, mélységes szomorúság szuggesztíójával.” Az orosz együttes emlékét nem eresztette az erdélyi értelmiség. Ligeti Ernő *Eszménykeresések az erdélyi magyar irodalomban* című tanulmányában: „...a székely színpadot is vártuk egy új »kék madár« együttest, mely a székely népköltészet remekeit dramatizáltan hozta volna elénk, és a székely zene és székely dekoratív művészet igénybevételével egy modern és mégis népies forrásokból táplálkozva külön játszóstílust teremtett volna.” (*Erdélyi Helikon*, 1931, 9. sz.)

A legjobbat adni és művelni. A *Cifra szöttes* matinéját követően, 1933. május 7-én este a színházak összegyűltek bankett-vacsorára. Emlékiratában Ignác Rózsa nem említi, de egykor a *Színházi Magazin*ban megírta: hajnalig beszélgettek Tamásival. Egyetértettek: „...könnyű volt a sokmillió orosz nép néhány emigránsának egy világ részvéte mellett színpadra vinni az orosz sors-példázó történeteket, nekünk székelyeknek sokkal nehezebb.” (1939, 18. sz.) Sokkal nehezebb, mert a darabok mellett az a színházi, rendezői kultúra is hiányzott, amely modern művészeti képekben és rendezői elgondolásban tudta volna egy előadás arculatát megteremteni. S persze drámaírókat is művekre kellett volna inspirálni.

Ami pedig az egyetemes visszhang körüli viaskodást illeti: ezekben a májusi napokban, 20-án Kodály Zoltán Londonba utazott, mert a BBC kortárs zenei hangver-

senysorozatában a *Székelyfonó* koncertszerű előadását tűzték műsorra. A BBC ének- és zenekarát Kodály Zoltán vezényelte. (1933. május 26.)

Számos kisebb-nagyobb cikk tudósított a *Cifra szöttes* előadásáról, de az esemény súlyát és a törekvés gondját Török Sándor fogalmazta meg *Szárnyát bontogatja a kék madár* című cikkében. (*Keleti Újság*, 1933. május 25.) Pontos Török diagnózisa, külföldi együttesek jártak nálunk, akár a doni kozákok, vagy Dél-Amerikából, és a „baj éppen az, hogy a *Cifra szöttes* éppen úgy kuriózum, mint emezek”. Azt is mondja Török: „elszomorító igényű közönség, amelyet neveltek maguknak. Ez a közönség vakon elhiszi, hogy a giccs, amit tálnak neki – irodalom. [...] Elhiszi, hogy a piros-fehér-zöldre festett nyomorék kuplé – hazafiság. [...] Elhiszi mindazokat az együgyű mulatságokat, melyeket, »ilyen a paraszt«, elébe raknak.” Igaza van Töröknek: itthon is idegen egy igényes pódium, hát persze, hogy Ignác Rózsa és Tamási disputájának igaza sem nemzetközi térben ítélhető s mérhető, mert annak előbb hazai sikerléggört szükséges megteremteni. Honunkban viszont, mint Török írja, a közönség igénytelen, pontosabban: képzetlen.

A székely kék madár ügye fölött tűnődő Tamási idézett cikkében a *Cifra szöttes* mellett, Nyíró Júlia *szép leány* című előadásával is foglalkozott. Írnám, hogy méltatta, de bizonyára baráti érzésében a gondok felett lebegő mondatokba fűzte jelentését. Ami mégis összegző vélekedése: „...a *Júlia szép leány* egy közönséges népszínműnek a vázára van ráhúzva, és olyan sikeresen, hogy amikor a függöny felmegy, és a székely legény megjelenik tarisznyával az oldalán, hogy elbujdossék, akkor már vége minden zsendülő tavasznak”. Jegyzete végén azért élesre vált. Az Erdélyt bejárt ballada-előadás népszerűsítette a székely népköltészetet. Tamási kérdése: „De ez a népszerűsítés vajon kárpótolja-e Nyírót és a versenyképes színvonal felé törekvő székely irodalmat azért a szembeszökő művészi megalkuvásért, amelyet a közhelyek és a maradi ízlés számára tett Nyíró József?”

Ignác érdekes pillanatot idéz: „Még ott álltam a mögöttem összecsapódott függöny előtt, mikor a már majdnem kiürült nézőtérben a zsöllye első sorában ülő férfi hangosan felkiáltott: »Most kezdődik az új magyar drámaírás!«” Hlatky Endre volt, a Magyar Rádió műsorigazgatója.

Csak néhány hónapot tévedett.

Már formálódott az *Énekes madár*...

FELHASZNÁLT IRODALOM

- EÖSZE László: *Kodály Zoltán életének krónikája*. Bp., Zeneműkiadó, 1977
- IGNÁCZ Rózsa: *Ikerpályáimon*. Bp., Gondolat, 1975
- NÉMETH László: *Két nemzedék. Tanulmányok*. Bp., Magvető, Szépirodalmi, 1970
- TAMÁSI Áron: *Szülföldem*. Kolozsvár, Erdélyi Szépművészeti Céh, é. n.
- TAMÁSI Áron: *Virrasztás*. Bp., Révai, 1943

Gondolatok a *Bibó- emlékkönyvhöz* II.¹

Még egy jelentés – a Kornidesz–Knopp-jelentés

A politikai bizottsági határozat felkérésére a „részletes tartalmi elemzés a *Bibó- emlékkönyvről*”, a Kornidesz–Knopp-jelentés 1981. március elejére készült el, amelyet a Bizottság 1981. március 10-én vitatott meg. Elnevezését onnan kapta, hogy a TKKO jelentése alá – az iratot hivatalból jegyző – Kornidesz Mihály osztályvezető nevét gépelték, de a negyvenoldalas összefoglalót Knopp András osztályvezető-helyettes írta alá.

A Kornidesz–Knopp-jelentésnek – ahogy Murányi Gábor fogalmazott – létezett egy ihlető „ösforrása”. A *Vélemény a Bibó István emlékének szentelt tanulmánykötetről* címet viselő lektori jelentés szerzője Huszár Tibor, a szociológiai tudományok doktora, a pesti bölcsészkar akkori tanszékvezetője volt. „Az 57 oldalas szöveget nem kellett különösebben tanulmányozni ahhoz, hogy nyilvánvalóvá váljék: a Knopp–Kornidesz-jelentés megállapításai s a pártvezetésnek tett javaslatok nemcsak szófordulataikban – gyakran pedig egész bekezdésekben és ennél is hosszabb passzusokban –, hanem a lényegét tekintve is Huszár véleményére és megoldási javaslataira épülnek.”² Azaz a pártközpont jelentése és annak elmarasztaló megállapításai Huszár véleményén alapultak, és ez a lektori jelentés volt hivatott alátámasztani a Gondolat Könyvkiadó igazgatójának elutasítását is: „A kötet jelen formájában való megjelentetését azonban egyértelműen nem javaslom. A szerkesztők a legkülönbözőbb értékszempontú tanulmányokat azért emelték egy kötetbe, s azért tettek színvonalengedményeket, hagytak a szövegekben nyilvánvalóan »pontatlan«, felszínes vagy a történelmi tényeket stilizáló írásokat is, mert mindent alárendeltek egy politikai meggondolásnak: a kötetet – Bibó Istvánra emlékezve és nevében – egy új szellemi front alapdokumentumaként kívánták megjelentetni. [...] Meggyőződésem ugyanakkor, hogy a tervezett kötet legtöbb szerzője nem tudta, hogy tisztelgő írása a kötet szerkesztői jóvoltából hogyan »funkcionalizálódik«, s hogy egy politikai demonstráció

szereplőjévé kívánják előléptetni.”³ Huszárnak ez az utóbbi megállapítása, úgy gondoljuk, hogy legalábbis részben téves, a közreműködők többsége ugyanis tisztában lehetett a kötet szimbolikus jelentőségével, az abban történő részvétel üzenetével, tehát, hogy írásuk hogyan „funkcionalizálódik” az *Emlékkönyv*ben.

A Kornidesz–Knopp-jelentés csoportokba rendezte a szerzőket, amit Csizmadia így foglalt össze: „Az első csoportba azokat a szerzőket sorolta, akiknek az írásai nem Bibóval foglalkoznak, szereplésük tehát jelképesnek tekinthető. A második csoportba a mértéktartó tudományos megközelítésű szerzők kerültek. A harmadik kört azok alkották, akik »misztifikálják« Bibó életútjának egyes mozzanatait. Végül a negyedik csoportba sorolódtak a kifejezetten ellenzékiek. A továbbiakban a jelentésben csak a negyedik csoportról, az ellenzéki szerzőkről esett szó.”⁴ Ide természetesen Csizmadia a „demokratikus ellenzékhez”⁵ tartozó szerzőket sorolta. Elemzése részben helytálló, következtetése azonban nem. A Kornidesz–Knopp-jelentés ugyanis a csoportképzést nem fejezte be ennél a négy kategóriánál, és közel sem felel meg a tényeknek az a megállapítása sem, amely szerint a jelentésben a továbbiakban csak az ellenzéki szerzőkről esett volna szó. A Kornidesz–Knopp-jelentés ugyanis még legalább két további csoportot azonosított: egyrészt azon szerzőket, akik a politikai hatalomhoz való viszony, az értelmiség és a szembenállást választó ellenzék által követett vagy követendő magatartásminta kérdését tárgyalták (Kodolányi Gyulát, Konrád Györgyöt, Granasztói Pált, Bertalan Lászlót és Oltványi Ambrust említve). Másfelől azon írók csoportját, akik egyetlen addigi kategóriába sem voltak besorolhatók, külön kiemelve Csurka Istvánt, Vargyas Lajost, aki hitet tett Bibó harmadikutas elgondolása mellett, Mészöly Miklós filozófiai esszéjét, az 1956-os perújrafelvételhez kapcsolódó, elsősorban Bibó börtönviselt íróársait (Mérei Ferencet, Göncz Árpádot, Hegedűs Lászlót, Bali Sándort), a nemzet fogalmát, sorsát és a határainkon túl élő magyar nemzetiségek kérdését, a trianoni

¹ A tanulmány első részét a *Magyar Művészet* előző számában közöltük.

² MURÁNYI Gábor: A (Huszár-) Knopp–Kornidesz-jelentés. Egy ismeret- és ismeretlen dokumentum a *Bibó- emlékkönyvről* = *Élet és Irodalom*, 2005. október 21., 11. Jelzete: MOL M-KS-288. fond 22/1981/46. öe.

³ HUSZÁR Tibor: *Vélemény a Bibó István emlékének szentelt tanulmánykötetről* = *Élet és Irodalom*, 2005. október 21., 18.

⁴ CSIZMADIA Ervin: *A magyar demokratikus ellenzék (1968–1988).*

I. Monográfia, II. Interjúk, III. Dokumentumok. Bp., T-Twins, 1995, I., 200.

⁵ A meghatározást, amely az önkánon egyik fontos eleme volt a 80-as évek második felében, most nem vitatva annak tartalmát – mitől demokratikus és mitől ellenzék – és kirekesztő jellegét, elfogadva használok e csoport jelölésére az alábbi írásmóddal: „demokratikus ellenzék”.

és a párizsi békeszerződéseket és azok következményeit tárgyaló szerzőket, Kiss. Gy. Csabát, Kovács Istvánt, Duray Miklóst emelve ki.

A Kornidesz–Knopp-jelentés valóban részletesen és összefoglalóan elemezte a „demokratikus ellenzékhez” kötődő szerzők írásainak mondandóját, és e körben megállapította, hogy azok a szocialista rendszer magyarországi és közép-kelet-európai legitimitását kérdőjelezték meg, amely totalitárius államok nem élvezik a „nép erkölcsi támogatását”, 1956-ot forradalomként kezelték, és a politikai pluralizmust, a többpártrendszert tűzték ki célul. Márton László elemzését idézve: „Bence György és Kis János tanulmánya nem egyszerűen kapcsolódási kísérlet, hanem a tudatosan választott szellemi előd néhány markáns vonásának fölvezetése, aktuális politikai program készítésének nyilvánvaló szándékával. Ők az adott politikai lehetőségek reális fölmérésére, körülhatárolására s a védelmi garanciák kidolgozására helyezik a hangsúlyt, nyilván a majdani fokozatos offenzíva reményében.”⁶

Tévedés ugyanakkor Csizmadia fent említett állítása, hiszen a jelentés részletesen elemezte és értékelte az egyéb csoporthoz tartozó szerzők írásait is. Példaként említhetjük Varga Domokosét, amelyben a magyar demokratikus hagyományok erőtlensége mellett a Szovjetunió kelet-európai hegemon törekvéseiről, erőszakos külpolitikájáról érkezett. Csurka István esszéjét is – az *Emlékkönyv*, nyugodtan állíthatjuk, szimbolikus jelentőségű írása – kiemelte. Csurka (ha szabad Görömbei András Nagy Gáspár „rendszerváltó verseinek” meghatározását plagizálnom) „rendszerváltó esszéinek” sora valahol ezzel a *Bibó-felejtés* írással kezdődhetett, és a sor folytatódott az Írószövetség 1981-es közgyűlésén tartott beszédével (*Távirati esszé*), a Monorierdőn tartott vitaindító előadásával (*Új magyar önépítés*), a budapesti kulturális fórumon (*Az elfogadhatatlan realitás*) és az 1986-os írószövetségi közgyűlésen való felszólalásával (*Tisztelt Közgyűlés! – „...ég az Ecsedi láp!”*), a *Közép-Európa hó alatt* című esszéjével, s végül az 1987-es lakitelki beszédével. Ezeknek, különösen a *Bibó-felejtés*nek elsöprő és megvilágosító erejéről hadd idézzem egy elfogultsággal kevésbé vádolható szerző véleményét:

„Bibó-felejtés témáját és az idő felelőtlen múlása paradoxonának újabb példájaként Csurka István fogta meg a legjobban. Bevallom, ez az írása volt az első, amit olvastam tőle. Gyerekkoromból emlékeztem egy tévéműsorra, ahol egy piknikus író turf újsággal a hóna alatt okoskodott a lóversenypályán, a fogadó lelkielégéről beszélt, de ez

nem volt olyan erejű élmény, hogy Csurka-írások után kezdtem volna kutatni. Aztán elolvastam ezt, és le voltam nyűgözve: »Miféle dolog ez a Bibó-felejtés a magyar szellemi élet, a magyar értelmiség részéről? Félelemből táplálkozó tudatos elfordulás, amely a nagy szellemeket, a nagy, súlyos igazságok kimondóit mindig is övezi, s kisebbségi érzéssel tölti el az igazság elviselésére képtelen, alrendű tömeget? Az Ady által már hatósági pecséttel ellátott magyar ázsiai tunyaság egyik újabb megnyilvánulása? Tudatzavar?« [...] És kérdéseire Csurka akkor még nagyon is pontos és önkritikus válaszokat ad: »Egy végtelen nagy lelkifurdalás, egy marcangoló, megsemmisítő lelkifurdalás szervezi ezt az antológiát. S ugyanez készítette e sorok íróját is erre a konfesszióra. Mert ez a néhány lapnyi írás nem képes úgy magára húzni a Bibótól is eltartott tárgyilagos előadásmód takaróját, s nem képes, és nem is akarja ennek a szép új magyar kiegyezésnek – amelynek egyébként részese, haszonélvezője, fizetett fenyegere – a nyakába varrni ezt az ügyet, egyszóval nem képes úgy illegni-billegni, hogy ki ne tessen: ez csupán egy vallomástétel.« [...] Népi értelmiségitől akkor ritkán hallható egyértelműséggel mondotta ki Csurka, hogy minek tartja a Kádár-rendszert, az értelmiség kiegyezését a mosolygóssá lett hóhérral. Szégyennek, gyalázatnak.”⁷

A jelentés kiemelte Kiss Gy. Csaba és Duray Miklós írásait is, amelyekre a lektor – Murányi állítása alapján már-már feljelentésszerű – véleménye szerint korántsem a tárgyilagosság s a szigorú tárgyszerűség a jellemző, igaz, fájdalmas kérdésekről: a trianoni és párizsi békeszerződésekről s azok következményeiről fejtik ki nézeteiket. Kiss Gy. Csaba⁸ Bibó István szövegeihez kíván kapcsolódni – írta a lektor, Duray szövegében mindössze két hivatkozást találhatunk Bibó Istvánra. „...mindkét írás Bibó István szellemiségétől távolodik el, s nacionalista elfogultságokra nacionalista elfogultságokkal válaszol. Kiss Gy. Csaba negatív példái szinte kivétel nélkül román, illetve szlovák szerzőkkel kapcsolatosak.” A párttag Bojtár Endrét is kiemelte, aki azt a következtetést fogalmazta meg, hogy a „közép-kelet-európai térségben a nemzet ügye mindmáig nem találkozott a demokrácia és a szabadság kibontakozásával”.⁹ Csalog Zsolt a cigányság helyzetéről szóló szociográfiáját is nevesítette a jelentés, s jelezte, hogy Csoóri, Képes Géza, Petri György és Tornai József versei a líraiság eszközeivel közvetítették Bibó melletti kiállásukat, megállapítva, hogy Bibó sorsáért a szocialista rendszert tették felelőssé. Nem igaz tehát, hogy a jelentés csak a „demokratikus ellenzékkel” foglalkozott volna, a Kor-

⁶ MÁRTON László: *Megkésett kapcsolódás* = *Holmi*, 1992, 6. sz., 889.

⁷ VÁGVÖLGYI B. András: *A nyolcvanas évek regénye* = *Kritika*, 1991, 4. sz., 35.

⁸ KISS Gy. Csaba tanulmányának címe: *A nemzetfogalom néhány antinómiája Kelet-Közép-Európában*; DURAY Miklós írása: *Adalékok a kisebbségi politikához* címet viseli.

⁹ CSIZMADIA: *i. m.* (1995) III., 126-127.

nidesz–Knopp-jelentés részletes térképet rajzolt a szerzőkről, a felállítható csoportokról és a jellegadó írásokat a maguk súlya szerint külön-külön is értékelte. Nincs tehát a jelentésnek olyan külön elmarasztaló hangsúlya a „demokratikus ellenzékéről”, amelyet Csizmadia sejtet, a pártközpont az *Emlékkönyvet* a maga teljességében és összességében értékelte és mutatta be.

Ma is érvényes Vágvölgyi megállapítása, amely szerint az *Emlékkönyv* fentiekén túli részletes ismertetése felesleges, hiszen „recenziót írni a *Bibó-émlékkönyvről* maga volna a történelmi blaszfémia. Habent sua fata libelli, van a *Bibó-émlékkönyvnek* egy überolhatatlan recenziója, a Knopp–Kornidesz-jelentés”,¹⁰ s tegyük hozzá, hogy annak is van, és ma már nyilvánosan elérhető egy még részletesebb kifejtése, Huszár lektori véleménye. Összefoglalóan annyit említhetünk, hogy a közel ezerkétszáz oldal terjedelmű válogatás a legkülönbözőbb műfajú, indíttatású, érték-szemléletű és színvonalú írások együttese, amely sokarcúságot a szerkesztőbizottság annak érdekében vállalta, hogy a különböző irányzatokhoz, tudományos diszciplínákhoz, nemzedékekhez tartozó – ismert és kevésbé ismert, de e kötet közegében ismertté tehető – szerzők demonstratív módon együtt szerepeljenek a bibói gondolatok jegyében. A kötet írásai – ahogy Huszár lektori jelentése is megállapította – sok műfajúak: „magas színvonalú szaktanulmányok mellett számos esszé, személyes visszaemlékezést, verset, satírárt is felvettek a szerkesztők a kötetbe, s Illyés Gyula sírbeszédét, Horváth Barna professzori előterjesztését is ott találjuk az emlékező írások sorában. A szaktanulmányok sem egy »műfajúak«, különböző tudományterületeket képviselnek, megítélésük másfajta felkészültséget, szaktudást követel.”¹¹

Az *Emlékkönyv* „Achilles-sarka”

Az *Emlékkönyv* egy kényes és fájó pontjáról mindenképpen szót kell ejtenünk, nevezetesen, említenünk kell a kimaradókat. Az egyik kör, a nyugati magyar emigráció képviselői, elsősorban a már említett és talán Bibóhoz leginkább köthető és kötődő Szabó Zoltán, az életmű egyik legértőbb ismerője és méltatója, illetőleg a bibói életművet – úgy is, mint folyóirat-szerkesztő, és úgy is, mint történész-irodalomtörténész – folyamatos értékelő és a nyilvánosság felszínén tartó Borbándi Gyula, de ide

sorolhatjuk még az akkor is élők közül Kovács Imrét, vagy az akkor már elhunyt szerzők, Révai András, Kéthly Anna, Ignótus Pál műveit.¹² A névsorból látható, hogy Bibó a nyugati magyarság körében is oldalakon felül álló erős integrálóerőt jelentett, ebből a szempontból tehát a nyugati magyar szerzők sem lógtak volna ki a hazai névsorból. Bár a nyugati magyarság más kiadványokkal méltóképpen emlékezett Bibóra, ezt a mellőzést keserű szájjal vették tudomásul.¹³ Azt a körülményt, hogy a szerkesztők őket nem vették számba, nyilván az indokolhatta, hogy Magyarországon nem publikálhattak, azaz az *Emlékkönyv*be emelésük esetén a hazai kiadás lehetősége eleve meghiúsult volna, s joggal feltételezhetjük, hogy egy hazai kiadáshoz némelyikük talán maga sem járult volna hozzá.

De nemcsak a nyugati magyarság képviselői szorultak ki a kötetből, hanem a felkért szerzők közül sem jelenhetett meg mindenki. Modor Ádám egy visszaemlékezésében írt arról, hogy a *Bibó-émlékkönyv* teljes anyagát 1984-ben Krassó György és Nagy Jenő adta ki szamizdatban, egy kiegészítő kötettel együtt. Ez a kiadás a máig legteljesebb, amely tartalmazta Szabó Miklós értékelését, a Knopp–Kornidesz-jelentést és Zsille Zoltán cenzúrázott írását, a *Vissza a harmadik úthoz* címűt.¹⁴ „A bibói tolerancia szellemének ellentmondóan a szerkesztőbizottság kihagyta a *Bibó-émlékkönyvből* Zsille Zoltán írását...”,¹⁵ aki ellenzékiként személyes kapcsolatban állt Bibóval, munkahelyére, a Szövetkezeti Kutató Intézetbe előadásra is hívta őt, amely Bibó betegsége, később pedig a belügy közbeavatkozása miatt meghiúsult. Önéletrajzi írásában számolt be arról, hogy a szerkesztők őt is felkérték, szerepeljen a kötetben. Tették ezt annak ellenére, hogy tisztában voltak radikális nézeteivel és szókimondásával. Az elutasítást követő értetlenségét így foglalta össze Zsille: „Úgy gondolom, hogy a szerkesztőség minden tagja kellő mértékben ismerhette nézeteimet és mentalitásomat, és ezért nem számíthatott komolyan arra, hogy éppen egy *Bibó-émlékkönyv*ben fogom elkezdni az öncenzúrárt és elhallgatni meggyőződésemet, ami miatt úgy élek, ahogy élek.”¹⁶ Írásának elutasítása – amely az irodalmi berkekben terjedő hírek szerint nem a politikai megfontolások cenzúráján vérzett el, hanem a szociológus szerző „durvaskodó stílusa akadt fenn Réz Pál kényes irodalmi ízlésének hullámtörőjén”¹⁷ – felvetette azt a problémát, amelyet talán az elutasított szerző foglalt össze a legpontosabban: „Min-

¹⁰ VÁGVÖLGYI: i. m. (1991), 35.

¹¹ HUSZÁR: i. m. (2005), 12.

¹² KOVÁCS Imre: *Bibó és a magyar ügy az ENSZ előtt* (1959); KÉTHLY Anna: *Gondolatok egy könyvről* (1960); RÉVAI András: *Bibó István politikai filozófiája* (1960); IGNÓTUS Pál: *A józanság szélmalom-harcáról* (1976)

¹³ CSIZMADIA: i. m. (1995), I, 201.

¹⁴ SZABÓ Miklós – ZSILLE Zoltán: *Kiegészítő kötet a Bibó Emlékkönyv c. kiadványhoz* (Szamizdat kiadás). Bp., „Magyar Október” Szabadsajtó-ABC Független Kiadó, 1984

¹⁵ MODOR Ádám: *Húsz év ellenzékiesség (1968–1988)* = *Bécsi Napló*, 1988, 4. sz., 8.

¹⁶ ZSILLE Zoltán: *Egy önhit életrajza (1956–1980)* = *Magyar Füzetek könyvei* 7. Malakoff, Franciaország, 1985, 271.

¹⁷ Lásd VÁGVÖLGYI: i. m. (1991), 36.

denesetre lerontja a vállalkozás hitelét, rossz hírbe keveri az informálatlan szerzőket is, és reflektorfénybe állítja azt a szomorú tényt, hogy Magyarországon az ellenzék a leg-tisztább és legbátrabb politikus emlékére sem tud egy könyvet úgy összeállítani, hogy ki ne dekázza a véleménynyilvánítás szabadságát, ne állítson fel tilalomfákat és ne szabja meg, hogy kik és milyen mértékben fejthetik ki őszinte meggyőződésüket.”¹⁸ Kőszeg Ferenc később a szerkesztői magatartást mégsem érezte cenzúrának, mivel véleménye szerint minden kiadónak és minden szerkesztőségnek joga van hozzá, hogy olyan műveket, amelyek „minőségi igényeinek, ízlésének vagy Uram bocsá, világnézetének nem felelnek meg, visszautasítson”.¹⁹ Azt Kőszeg is elismerte azonban, hogy a visszautasított kéziratok a kiadót, jelen esetben a szerkesztőket is minősítik, s ő maga is megerősítette, hogy Zsille írását elsősorban a túlzásokban tobzódó és antikommunista retorikája miatt utasították el.

Ez a nehezen védhető szerkesztői magatartás, úgy tűnik, akkor nem okozott a szerzők körében visszatetszést, morális válságot, hiszen magáról a visszautasítás tényéről feltehetően csak a szerkesztők tudtak, a szamizdat kiadás és annak ötödik kiegészítő kötete kevesekhez juthatott el, és sokan gondolhatták, hogy e megjelenéssel végül is Zsille írása is célba ért. Zsille ekkorra már – mivel elfogyott az élettér körülötte – amúgy is Bécsbe menekült,²⁰ ahonnan megpróbálta rávenni a szerkesztőket és a szerzőket, hogy vállalják a nyilvánosságot, akár a Szabad Európa Rádióban történő megjelenést is. A belügy napi operatív jelentése szerint ezt a javaslatot visszautasították, feltehetően az akkor még folyamatban lévő magyarországi kiadás lehetőségének fenntartására figyelemmel.²¹ Ez ugyanakkor, kétségkívül a vállalkozás árnyoldala volt, még ha olyan végletesen nem is fogalmaznánk, ahogy azt az érintett tette – „politikai-morális csőd” –, mégis érezteti az ellenzék mozgásterét, elszántságát, a cselekvés korlátait.

Egy sor további, Magyarországon élő és alkotó szerző sem szerepelt az *Emlékkönyv*ben, akár a retorzióktól való félelem, akár a szerkesztőbizottság összetétele és annak

karakteresen ellenzéki mivolta, akár a meghívás hiánya – ma már hitelesen vissza nem fejthető okok – miatt. Nem azokra gondolunk, akik visszautasították a felkérést,²² hanem akiknek egész biztosan ott lett volna a helyük, és biztosan nem okozott volna gondot a kötetben való szereplés, illetőleg akiket a következményektől való aggodás sem tartott volna vissza: Lezsák Sándor, Nagy Gáspár és Für Lajos, a későbbi rendszerváltás szellemi és morális előkészítésében jelentős szerepet vállaló, a népi-nemzeti plebejus, radikális-demokrata irányultságú, a mozgalomhoz kötődő írók-tudósok. Szerepeltetésük hiánya több ok miatt is feltűnő, hiszen ismerték Bibó munkásságát, ha tetszik, költészetük, tudósi és közéleti szerepvállalásuk egyik ihletője volt Bibó példája. Nagy Gáspár, Für Lajos és Lezsák Sándor ugyanis egész életükben azt vallották, Bibóval egyetértésben, hogy „a politikában nem szabad hazudni. Lehet tisztességes és elvi politikát is folytatni, bár nehezebb. Ez önkorlátozással és annak belátásával jár együtt, hogy a szabadságom csak akkor lehet teljes, ha a könyökömmel a mások könyökét nem ütöm le az asztalról.”²³

Nagy Gáspár esetében Bibó halála életének egy különösen fontos és különleges pillanatával is egybeesett, nevezetesen azon a május 10-i napon született meg a fia: „...egész nap azon izgultam, hogy a fiam megszületik. Készültünk rá – és reggel jött a hír, meghalt Bibó István, akit nagyon tiszteltem. Akkor már hál’ Istennek jó néhány esztendeje olvastam is – tehát nemcsak később! –, természetesen, amihez hozzá lehetett férni. Számomra nagyon fontos ember volt, akit igazán tisztelhattunk, valamennyien. Meghalt, és azon a napon megszületett a fiam. Ezért a fényes fekete nap. Ilyen az életünk is, megvan a fénylő fele és megvan a fekete fele. Mind a kettőre emlékezni kell. Ebben a versben ez sodródott egybe.”²⁴ A vers még abban az évben meg is jelent a szombathelyi *Életünk* folyóiratban, a legendás 11. számban, ahol Zalán Tibor írásával elindult az „*Arctalan nemzedék*” fiatal íróinak vitája.²⁵ Nagy Gáspár Bibó halálának napját korszakhatárnak tekintette, mert Bibó volt számára az 56-os forradalom egyik leghi-

¹⁸ ZSILLE: i. m. (1985), 272.

¹⁹ KŐSZEG Ferenc: *Az M. O. kiadó = Beszélő*, 1985, (12. sz.), 69.

²⁰ ZSILLE Zoltán (1942–2002) szociológus, a demokratikus ellenzék tagja, az MSZMP KB Adminisztratív Osztályának 1980-ban kelt határozatával Magyarországról kizsorították, ezt követően a Szabad Európa Rádió bécsi tudósítója. A Bibó-Press magánhírogynökség főmunkatársa. Az *Egy önhit életrajza* című könyvét a Magyar Füzetek jelentette meg Párizsban, 1984-ben.

²¹ Lásd 81. sz. *Napi jelentés*, 1981. június 1.

http://www.rev.hu/ords/f?p=600:2:....P2_PAGE_URI:rendezvenyek/bibo100_ujabbdok

²² Maga az MSZMP KB TKKO jelentése is nevesít személyeket: „Ugyanakkor tudunk olyanokról is – pl. Czine Mihály, Hanák Péter, Lackó Miklós –, akik visszautasították a kötetben való részvételt.”

CSIZMADIA: i. m. (1995), III., 129. Király István naplójából tudjuk, azt is nehezményezték, hogy Czine egyáltalán részt vett Bibó temetésén, erről egyenesen Knoppnak kellett vele beszélnie. Lásd KIRÁLY István: *Napló 1956–1989*. Bp., Magvető, 2017, 613.

²³ BODNÁR Dániel: *A Vigilia beszélgetése NAGY Gáspárral = NAGY Gáspár: Közelebb az életemhez. Tanulmányok, interjúk*. Szeged, Tiszatáj Könyvek, 2005, 380–381.

²⁴ A vers címe: *Kettészelt fényes-fekete nap*. NAGY Gáspár: *Mosolyelágzás*. Aki kérdez: KULCSÁR Katalin = Uo., 332.

²⁵ Mások mellett ebben a számban szerepeltek Hervay Gizella, Mezey Katalin, Géczi János, Tóth Erzsébet versei, Esterházy Péter elbeszélése, és Czigány Lóránt az akkor még tiltott, nyugat-európai magyar irodalmi műhelyeket bemutató, összegző tanulmánya.

telesebb tanúja. „Arra gondoltam, halálával talán lezárult egy korszak, és a születő fiatal élettel megnyílik egy reménykeltőbb. Hogy akik ezután születnek, ők talán már beszélni fognak Bibóról meg a forradalomról.”²⁶

Lezsák Sándort is foglalkoztatta Bibó munkássága, leginkább annak megismerhetetlensége. Az abban az esztendőben rendezett Fiatal Írók Találkozóján, Lakitelken őt említette példaként, mennyire nem ismeri nemzedéke a közelmúltat. „Most halt meg a napokban Bibó István, akiről (szégyen ide, szégyen hova?) nagyon keveset tudok. Azt hiszem, ez nem az én bűnöm. Amit tudtam, megtettem. Eljuthattam az egyik müncheni magyar könyvnyomdába,²⁷ két napig éjjel-nappal olvastam, de Bibó könyveit nem tudtam elolvasni. Hoztam magammal ötven-hatvan könyvet, de Bibó István könyveit nem találtam. Anélkül, hogy megismerném: nem tudom megítélni, hogy mit kell elítélnem.”²⁸ Lezsák tehát ismerte Bibó jelentőségét, azt, hogy miért nem ismerhetők meg a művei, és nagyon pontosan írta körül azt a jelenséget, amelyet Csurka *Bibó-felejtés* esszéjében fogalmazott meg. Neki is helye lehetett volna tehát az *Emlékkönyv*ben, s mivel előadása széles körben hangzott el, sőt a hatalom rosszállását kiváltva a *Forrás* folyóiratban meg is jelent még abban az évben,²⁹ feltehetően a kötet szerkesztői is tisztában lehettek azzal, hogy Lezsák az *Emlékkönyv* egyik potenciális szerzője. Ma már csak egy dolog bizonyos: nem kérték fel közreműködésre.

Für Lajos mellőzése is szokatlannak tűnhet, hiszen Für a népi-nemzeti ellenzék, a „Hurál” aktív és meghatározó tagja volt, s történészi, illetve a magyarság és a határokon túli kisebbségi magyarság megmaradásáért szót emelő, a parasztsággal, a magyar agrártörténettel foglalkozó munkássága szorosan kapcsolódott Bibó munkáihoz, eszmei-

ségéhez. Azt is tudjuk, hogy személyes kapcsolatban is állt vele. Száraz György *Egy előítélet nyomában* című tanulmánya 1975-ben jelent meg a *Valóság* hasábjain – miután Ilia Mihály, a *Tiszatáj* főszerkesztője, ahová először adta közlésre, lemondott. Száraz ezt a tanulmányát Für Lajoson keresztül juttatta el Bibónak, bocsánatát kérve, hogy az amúgy is kényes témájú írásában Bibó nevét, akinek gondolataiból merített, nem említette.³⁰

A szerkesztőbizottság

A kötet terve – hogy Bibó István közelgő hetvenedik születésnapjára, 1981. augusztus 7-re tisztelegő kiadványt állítsanak össze – Kenedi Jánosban merült fel még 1978 tavaszán,³¹ nyugat-európai útján és Szabó Zoltánnal történt találkozásán. Két könyvölete körvonalazódott: az egyik, a Bibó műveiből készült összeállítás a nyugati magyar menekültek kiadásában jelent volna meg, a másik itthon, amely Bibóról szóló írásokat gyűjtött volna egybe. A nyugati magyarság vállalása megvalósult: egyfelől a *Magyar Füzetek* sorozatban, 1979-ben megjelent kis könyv formájában, másfelől az 1981 és 1984 között Bernben, az EPMSZ kiadásában, négy kötetben, Kemény István és Sárközi Mátyás szerkesztésében, amely Bibó összegyűjtött munkáit fogta össze.³² A hazai tisztelegő kötet pedig Bibó halála miatt már emlékkötetként, a rendszerváltás előtt szamizdat formájában látott napvilágot.³³

Kenedi Réz Pált kereste fel a tisztelegő kötet ötletével: „Amikor 1978 őszén azzal a javaslattal keresett föl Kenedi János, hogy állítsunk össze tisztelegő könyvet, mintegy ajándékként, Bibó István hetvenedik születésnapjára – 1981. augusztus 7-re –, örömmel csatlakoztam a vállalkozáshoz. Senkit sem becsültem annyira a magyar szel-

²⁶ Verseks 56 láthatatlan emlékművének talapzatára = Októberi stációk. Nagy Gáspár és 1956. Válogatott írások. Szerk. PÉCSI Györgyi, Bp., Nap, 2016, 62.

²⁷ Lezsák Sándor Borbándi Gyula és Molnár József vendégszeretettel élvezhette az Új Látóhatár és az Auróra Kiadó szerkesztőségében.

²⁸ LEZSÁK Sándor: A gyümölcsöt tartó ág = Fiatal Írók Találkozója – Lakitelek, 1979–2009. Szerk. AGÓCS Sándor, TÓTH Erzsébet, Lakitelek, Antológia, 2009. A Forrás folyóirat 1979. szeptemberi száma, faksimile kiadás, 108–109.

²⁹ Lezsák Sándor felszólalásának részletét az amerikai katolikus hetilap, a *Katolikus Magyarok Vasárnapja* is idézte. 1979. december 23–30., 2.

³⁰ „Tisztelt Bibó István! Kérem, ne tekintse tolokodásnak, de el kellett küldenem Önnek a *Valóság*ban megjelent írásomat. Für Lajos barátomat kértem fel a postás szerepére, ezt a megoldást a postánál szerencseesebbnek véltem. Bocsásson meg azért, hogy nem emlitem az Ön nevét, s nem idézek szó szerint az 1948-as *Válasz*-tanulmányból. Körülbelül egyévi huzavona után jelent meg az írás, többfelé és többfelé fejfájásokat okozván, érthető tán, hogy nem akartam, nem merem újabb aggályos szemponttal szaporítani a már meglévőket. Hogy a 48-as Bibó-tanulmány gondolatai és – hiszem, remélem – szándékai benne vannak írásomban, azt látni fogja, s bízom abban, hogy fel-

mentést talál gyávaságomra.” Lásd SZÁRAZ György: *Bűvös körökben. Levelek, feljegyzések* = Kortárs, 1991, 2. sz., 73.

³¹ Szabó Zoltán Kemény István közvetítésével ismerte meg Kenedi Jánost.

³² Szabó Zoltán a tervet az 1978-as voralbergi akadémiai napokon vetette fel Szöllősy Árpádnak és Szépfalusi Istvánnak. Szabó Zoltán már nem kívánt a kötetek összeállításában részt venni, de a közlési engedélyt még ő kérte meg Bibótól, és a szerkesztői munkákkal Kemény Istvánt és Sárközi Mátyást bízta meg.

³³ Borbándi Gyula a Bibó-felejtés hazai mozzanatáról számolt be a *Megkészt és felemás recepció* című írásában, amely a hosszú némaság után Budapesten, a 80-as évek közepén megjelentetett válogatott Bibó-írásokról, a Magvető Könyvkiadó gondozásában, három kötetben kiadott gyűjteményről szólt, és amelyet az 1960-as *Harmadik út* és a berni, négykötetes életműkiadást követően tovább halasztani már nem volt értelme. A magyarországi kiadásból azonban sok minden kimaradt, így az 1956–57-ben írt politikai elemzései, az 1956-os eseményeket elemző írásai, amelyek még ekkor is közlési tilalom alá estek. Lásd BORBÁNDI Gyula: *Megkészt és felemás recepció. Bibó István válogatott tanulmányainak budapesti kiadása* = Szivárvány (Chicago), 1987, 21. sz., 109–114.

lemi életben, mint Bibót...”³⁴ A szerkesztőbizottság feltehetően Kis Jánossal, Bence Györggyel, Eörsi Istvánnal bővült első körben, azaz a „demokratikus ellenzék” meghatározó szereplőivel. Egy napi operatív jelentésből tudjuk, hogy az első megkereséseket ez a kör végezte, s a szerkesztőbizottság csak később egészülhetett ki.³⁵ Ennek nyilvánvaló oka az lehetett, hogy Bibóról a népi-nemzeti ellenzék nélkül kevéssé lehetett hitelesen szólni, ezt maga Kis János is megerősítette: „...a kezdeményezés az ő körreiből érkezett, nem lehetett kérdés, hogy a népi tábor híveit is be kell vonni a munkába, hiszen »Bibó is a népi táborhoz tartozott«”³⁶ A másik ok az lehetett, hogy ha a „demokratikus ellenzék” ki akart törni egy marginális és szűk értelmiségi körből, akkor az ügy mellé kellett állítani a népi-nemzeti ellenzékét, amely országosan szélesebb ismertséggel, nagyobb tömegbázissal és kapcsolati hálóval bírt. Némileg hasonló volt a helyzet a Monori Tállalkozó szervezéséhez és előadónak kiválasztásához, továbbá a *Társadalmi Szerződés* című munka elkészítéséhez. A népiek bevonását és közreműködését a „demokratikus ellenzék” ugyanakkor csak jelképesen kívánta végrehajtani, érdemi és tényleges szerepet az előbbieken túl nem szántak nekik. Ezt a törekvést jól láthatóan a kimaradt szerzők mutatják, ahogy erről szót ejtettünk.

A szerkesztőség Réz Pál visszaemlékezése szerint végül tíz főből állt: „Tízen gyűltünk össze, valamikor májusban, Halda Aliz Mártonhegyi úti lakásán: Bence György, Csoóri Sándor, Donáth Ferenc, Göncz Árpád, Halda Aliz, Kenedi János, Kis János, Szűcs Jenő, Tordai Zádor meg én. (Tornai József később kapcsolódott be a munkába.) Összeállítottuk azoknak a névsorát, akikről kéziratot kértünk, több mint kétszáz nevet. A szerzők írhatnak Bibóról, foglalkozhatnak olyan kérdéssel, mely személyével, életével, érdeklődési körével kapcsolatos, de adhatnak más tárgyú, neki ajánlott kéziratot is – természetesen csak új, kiadatlan szöveget. Nem szántuk szamizdat kiadványnak a kötetet: felajánljuk majd valamelyik kiadónak, terveztük, s csak ha az visszautasítaná, akkor sokszorosítatjuk vagy gépeltetjük le annyi példányban, ahány szerzője van.”³⁷ A népi-nemzeti ellenzékéből a szerkesztőbizottságba tehát összesen egy személy, Csoóri Sándor került be, később Tornai József, nyilván látványelemként. A szer-

zők között ennél számosabban szerepeltek – de korántsem súlyuknak megfelelően –, a hetvenöt résztvevő mintegy egyötöde sorolható csupán a népi-nemzeti ellenzékhez vagy ennek szellemi köréhez, Illyés Gyulán, Csoórin és Tornain túl Csurka István, Fekete Gyula, Kiss. Gy. Csaba, Kodolányi Gyula, Kovács István, Domokos Mátyás, Kiss Ferenc, Perjés Géza, Varga Domokos, Vargyas Lajos, Andrásfalvy Bertalan, Erdei Sándor, Fodor András,³⁸ Duray Miklós.³⁹

Donáth Ferenc az elkészült kézirat kiadásáról a Gondolat Könyvkiadó igazgatónőjével tárgyalt, akinek egyetlen megjegyzést tett: a könyv egységes egész, csak akkor jelenhet meg, ha minden betűje megjelenik. A kiadó, vélhetően miniszteri utasításra, nem vállalkozott a *Bibó-emlékkönyv* megjelentetésére. A Kornidesz–Knopp-jelentés azt vélelmezte, hogy a kézirat benyújtása az elutasítás kiprovokálására irányult, amely lehetőséget teremtett a „második nyilvánosság” – szamizdat kiadvánnya, a Szabad Európa Rádióra, a *Magyar Füzetek*re gondoltak a jelentéstevők – igénybevételére. A szamizdat feltétele amúgy valóban adott volt, hiszen a hetvenöt szerző mindegyike ezer-ezer forinttal járult hozzá a sokszorosításhoz, kilencven példányban gépeltették le a kéziratot. Ezekből egyet-egy kaptak a szerzők, a többit felajánlották a legnagyobb magyar könyvtárak igazgatóinak. Visszaemlékezések szerint akadt köztük, aki nem vette át, még a zárt anyagba sem merte besorolni.⁴⁰

Végül

Bár a szerkesztőbizottság tagja, Csoóri Sándor is nagyra értékelte a kezdeményezést és a létrejött *Emlékkönyvet*, reálisan látta annak és az ilyen típusú, az elitről az elitnek szóló kezdeményezés korlátait és elégtelenségét, s ahogy egy belügyi jelentésből tudjuk, Király László kolozsvári írónak is megjegyezte, hogy az összefogás „még nem az igazi”, mert az „értelmiség mögött nincs tömeg. A lengyel példát tartja követendőnek, mert ott régóta folyik az »értelmiségi terepmunka«.”⁴¹ Csoóri álláspontja világosan mutat rá arra az elvi különbségre, amely az ellenzék két oldala, a „demokratikus ellenzéknek” a kommunista mozgalmak tükörképére hasonlító élcsapat-elképzelése

³⁴ RÉZ Pál: *A Bibó-emlékkönyv élé = Világosság*, 2013, tavasz–nyár, 25.

³⁵ *A megfigyelt ember. Napi operatív információs jelentések 1979–1980.* Szerk. BANK Barbara, SOÓS Viktor Attila, Szentendre, Erdélyi Szalon, 2020, 130.

³⁶ NAGYMIHÁLY Zoltán – SZEKÉR Nóra: *Eszme a magasban. Nemzeti ellenzék példaadó elődei = Forrásvidék. A nemzeti demokratikus gondolkodás a magyar folyóiratok tükrében, 1956–1987.* Szerk. NAGYMIHÁLY Zoltán, SZEKÉR Nóra, Lakitelek, Antológia, 2017, 110.

³⁷ RÉZ: i. m. (2013), 26.

³⁸ Fodor Andrást Bence György kereste meg, a vers 1979 nyarán született meg, Fonyódon. Fodor naplója szerint Bence azzal a megjegyzéssel vette át a verset, hogy: „Ez lesz az emlékkönyv első elfogadott írása.” Lásd FODOR András: *A hetvenes évek. Napló I–III.* Bp., Nap, 1996, III. (1975–1979), 600.

³⁹ Lásd SZEREDI Pál: „Egy minta-Magyarországot szervezni idebent”. *A nemzetépítők sorsátörténete = Forrásvidék.* i. m. (2017), 67.

⁴⁰ RÉZ: i. m. (2013), 27.

⁴¹ *Napi operatív jelentés, 1980. november 13. Belső ellenséges elemek tevékenysége = A megfigyelt ember.* i. m. (2020), 492.

és a népi-nemzeti ellenzék tömegeket mozditó, a nemzet egészében gondolkodó nézetei között állt fenn, és ami miatt, bár lehettek közös kezdeményezéseik, az utak a 80-as évek közepén, Monor után szükségszerűen szétváltak, s ez elvezette a népi-nemzeti mozgalmat a lakiteleki sátorverésig.

Az *Emlékkönyv* egyik eredménye volt – a benne szereplő írások önértékén túl – az addig soha nem látott összefogás a Kádár-rendszerrel szemben, az irányzatokon átívelő összefogásé, biztosan egyik nyitánya és ösztönzője volt a 80-as évek ellenzéki politizálásának. Ugyanakkor nem tudta tartósan áttörni a Bibó-felejtés falát: bár az életmű a rendszerváltást követően nincs a teljes elhallgatás állapotában, de eszméi, példája mégsem élő hagyomány. Az az eszmei-politikai irányzat, amely vállalhatná, vállalnia kellene történelmi és nemzeti hagyományai alapján, nem tette magáévá azt a több ezer évre visszanyúló görög filozófián, a római jogon, a parlamentarizmuson, a szolidaritáson és a szabadságjogokon alapuló, a teljes társadalmi felszabadulás követelményét és a szabadságjogok teljességének és intézményszerű teljességé-

nek szintézisét létrehozó, keresztény elveket követő európai eszmeiséget, amelyet Bibó életműve közvetít. Lehet, hogy nem is ismerik?

Sajnos egyetértőn kell idéznünk Papp István sommás állítását, amely szerint, bár az „ellenzék különböző szárnyaihoz tartozók sok mindent megértettek a bibói életműből, nagyon kevesen akadtak, akik valóban képesek voltak örökségét a maga teljességében feldolgozni és továbbgondolni”.⁴² Az *Emlékkönyv* végül – a szamizdat kiadását követően, évtizedes késéssel – a Századvég-EPMSz kiadásában 1991-ben megjelent, de Domokos Mátyás szavai és költői kérdése ma is érvényesek: „Bibó István élete és műve a tudatos felejtés hármasságában nyugszik, az *Emlékkönyv*vel együtt. Ugyan vajon kikben kelt 1991-ben, a hatalom csúcsain és virányos lankáin változatlanul morális félelmet Bibó alakja, életműve s az ő erkölce, eszméi jegyében fogant írásos emlékezete? Mindenesetre csak megismételni lehet Csurka István 1979-ben kelt írásának befejező mondatát: »szégyen, gyalázat«. Sőt: most már ezerszer az.”⁴³

Illusztráció:
Sz. Eszteró
Anett, 2022
© Magyar
Művészet

⁴² PAPP István: *A magyar népi mozgalom története 1920–1990*. Bp., Jaffa, 2012, 253.

⁴³ DOMOKOS Mátyás: *Mondom a magamét. A tudatos felejtésről* = *Kortárs*, 1991, 9. sz., 65.

A Tájékoztatási Hivatal szerepe a külpolitikai médiaügyekben 1960 és 1963 között

A Tájékoztatási Hivatal küldetése

A közvetlenül a Minisztertanács irányítása alatt álló Tájékoztatási Hivatal (TH) tipikusan pártállami hatalmi szerv volt, amelynek létrehozásával már az első Nagy Imre-kormány (1953–1955) is próbálkozott, ám ezt az ezután következő rövid Rákosi-restauráció felszámolta. Az 1956-os forradalom és szabadságharc leverése után azonban a Kádár-bábkormány rájött arra, hogy a tömegkommunikáció vagy, ahogy akkoriban nevezték, a propaganda mennyire fontos az egyébként ingatag legitimációval rendelkező fennálló politikai rendszer számára, és Marosán György, Kádár János pártvezető helyettese jó érzékkel ki is adta a jelszót: „A puskák után jön a *Népszabadság!*”¹ Ez az egyértelmű üzenet tette világossá, hogy ezentúl a hatalom nem bíz semmit a véletlenre, és mindent hajlandó elkövetni, hogy az idegen segítséggel vérbe fojtott forradalom rémképe mihamarabb eloszoljon Magyarország fölül. Ebben játszott fontos szerepet a TH, amelynek tevékenysége a média szinte minden szelére kiterjedt, szigorú rendben, szoros koordinációban végezve a munkát az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Osztályával (APO), természetes utóbbi dominanciájával, ami a pártállam sajátosságaiból következett.²

Az időbeli cezúrát pedig 1960-ban érdemes meghúzni a TH történetében. Ugyanis az 1958 elején újra létrejött intézmény addig rövid ideig regnáló elnökök (a nagy hatalmú Szirmai István, aki átkerült innen a pártközpontbeli APO-ra, valamint a korábban a TH Sajtó Osztályát vezető Gyáros László) irányítása alatt állt. Az első olyan elnök, aki egy évtizedet is eltöltött ebben a pozícióban, az elektromérnöki végzettséggel is rendelkező Naményi Géza

volt, aki 1959–1960 fordulóján kezdte el tevékenységét a TH élén, és egy évtizedes működésének is csak korai halála vetett véget. Az 1963-as másik időszakhatárt pedig az indokolja, hogy a továbbiakban tárgyalandó külpolitikai médiaügyek alapvetően változtak meg azzal, hogy Magyarország nemzetközi elszigeteltsége az általános (illetve a Kádár-rendszer által annak mondott) amnesztiával megszűnt. A pártállami sajtóirányító intézménynek mindemellett számos feladatot kellett ellátnia, a Parlament épületében lezajlott rendszeres főszerkesztői értekezletek lebonyolításától kezdve a lapengedélyezési ügyekig, az újságírók munkahelyi elhelyezéséig, premizálásáig vagy a fegyelmi ügyek kezdeményezéséig, illetve a Magyar Rádió és Televízió felügyeletéig (ez utóbbit az MSZMP KB APO kézi irányítása által vezérelve). Hozzájuk tartoztak a cenzurális ügyek is, attól függetlenül, hogy a főszerkesztőknek már volt egyfajta komoly szűrő szerepük, valamint az egyes minisztériumok sajtóosztályaival is ők tartották a kapcsolatot, ad absurdum a TH-val kellett egyeztetniük fontosabb ügyekben az újságíróknak is, hogy milyen kérdéseket tehetnek fel a minisztereknek és helyetteseiknek, de a tárcák sajtómegjelenéseibe is nem elhanyagolható beleszólásuk volt.

Nyugati hírek – a nomenklatúra kiváltsága

A média területén elvégzendő sokféle tennivaló közül kiemelkednek a külpolitikai médiaügyek, amelyek koordinálásában a 60-as évek első harmadában is tevékenyen részt vett a TH, természetesen számos alkalommal az APO véleményét kikérve.³ Előfordult azonban, amikor önállóan döntött – legalábbis nem maradt fenn írásos

¹ *A Magyar Szocialista Munkáspárt ideiglenes vezető testületeinek jegyzőkönyvei. II. 1957. január 25. – 1957. április 2.* Szerk. NÉMETHNÉ VÁGYI Karola, URBÁN Károly, Bp., Intera, 1993, 41.

² A TH másodszori megalakulásának történetéről lásd CSATÁRI Bence: *A Tájékoztatási Hivatal története Szirmai István elnöksége alatt (1956–1957)*. Bp., Nemzeti Emlékezet Bizottsága, 2015.

³ A TH-t a Külügyminisztérium Sajtó Osztálya előszeretettel tájékoztatta a nemzetközi politikai élet legfontosabb eseményeiről, többnyire a nagyköveti, kövzeti jelentések alapján. Megfelelő rendszerességgel

húsz-harminc oldalas külön kivonatot terjesztettek be a TH-nak, amelyben a legkülönbébb témák szerepeltek, úgymint az Egyesült Államok és De Gaulle kapcsolatának alakulása, a volt egyiptomi miniszterek politikai jogainak visszaadása, a Vietnám elleni francia lépések, a laoszi helyzet, Svédország, Norvégia és Finnország gazdasági állapota vagy a nyugat-berlini lakosság politikai beállítottsága. Ugyanígy terítékre került a nepáli delegáció 1960-as kínai útja, a városi népi kommunák szervezése Kínában, Dél-Korea katonaságának színvonal, Nagy-Britannia kapcsolata a kommunista országokkal, az NSZK

A Miklós utcai
autóbusz-
végállomás,
mozgó
újságosstand,
1962
© Fortepan,
adományozó:
Budapest
Főváros
Levéltára
Városrendezési
és Építészeti
Osztályának
fényképei

nyoma annak, hogy azt megelőzően az APO-val egyeztetettek volna –, és ennek nemegyszer sajtódiplomáciai jelentősége is volt. A médiairányító hatalom a kommunista Magyarországot ért, Nyugatról jött, éles kritikákat alaposan megszűrte, lényegében azt akarta elérni, hogy egyetlen negatív felhangú cikket se olvassanak a magyar emberek saját hazájukról idegen lapok közlésében, amely célkitűzés persze eleve halálra volt ítélve. Emellett pedig a kormány 1961. május 22-én létrehozta a közvetlenül a felügyelete alá tartozó Kulturális és Tájékoztatási Bizottságot, amelynek Tájékoztatási Albizottsága a Nyugatra irányuló, kommunizmust éltető propaganda koordinálását végezte.⁴

Ennek a törekvésnek – amelyet eleve megkérdőjelezett a nyugati rokonok által hazaküldött és el nem kobzott újságok tömkelege vagy a Szabad Európa Rádió hazánkban a műszaki zavarások ellenére is többé-kevésbé fogható „felforgató” adásainak sorozata – egyik lenyomata volt az a tény, hogy a lehető legszűkebbre szabták a nyugati lapokhoz hozzájutók körét. Ez arra vezethető vissza, hogy a bizalom a társadalom széles rétegei, illetve a döntő többsége iránt egyáltalán nem volt meg a pártállami rezsim részéről. Ezen nem is csodálkozhatunk különösebben, hiszen még a 60-as évek legelején is történtek kivégzések az 1956-os forradalom és szabadságharc megtorlásaként.

és az NDK határán fennálló viszonyok 1960-ban, Etiópia külpolitikája, az iráni belpolitikai küzdelmek és az angliai Munkáspártban 1960-ban zajló belső harcok. De beszámoltak Nasszer egyiptomi elnök 1960-as jugoszláviai útjáról, az 1960-ban megkötött angol–ciprusi egyezményről, az amerikai külpolitika és az ENSZ kapcsolatáról, Izrael afrikai országokhoz fűződő viszonyáról, illetve az Egyesült Államok afrikai politikai tevékenységéről 1960-ban. (Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára [MNL OL] XIX-A-24-b 10. d. 628/1960.) Egyiptom sajtóviszonyairól külön feljegyzés is született Naményi Géza számára 1961. június 5-én a Külügyminisztérium részéről. Ebben megfelelően sötét színben állították be az 1952 előtti állapotokat (amikor Egyiptomnak királyság volt az államformája), illetve

a 60-as évek eleji imperialista „burzsoá” egyiptomi sajtót. (MNL OL XIX-A-24-b 14. d. 433/1961. Ugyanilyen hangnemben számolt be a külügyi tárca az argentinai sajtóról is 1961. május 2-án. MNL OL XIX-A-24-b 14. d. 458/1961.) A TH pedig az újságírók kiküldésében is közreműködött az ügyeket intézve egyebek mellett akkor, amikor a PB arról határozott 1960. április 12-i ülésén, hogy az MTI a genfi tizhatalmi leszerelési értekezletre kiküldhet egy tudósítót egy hónapra. (MNL OL XIX-A-24-b 10. d. 204/1960. MNL OL M-KS 288. f. 5/178. 6. e. 89.)

⁴ Az albizottság kezdeményezésére az MTI 1962. január 1-jétől többnyelvű bulletint adott ki, átvéve ezt a szerepet a Külügyminisztérium cikkszolgáltatától. (MNL OL XIX-A-24-b 18. d. 576/1962.)

Mindezek ellenére már 1960-ban megpróbálta a Magyar Hirdető Vállalat Sajtófigyelő Szolgálatát jóval szélesebbé tenni a nyugati sajtóorgánumokból részesülők körét. Ezekben a lapokban – nem nehéz belátni – a nyugati világ meglehetősen távolságtartó, sokszor ironikus hangvételű cikkei jelentek meg, bemutatva a magyar pártállami rendszer visszasságait: a törvénytelenéseket, a véres megtorlásokat, a helyi „kiskirályok” és pártapparatszik holdudvaruk hatalommal való visszaéléseit és nem utolsósorban a demokrácia hiányát. Ehhez kapcsolódóan beadták a kérelmüket a TH-hoz 1960. július 1-jén Zsigmond Endre igazgató aláírásával: felsorolásukban több tucat újság, valamint jó néhány pénzintézet szerepelt, de idevették még Móricz Virágot, Móricz Zsigmond lányát is. Indokuk az volt, hogy a drága nyugati újságok sokkal jobban hasznosultak volna, ha azokból valamivel többen részesülnek, ráadásul mindezzel együtt vigyázni tudtak volna arra is, hogy megbízható káderek kapják ezeket a lapokat. Másik érvük pedig az volt, hogy a szigorú szabályozással a hazai kultúra nagyjai olyan hírekről maradtak le, amelyek fejlődésük szempontjából egyébként nélkülözhetetlenek voltak.⁵

Kérésük azonban nem talált a TH-nál meghallgatásra, és végül ehhez képest csak jóval szűkebb kör lett az, amelynek tagjai Magyarországról szóló nyugati újságok bolog birtokosainak mondhatták magukat, nevezetesen azok, akik az úgynevezett MTI-bizalmasokból is részesültek. Ez a döntés a kérelemben felsoroltaknál jóval szűkebbre fogta azoknak a körét, akik nyugati újságok híreit vehették a kezükbe, az 50-es évek végi állapotokhoz képest azonban valamivel mégiscsak emelkedett a nyugati lapokból részesülő kiváltságosok száma. Halasi György, az MTI szerkesztőségi titkára elküldte a TH-nak 1960. augusztus 24-én azt a listát, amelyet a 60-as évek elején véglegesnek tekinthetünk a „bizalmasok” tekintetében, s ezen a körön csak kisebb változtatások estek ebben az időben, ezért érdemes számba vennünk a tekintélyes listát.

Természetesen a legfőbb pártállami vezetők és a nomenklatura tagjai szerepeltek ennek az élén: az MSZMP PB tagjai, a KB tagjai és póttagjai, a KB osztályvezetők, osztályvezetői és helyetteseik, a megyei párttitkárok, budapesti kerületi párttitkárok, a budapesti pártbizottság titkárai, a szegedi városi párttitkár és a Pártfőiskola igazgatója (Kassai Géza). Rajtuk kívül a média szempontjából kiemelt szerepük miatt Kállai Gyula⁶ kulturális ügyekért felelős, 1959-ben leváltott KB-titkár, valamint Szakasis Árpád⁷ korábbi államfő, a Magyar Újságírók Országos Szövetségének (MÚOSZ) elnöke külön, név szerint szerepelt a felsorolásban.⁸

Őket követték az egyes tárcák élén állók, valamint az ott nagyobb befolyással bíró politikusok: Belkereskedelmi Minisztérium (Tausz István), Belügyminisztérium (Bartos Antal, Biszku Béla, Borgos Gyula, Földes László, Garamvölgyi Vilmos, Hajdú Pál, Hazai Ernő, Hollós Ervin, Horváth Gyula, Izsák Sándor, Kovács János, Markó Imre, Némethi József, Rajnai Sándor), Egészségügyi Minisztérium (Doleschall Frigyes, Simonovits István), Élelmiszerügyi Minisztérium (Kovács Imre, Dabronaki Gyula), Építésügyi Minisztérium (Köböl József, Trautmann Rezső), Igazságügyi Minisztérium (Nezvál Ferenc, Andó Ferenc), Könnyűipari Minisztérium (Nagy Józsefné), Közlekedés- és Postaügyi Minisztérium (Kossa István), Külkereskedelmi Minisztérium (Incze Jenő, Karádi Gyula), Munkaügyi Minisztérium (Kisházi Ödön), Művelődésügyi Minisztérium (Benke Valéria, Aczél György, Ilku Pál, Molnár János).⁹

A minisztereken és helyetteseiken kívül megkapta a nyugati sajtót, illetve az MTI „bizalmasait” az Állami Egyházügyi Hivatal (Olt Károly), a Budapesti Rendőrfőkapitányság (Soós György, Tihanyi Sándor), az *Élet és Irodalom* szerkesztősége (érdekes, hogy itt nem határoztak meg egyetlen főszerkesztőt, hanem az egész kollektívát összességében), az IBUSZ (Láncos János), a Kossuth Kiadó (Vass Henrik), a Központi Statisztikai Hivatal (Péter

⁵ MNL OL XIX-A-24-a 5. d. 659/1960. 2–4.

⁶ Kállai Gyula 1949 és 1951 között külügyminiszteri, 1955–1956-ban népművelési miniszterhelyettesi rangot töltött be, a Kádár-bábkormányban 1957–1958-ban pedig művelődésügyi miniszter volt. 1958–1960-ban államminiszterként, 1960–1961-ben a Minisztertanács első elnökhelyetteseként, 1961 és 1965 között pedig a Minisztertanács elnökhelyetteseként funkcionált, mígnem 1965–1967-ben a kormány vezetésével bízták meg. 1967-től 1971-ig az országgyűlés elnöke, 1967 és 1989 között az Elnöki Tanács tagja volt. BÖLÖNY József: *Magyarország kormányai 1848–1992*. Szerk. HUBAI László, Bp., Akadémiai, 1992, 320–321. A TH Kállai Gyulával szinte posztjától függetlenül mindannyiszor élénken tartotta a kapcsolatot ebben az időszakban. 1961. december 12-én például Naményi Géza, mint egy referálva az aktualitásokról, az *Új Írás* abban a hónapban megjelent néhány cikkét ajánlotta a vezető politikus figyelmébe. A szerzők és a címek közül kiemelte Birkás Endre: *A Lánchíd*on, Benjámin László:

Se cinikus, se prédikátor, valamint ugyancsak tőle a *Távolodó* című írásokat. Kállai Gyula figyelmébe ajánlotta továbbá a *Hétfői Hírek*ben Bános Tibornak a Petőfi Színházban akkoriban tartott *Mélyvíz* című színdarab premierjéről írt kritikáját, ami szerinte ugyan rendkívül kemény hangú, de ezzel együtt jogos volt, sőt, még elmarasztalóbb is lehetett volna, ha a politikailag kifogásolható részeket is görcső alá vette volna a cikk írója. (MNL OL XIX-A-24-a 10. d. 1216/1961.)

⁷ Szakasis Árpád 1945 és 1948 között államminiszter, 1948-ban iparügyi miniszter, 1948–1949-ben köztársasági elnök, 1949–1950-ben az Elnöki Tanács elnöke volt, majd 1958 és 1965 között az Elnöki Tanács tagja maradt. A MÚOSZ élére 1958-ban választották, amely posztot 1965-ben bekövetkezett haláláig betöltötte. BÖLÖNY: *i. m.* (1992), 390.

⁸ MNL OL XIX-A-24-a 5. d. 659/1960. 5–6.

⁹ MNL OL XIX-A-24-a 5. d. 659/1960. 5–6.

György), a Legfelső Bíróság (Jahner-Bakos Mihály), a Legfőbb Ügyészség (Szénási Géza, Szalai József, Katona Zoltán, Tóth Lajos), a Magyar Nők Országos Tanácsa (Erdei Lászlóné), a Magyar Rádió és Televízió (Hárs István, Kiss Kálmán, Gács László, Karcagi Sándor, Kulcsár Ferenc, Tardos Andor, Várnai Vilmos), a Magyar Testnevelési és Sport Hivatal (Hegyi Gyula), a Munkásörtség Országos Parancsnoksága (Halas Lajos), a MÚOSZ (Siklósi Norbert), a *Nők Lapja* (Németh Irén), az Országos Takarékpénztár (László Andor), a *Szabad Föld* szerkesztősége (ahogy az *Élet és Irodalom* esetében is, kollektíven megemlítve), a SZOT Nemzetközi Kapcsolatok Osztálya (itt sem nevezték meg közelebbről a személyt), a TH (Naményi Géza), a Vízügyi Főigazgatóság (Dégen Imre), végezetül a Zrínyi Kiadó (Kornis Pál).¹⁰

Összességében elmondható, hogy ebbe a fenti belső bizalmi körbe a hatalombirtokosok kerültek, így az információ tulajdonlása egyet jelentett a hatalmi szférába való bekerüléssel. Idetartoztak még az aktív kommunista politikusokon kívül azok a személyek is, akikre feltétlenül szüksége volt a hatalomnak, illetve olyanok is, akik valamilyen módon kapcsolatban álltak a nemzetközi világgal, és ezen belül óhatatlanul a nyugati világgal is. Ez utóbbi kategóriába sorolhatjuk a Vízügyi Főigazgatóságot, amelynek tudnia kellett bizonyos változásokról a nagyvilágban. Itt kell megjegyeznünk, hogy a nyugati lapok jelentős része nem feltétlenül azért volt fontos egy-egy hivatalvezetőnek, mert abból ki tudták szemezgetni a Magyarországra dehonesztáló megjegyzéseket, hanem kifejezetten szakmai szempontból volt egyes lapokra szükségük. A hatalom pusztán attól félt, hogy ha ezek a pártállam számára első pillantásra egyébként ártalmatlannak tűnő újságok, magazinok a nagy nyilvánosság elé kerülnek, akkor a széles közvélemény számára mégis azok a típusú információk lesznek fontosak, amelyek a későbbiekben majd a szamizdat irodalom alapjait képezték, és nem azok,

amelyekről elsősorban ezek az alapvetően szakmai vagy szórakoztató jellegű lapok szóltak.¹¹

A nyugati sajtó Magyarországot illető, kellően kemény bírálattal cikkeit, illetve rádió- és televízióműsorai természetesen irritálták a magyarországi hatalmat, ideértve a médiairányítást is. Naményi Géza ezzel kapcsolatban írt feljegyzést az APO vezetőjének, Rapai Gyulának 1960. október 4-én, amelyben a Szabad Európa Rádió „rágalomhadjáratát, uszításait” nehezményezte, megállapítva, hogy azokban több, Magyarországon megjelenő újságból is idéztek. Ezek között említette, hogy a Központi Népi Ellenőrzési Bizottság lapjában megjelent cikkeket is nem egyszer felhasználták adásaikban. A TH kiderítette, hogy a Kultúra Külkereskedelmi Vállalattól ezt a lapot előfizette egy müncheni könyvkereskedő, minden bizonnyal a Szabad Európa Rádió megbízásából, így juthattak hozzá olyan információkhoz, amelyeket a Magyar Népköztársaság ellen használhattak fel. Erre a TH sem kételkedett a megoldásban: megszüntette a lap küldését az akkori NSZK-ba. A Kultúra Külkereskedelmi Vállalattal egyetértésben megszüntették többek között a *Közgazdasági Szemle*, a *Statisztikai Havi Közlemények*, a *Népegészségügy*, a *Köznevelés és az Agrártudomány* című lapok olyan címekre való küldését, amelyek emigrált politikusok lakhelyeül szolgáltak. Egyetlen névként Málnási Ödön, „egykori nyilasvezért” említették meg, aki információik szerint több emigráns lap kommentátoraként is tevékenykedett. Mindezek alapján azt tervezték, hogy megállapítják azoknak a folyóiratoknak és szaklapoknak a listáját, amelyeknek külföldi előfizetési terjesztését megtiltanák, ugyanakkor ki is vonnák azokat az utcai árusításból, mert attól tartottak, hogy ott is megvehetik a külföldiek. Így tehát a veszélyesnek ítélt lapokat csakis magyarországi előfizetők kaphatták meg a TH elképzelései szerint, azt pedig már nem firtatták, hogy az utóbbi körből is beszerezhetők volna a külföldiek a számukra érdekes orgánumokat.

¹⁰ MNL OL XIX-A-24-a 5. d. 659/1960. 5–6. Az MTI „bizalmasaihoz” hozzájutók köre az évek során leginkább a kinevezések és leváltások következtében változott, tehát poszthoz kötötték. Akit kineveztek az adott hatalombirtokosi körbe, az újonnan megkapta, míg akit eltávolítottak addigi befolyásos posztjáról, az a későbbiekben nem kapta meg. Erre példa sok más politikustársa mellett Jávors Ervin, az Országos Tervhivatal 1963 elején kinevezett elnökhelyettese, aki kérelmezte új vezető beosztásának megfelelően az MTI-kiadványt, és azt Naményi Géza engedélyezte is 1963. január 9-én. (MNL OL XIX-A-24-a 20. d. 27/1963.)

¹¹ A nyugati világgal speciális módon is tartották a kapcsolatot a kommunista államok újságírói. A MÚOSZ minden évben szeptember 8-án megtartotta a leginkább a kommunista és fejlődő országok újságírószervezeteit tömörítő Nemzetközi Újságíró Szervezet (NÚSZ) felhívására az újságírók nemzetközi szolidaritási napját, amelyen felhívták a figyelmet „a nyugati országokban bebörtönzött haladó újságíró kolégákra”. Ennek keretében gyűjtést is rendeztek megsegítésükre. Arról

már nem szól a fáma, hogy a börtönökbe miként juttatták el a pénzt, mindenesetre ez nehezen kivitelezhető akciónak mutatkozott, kivéve, ha a családoknak adták az összegeket. Természetesen a „haladó szellemű” újságírók mind kommunisták voltak, akik bizonyosan megrendültek volna hitükben, ha tudtak volna mindazokról a törvénytelen-ségekről, amelyeket a vasfüggönytől keletre követtek el a kommunizmus eszméjének égése alatt. (MNL OL XIX-A-24-a 6. d. 949/1960.) A NÚSZ Budapesten megtartott V. kongresszusáról pedig Orbán László tájékoztatta az APO-t 1962. augusztus 25-én. Megállapította, hogy a szakmai szempontokat háttérbe szorították ezen a rendezvényen a politikaik, emiatt sok polgári értékrendű újságíró maradt távol. Egyúttal arról is beszámolt, hogy a nemzeti újságíró szövetségek képviselői afelett is sajnálkoztak, hogy a „monopoltoke” nagyban korlátozta a szabad és független tevékenységüket. Az esemény alkalmából maga Kádár János is adott fogadást. (MNL OL M-KS 288. f. 22/1962 10. ó. e. 167–169.)

Az esetleges devizális bevételkiesést pedig magyar sportlapok exportjával kompenzálták volna.¹²

A nyugati sajtóorgánumok hazai könyvtárakban való megjelenése, illetve az azokhoz való könnyű lakossági, azaz olvasótermi hozzáférés ugyancsak fejtörést okozott a médiairányítást végző hatalmi szerveknek.¹³ Naményi Géza éppen emiatt kezdeményezte 1960. november 23-án Biszku Béla belügyminiszternél, hogy állítsanak fel egy háromtagú bizottságot a Belügyminisztérium, a Művelődésügyi Minisztérium és a TH képviselőiből, hogy ellenőrizzék: a művelődésügyi miniszter 0041/1959 számú „zárt közgyűjtemények” kezelésére vonatkozó rendelkezésének mennyiben tesz eleget a fővárosi Szabó Ervin Könyvtár. A TH vezetője megállapította, amit tulajdonképpen nyílt titokként kezelt a korabeli értelmiség, miszerint több amerikai és nyugat-európai lapot előszeretettel forgattak az odalátogatók, hogy tájékozódjanak a vasfüggönytől nyugatra eső világ ügyeiről. Erről Naményi Géza interpretálása szerint több emigráns magyar lap (*Amerikai Magyar Népszava*, *Nemzetőr*) is beszámolt, arról cikkezve, hogy ezek közül az amerikai *Life* című folyóirat volt a legnépszerűbb. A kemény hangú levél – talán Biszkunak akart megfelelni Naményi – felhívta a figyelmet arra: a TH magánszemélyeknek nem engedélyezte a *Life* olvasását, ezért is kezdeményezte a vizsgálat megindítását. Hiába volt azonban a szigorú hangvétel, nem Biszku Béla, hanem Borgos Gyula, a Belügyminisztérium titkárságvezetője válaszolta meg a megkeresését 1961. január 6-án. Ebben az állt, hogy Kócsag József rendőr főhadnagyot, titkos ügykezelési revizort bízták meg a bizottságban való részvétellel, hogy megállapítsák, mely orgánumokat nyilvánítsák ellenségesnek, illetve időnként ellenséges írásokat megjelentető lapoknak. A Szabó Ervin Könyvtártól a Művelődésügyi Minisztérium bekérte a külföldi folyóiratok és lapok jegyzékét, amelyen a közgyűjtemény bejelölte, ezek közül melyekre tartanak igényt a jövőben is, illetve melyeket mondták le. Ebből kiderült, hogy az omni-zus *Life*-ot már nem rendelték meg a továbbiakban.¹⁴

A művelődésügyi tárca azonban ennél ravaszabb volt: még a háromtagú bizottság felállása előtt kiküldte két alkalmazottját, hogy ellenőrizze az elvileg zártként kezelendő nyugati lapok hozzáférhetőségét. Azt tapasztalták,

hogy az előírások ellenére a „nyugati ellenséges sajtótermékeket” a könyvtárban látható helyen tárolták, és azokat a könyvtárosoktól minden nehézség nélkül bárki megkaphatta betekintésre. Erre már a Belügyminisztérium is megmozdult, és teljes elánnal szorgalmazta a TH által felvetett háromtagú bizottság megalakítását. Aczél György is megszólalt az ügyben: 1960. december 26-án kijelölte a vizsgálat lefolytatására hivatott bizottság tagjának Kondor Istvánné osztályvezetőt. A művelődésügyi miniszter „első felettese” szintén szóvá tette, amit korábban a belügyi tárca titkos ügykezelési revizora, nevezetesen azt, hogy több olyan nyugati folyóirat, napilap, amelyeknek zárt anyagban lett volna a helyük, megkötöttség nélkül eljuthattak az olvasókhoz. Egy 1961. március 18-án kelt, Ember Pálné által szignált feljegyzés összegezte a bizottság tapasztalatait. Eszerint Révész Ferencsel, a Szabó Ervin Könyvtár igazgatójával megbeszélést folytattak, áttekintették a nyugati, általuk zártként kezelt folyóiratok listáját, és azt nem tartották elegendőnek, ezért javasolták annak kiegészítését. Kérték több folyóirat – *New York Herald Tribune*, *Paris Match*, *Les Temps Modernes* – szemlélését, és azt, hogy amennyiben ezek a lapok ellenséges cikkeket tartalmaznak, kezeljék azokat „zárt anyagként”, és csak az erre vonatkozó engedéllyel rendelkezők számára adják ki. Ezt az intenciót a könyvtár igazgatója természetesen elfogadta. A TH és a Belügyminisztérium pedig egyetértett abban, hogy a jövőben országos szinten a művelődésügyi tárcát bízzák meg a többi könyvtár ilyen irányú ellenőrzésével, tehát a TH és a belügy a továbbiakban ebben nem szándékozott részt venni.¹⁵

Médiakapcsolatok a keleti blokk országaival

A hatalom számára persze nemcsak a nyugati sajtóban a kádári Magyarországról szóló híradások, publicisztikák, kommentárok voltak fontosak, hanem az is, hogy a vasfüggönytől keletre milyen felhangú cikkek, hírek jelentek meg a „legvidámabb barakknak” hazudott magyar proletárdiktatúráról, illetve az, hogy a magyarországi sajtó milyen cikkeket írt a keleti blokk államairól. Ezt kordában tartandó az MSZMP KB Tudományos és Kulturális Osztályát és az MSZMP KB APO-t összefogó és komoly po-

¹² MNL OL XIX-A-24-b 11. d. 429/1960.

¹³ Ezzel a kérdéssel még az állambiztonság is foglalkozott később a belső elhárítás kulturális vonalához tartozó ügynökeinek keresztül. „Rigai András” fedőnevű tmb. 1977. április 20-án például arról jelentett operatív tisztjének, Gyulafi Józsefnek a „Hobby” fedőnevű lakáson, hogy az Egyesült Államok követségének könyvtárában beiratkozás nélkül is kiszolgálták az érdeklődőket az amerikai lapokból az olvasóteremben helyben olvasásra. Még a könyvtáros hölgyről is adott leírást (középkorú, elsősorban felügyeleti funkciót lát el, a könyvek tartalmát kevésbé ismeri), illetve arról, hogy rendelkezésre álltak szabadon el-

vihető propagandaanyagok is az olvasók számára, amit a hatalom különösen veszélyesnek ítélt meg. (Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára [ÁBTL] 3.1.2. M-39472. „Rigai András” 103.)

¹⁴ MNL OL XIX-A-24-b 11. d. 544/1962.

¹⁵ MNL OL XIX-A-24-b 11. d. 544/1962. A TH az 1960-as Budapesti Ipari Vásáron kiadni tervezett sajtóorgánumok közül sem engedélyezte mindet, bizonyára ideológiai okokból. A betiltott lapok: az *Ecrits de Paris* 1960. februári és áprilisi, a *Preuves* 1959. októberi és 1960. áprilisi, a *Les Annales* 1958. márciusi és a *Constellation* 1956. januári számai. (MNL OL XIX-A-24-b 10. d. 239/1960.)

litikai súllyal rendelkező Agitációs és Propaganda Bizottság kiemelt hangsúllyal kezelte a „baráti” országokkal tartott médiakapcsolatokat, illetve az ezekről az államokról szóló tudósítások minőségét, tartalmát, híven a PB 1959. február 24-i határozatához.¹⁶ Egy 1960. július 6-án kelt határozatukban a fennálló nemzetközi politikai-gazdasági-társadalmi helyzetet a pártállami diktatúrák javára jelentősen kozmetikázták, úgy beállítva a két világtábor közötti versengést, illetve a hidegháborús fenyegetést, hogy abból erkölcsileg és a hétköznapi, gyakorlati élet szempontjából is a pártállami diktatúrák kerüljenek ki győztesen. Arról írtak, hogy a szocialista országokkal foglalkozó sajtópropagandának kettős feladatot szabtak: „Ápolja és mélyítse el népünkben a proletárinternacionalizmus gondolatát. Ismertesse dolgozóinkkal a testvéri népek múltját és jelenét, valamint szocialista jövőjük érdekében tett erőfeszítéseiket. A szocialista országok eredményeivel foglalkozó sajtópropaganda irányítói tartsák szem előtt, hogy a magyar dolgozókhhoz szólnak: nyújtssanak segítséget a munkásoknak, a parasztoknak és az értelmiségi dolgozóknak a szocialista országokban elért eredmények, a bevált, helyes módszerek és kezdeményezések ismertetésével, lelkesítsék ezáltal is őket feladataik megoldására.”¹⁷

A dokumentum – nem meglepő módon – kifejezetten elfogult hangnemben írt a pártállami diktatúra „vívmányairól”, és azt szerette volna, ha ennek a sajtó is minél szélesebb körben hangot adna. Nehezményezte ugyanakkor, hogy nem kellő mennyiségű és minőségű cikk és híradás jelent meg a sajtóban a keleti blokk országainak állítólagos eredményeiről. E mögött az is meghúzódhatott, hogy a sajtó területén a nagy átképzések ellenére nem kevés polgári értékrendű újságíró dolgozott. Meglepő azonban, hogy a nyugati országok technikai vívmányairól szóló cikkek mennyiségét is kevesellték: „Sajtópropagandánk általában visszatükrözi a szocialista tábor országainak fejlődését, egyre növekvő nemzetközi súlyát, tekintélyét. Az utóbbi hónapokban megjelent elemző cikkek hozzájárultak az egység erősítéséhez, bizonyították, hogy az egész szocialista táborral együtt foglalnak állást a legfontosabb nemzetközi kérdésekben, különös tekintettel a leszerelésre és a német kérdés [bő egy évvel vagyunk a berlini fal megépítése előtt, de a keletnémet állampolgárok Nyugat-Németországba való szökései kezdtek tömeges méretet ölteni – Cs. B.] rendezésére. Mindazonáltal, bár nem kevés az elmélyült, átgondolt, színvonalas riport és tudósítás,

sokkal kedvezőtlenebb a kép a szocialista országok belső életének ábrázolása tekintetében. Sajtónk még mindig hiányosan tükrözi a szocialista országok gazdasági és kulturális eredményeit. Hiányzik az átgondolt, rendszeres, elmélyült tájékoztatás a Szovjetunió és a népi demokráciák népgazdasági terveinek végrehajtásáról, a népjólét emeléséről. Nem kielégítő a KGST szerepének ismertetése sem. Kíváncsinos volna, hogy a lapok minden jelentősebb egyezményt kommentáljanak, magyarázzák jelentőségét a szerződő felek szempontjából. Elmaradt sajtónk a szocialista országok technikai és tudományos vívmányainak ismertetése tekintetében is. Természetes és helyénvaló, hogy az elmúlt évben sok cikk jelent meg az űrkutatás szovjet eredményeiről, hiba azonban, hogy e mögött messze elmaradt a szovjet tudomány és technika egyéb sikereinek, valamint a többi szocialista ország technikai és tudományos eredményeinek propagálása. Helytelen, hogy sajtónk néha mesterségesen kisebbiti a nyugati országok technikai és tudományos eredményeit. A nyugati technikai és tudományos eredményeknek is helyet kell szentelni a lapokban anélkül, hogy a túlzás hibájába esnénk.”¹⁸

Az Agitációs és Propaganda Bizottság ebben az 1960 nyarán hozott határozatában kiadta az utasítást: „A jövőben minden rendelkezésre álló forrást fel kell használni annak érdekében, hogy minden lap a maga olvasótáborának – hosszabb időt véve alapul – megközelítőleg teljes képet adjon a szocialista tábor országainak mindenirányú fejlődéséről.” Némiképp meglepő módon hozzátették azonban, hogy a pártállami tollforgatók, nyilván a megfelelési kényszersztól hajtva, sokszor túlságosan is elfogultak voltak a kommunista államok fejlődését illetően. Ennek a magatartásnak a levetkőzését kérték, értelemszerűen úgy, hogy ne essenek át a ló másik oldalára, és ne illessék túlságosan sok negatív kritikával a pártállami tábor: „Tipikus jellemzője sajtópropagandánknak a rózsaszínű szemüveg, amelyen keresztül újságíróink jelentős része a baráti országok életét szemléli. A reális szemléletnek kell uralkodnia a szocialista országokról szóló cikkekben is. Ez természetesen semmi esetre sem jelenthet kritikát az illető ország pártjával, politikájával, vezetési módszereivel szemben. Az élet egy-egy területét az eredményekkel és a nehézségekkel együtt úgy mutassák be lapjaink, hogy az összkép pozitív maradjon.”¹⁹

A pártvezetés Agitációs és Propaganda Bizottsága a feladatok között határozta meg, hogy rendszeresen jelenje-

¹⁶ A határozat sajnálkozott afelett, hogy „nem elég átgondolt és nem elég mélyenszántó a szocialista országokkal foglalkozó sajtópropaganda”. (MNL OL XIX-A-24-b 11. d. 408/1960. 2.) A vonatkozó PB-határozat megtalálható: MNL OL M-KS 288. f. 5/119. ö. e. 84–97.

¹⁷ MNL OL XIX-A-24-b 11. d. 408/1960. 1. Hasonló módon már

1959-ben is foglalkozott az APO a szocialista országok magyar sajtóban való megjelenítésével. (MNL OL M-KS 288. f. 22/1959 6. ö. e. 34–44.)

¹⁸ MNL OL XIX-A-24-b 11. d. 408/1960. 1–2.

¹⁹ MNL OL XIX-A-24-b 11. d. 408/1960. 2.

nek meg a szocialista országokról cikkek és riportok, amelyek témái között az arányokat meg kellett tartani. Ezek megvalósításáért, valamint a keleti blokk országaiból tudósító újságírók felkészítéséért a szerkesztőbizottságokat tette felelőssé. A „baráti” országokkal foglalkozó írások megjelentetését tervszerűbbé és elmélyültebbé akarták tenni, és azt is hangsúlyozták, hogy az eltérő életszínvonalú országokról szóló híradásokat mindig annak fényében kell megírni, hogy honnan indultak a II. világháború befejezése előtt. Az APO-t bízta meg azzal, hogy hangolja össze a MŰOSZ, a TH és a szerkesztőségek munkáját a külföldi kiutaztatások terén, hogy ne forduljanak elő kereszteszervezések. Kicsit életszerűbbé szerették volna tenni a cikkeket, ezért is kérték, hogy azok szóljanak a munkások és az üzletemberek külföldi tapasztalatairól is a tudósok és művészek eredményei mellett. A szükséges „vörös farok” is megjelent a dokumentumban, amikor azt az utasítást is adták, hogy a politikai napilapok foglalkozzanak többet a jellegüknek megfelelő témákkal, így a *Népszabadság* a testvérpártok életével, a *Népszava* a szakszervezeti élet történeteivel, a *Magyar Nemzet* pedig a keleti blokk népfrentmozgalmaival. Ebbe a sorba illeszthető be az is, hogy kérték a lapok kulturális és művészeti rovatát: gyakrabban közöljék a kommunista országok íróinak, költőinek írásait, a külföldön járt újságírók pedig számoljanak be az éppen aktuálisan felkeresett rezsim irodalmi életének eredményeiről és terveiről. Egyúttal, kissé talán szokatlan módon, azt is kérték, hogy a Csehszlovákiában és Romániában élő magyar irodalmárok műveit bővebben ismertessék. Ha azonban hozzátesszük, hogy az irat nem elsősorban az írók magyarságát, hanem azt hangsúlyozta, hogy „baráti” országokban tevékenykedtek, rögtön érthetőbbé válik az instrukció.²⁰

A kommunista államok közötti legmagasabb szintű kapcsolatoknak is voltak médiavonatkozásai, amelyek a TH feljegyzései között megjelentek. Az APO Sajtóosztálya a legfelsőbb hatalom elvárásainak megfelelően arról tájékoztatta a TH-t 1958. április 14-én, hogy 1958-ban a szovjet párt- és kormányküldöttség Magyarországon tett látogatása mennyire pozitív visszhangot keltett az újságírók körében. Nem kis túlzással azt állította ez a dokumentum, hogy az ehhez kapcsolódó gyűlésekre kiküldött tudósítók fellelkesedve jöttek vissza a szerkesztőségekbe, mert nagy eredménynek tartották, hogy a pártfőtitkári

tisztsége mellett miniszterelnökké választott Hruscsov ebben a minőségében elsőként Magyarországon járt. Ha ehhez hozzámítjuk, hogy Kádár János és Hruscsov között bensőséges viszony állt fenn, amit visszavezethetünk arra, hogy Kádár egy életre lekötöztetettjévé vált a szovjet pártvezetőnek az 1956-os forradalom és szabadságharc leveréséért és azért, hogy őt helyezte az MSZMP KB első titkári székébe, akkor sokkal érthetőbbé válik a médiának ez a fajta hozzáállása. A hazai keményvonalas kommunis táknak üzenve, a *Népszavát* idézve még azt is hangsúlyozta az irat, hogy „Hruscsov elvtárs miniszterelnökké választását győzelemnek tekintik a szektás erők és szektás módszerek felett”.²¹

Az SZKP XXII. kongresszusának kommunikációja²²

A Szovjetunió Kommunista Pártja (SZKP) XXII. kongresszusa tudósításának előkészítésére nagy gondot fordítottak a sajtóban a keleti blokk minden országában. Ennek kellemetlen előzménye volt a magyar sajtó berkein belül – amit bizalmasan kezeltek, és csak titkos ügykezelésű iratok formájában maradt fenn az erről szóló információ az utókor számára –, hogy 1961. szeptember 27-én a moszkvai magyar nagykövetség a Külügyminisztérium Sajtó Osztályán keresztül amiatt méltatlankodott a TH-nál, mert a Magyarországról érkező újságírók sokszor fel sem keresik a magyar külképviseletet a szovjet fővárosban, noha az mindkét fél számára hasznos információkkal szolgálna. Ennek a megváltoztatását erőteljesen szorgalmazták a magyar diplomata, ami a TH-nál megértő fülekre talált, különösen a kiemelkedő fontosságúként kezelt XXII. pártkongresszus előtt. Ennek a „kérésnek” a hátterében azonban nyilvánvalóan az állt, hogy az újságírókat még a moszkvai magyar nagykövetség is ellenőrizni akarta, és szinte biztosak lehetünk abban, hogy ha erre nem nyílt módjuk hivatalos úton, akkor informálisan, államvédelmi úton tették meg.²³

Nemigen bízták a véletlenre a XXII. kongresszusról szóló híradásokat, amit abból is kikövetkeztethetünk, hogy az 1961. októberi rendezvényt már 1961. június 3-án elkezdték előkészíteni. A TH-ban felvetődött a napilapok terjedelmi és példányszámnövelésének szükségessége, ami, ismerve a korabeli viszonyokat és az előző két szovjet

²⁰ MNL OL XIX-A-24-b 11. d. 408/1960. 4–5.

²¹ MNL OL 288. f. 22/1958 6. ö. e. 303.

²² Az SZKP XXII. kongresszusáról született kiadvány Magyarországon is, amely tartalmazza a legfontosabb beszédeket. Az SZKP XXII. kongresszusa. 1961. október 17–31. Szerk. FEDOR János, Bp., Kossuth, 1962. Korabeli, tendenciózus politológiai elemzés is született a kongresszusról. HÉDER Józsefné: Az SZKP XXII. kongresszusa és a mar-

xista államelmélet néhány kérdése = Filozófia IV. Acta Universitatis Szegediensis. Sectio philosophica. Szerk. KALOCSAI Dezső, Szeged, JATE BTK, 1962, 25–39. Az eseménynek a tudománypolitikában is lett következménye. Lásd A Magyar Tudományos Akadémia feladatai és lehetőségei az SZKP XXII. kongresszusa után. Szerk. GEGESI KISS Pál, Bp., MTA, 1962

²³ MNL OL XIX-A-24-b 14. d. 697/1961.

pártkongresszus tapasztalatait, jogosnak tűnt. A TH ennek fényében megtárgyalta az összes politikai napilap papírszükségletét, és a felmerülő többletigényt megvitatta az Országos Tervhivattal.²⁴ Valószínűleg nem volt egyszerű a tárgyalássorozat, amely médiapolitikai háttéralkuktól és kompromisszumoktól sem lehetett mentes, mert csak 1961. október 6-án, nem sokkal a kongresszus kezdete előtt írt Naményi Géza az APO-nak arról, hogy megvannak a fő sarokszámok. Ennek origója viszont mindenképpen az lett, hogy az Országos Tervhivatal tudomásul vette: a nagyobb papírfogyasztást nem a sajtó számára 1961-re kiutalt rotációs papír-keretből, hanem az ennél jóval nagyobb halmazt jelentő országos készletből fedezik. Hogy mennyire képlékeny volt a politikai helyzet, illetve a magyar kommunisták mennyire nem voltak biztosak abban, mi zajlott szovjet elvtársaik körében, jól jelzi, hogy csak feltételes módon állapították meg az elhasználható papírmennyiséget, ugyanis az nagyban függött a rendezvényen elhangzottak tartalmától. A *Népszabadság* esetében például azt állapították meg, hogy ha a kongresszusi anyag kitesz négy oldalt, akkor ezzel a terjedelemmel lehet bővíteni a tizenkét oldalt. A *Népszava* és a *Magyar Nemzet* esetében ez úgy nézett ki, hogy a nyolc oldal helyett akkor jelenhetnek meg tíz oldalon, ha a kongresszusi anyag elérte a három kolumnát. Az *Esti Hírlap*nál pedig kétoldalas plusz kongresszusi anyag jelentette az engedélyt arra, hogy hat helyett nyolc oldalon jelenhessenek meg. Ez utóbbi feltétel volt érvényes a megyei napilapokra is. Felkészültek egy vészforgatókönyvre is, mivel valószínűleg kiszároghattak az előzetes desztalinizációs hírek. Eszerint, ha Hruscsov Központi Bizottságnak adandó beszámolója különösen nagy terjedelemre rúgna, akkor a *Népszabadság* engedélyt kapna húsz, a *Népszava* és a *Magyar Nemzet* pedig tizenkét-tizenkét oldalra. Ugyanez a megyei napilapokat az addigiakon felül is plusz kétoldalnyi terjedelemre jogosítaná fel.²⁵

A *Népszabadság* 1961. október 13-án fogadta el a szerkesztőbizottság határozatát az SZKP XXII. kongresszusának tudósításaival kapcsolatban, majd egy nap múlva ezt a dokumentumot elküldte a TH-nak, amelyet informális úton már korábban egyeztettek. A Szamosi Károly főszerkesztő által jegyzett dokumentum megjegyezte, hogy az előző, XXI. kongresszus anyagainak publikálása során több hibát is elkövettek, például azt, hogy külön fővárosi és külön vidéki mutációi voltak az innen származó híreknek, ami miatt nem volt egységes a híradás.²⁶ A *Népszabadság*-ban – nyilván az APO-val és a TH-val való egyeztetés után – előre eldöntötték, hogy kizárólag a főreferátumot

(vagy ha ebből több lesz, akkor valamennyit) tudósítják szó szerint, amelyben számítottak a TASZSZ-ra, mert ígéretet kaptak arra, hogy a beszédek az elhangzásával egy időben kiadja a szovjet hírügynökség. Elhatározták, hogy a korreferátumokat csak egyszer közlik, erősen meg rövidített formában, de a magyar referálókat – nem meglepő módon – teljes mértékben, az utolsó betűig híven adják. A többi felszólalót tartalmuktól függően egy-három flekk terjedelemben tervezték adni, hagyatkozva a TASZSZ híreire. Portrét csak Hruscsovról, az elnökségi tagokról, valamint a magyar felszólalókról szándékoztak írni. Célul tűzték ki, hogy a pártkongresszus alatt legalább hat oldalon ne ezzel az eseménnyel foglalkozzanak (két-két bel- és külpolitikai, valamint egy-egy hirdetési és sportoldalon), a lap összterjedelmét pedig csak akkor lehetett emelni, ha ezenfelül a további hat oldalra nem fért volna el a kongresszus aznapi beszámolója. Kikötötték azt is, hogy terjedelemlnövelés esetén az újság árát is emelni kell. Még azt is meghatározták, hogy mindennap öt hasábon indítják el a címoldalon a kongresszusi anyagokat. Ezek a motívumok is jól mutatják, hogy nem feltétlenül az elhangzottak tartalma döntötte el, hogy miről mennyit írtak, hanem azt jócskán determinálta a megszólaló személye, illetve hatalmi befolyása.²⁷

A *Népszabadság* két tudósítót küldött Moszkvába, akiknek összesen napi kétszer kellett cikket írniuk, egyet 16 óráig, egyet pedig az ülés végén. Interjúkat is kértek tőlük ezenfelül napi egy alkalommal. A magyar delegáció teljes programját kellett adniuk, a protokollebédákat, -fogadásokat és egyéb látogatásokat is beleértve, ezenkívül „érdekes, színes cikkeket” is vártak a magyar pártállami vezetők, amelyeket a TASZSZ úgysem adott volna ki. Az egyik újságírónak pedig mindennap délelőtt tíz óráig javaslatot kellett tennie a budapesti szerkesztőségnek, hogy aznap a *Pravda* melyik cikkét fordítsák le. A magyar újságíróknak gondoskodniuk kellett a nemzetközi visszhang folyamatos közléséről, itt „természetesen” előnyt élveztek a kommunista országok híradásai. A *Népszabadság* szerkesztőségét erre az időszakra két brigádra osztották a két, heti ügyeletes vezetésével a belpolitikai hírekre külön hangsúlyt helyeztek, a nem kongresszusi anyagok ellenőrző olvasására pedig további munkatársakat vontak be. Az éjszakai munkához külön kávékeretet, valamint vacsorát biztosítottak. Külön problémát jelentett a szerkesztőségnek a november 7-i szám megszerkesztése, mert azt nem lehetett előre megtervezni, csak az SZKP XXII. kongresszusán elhangzottak függvényében.²⁸ Úgy látszik, a médiamunkások jól dolgoztak, és a legfelsőbb pártveze-

²⁴ MNL OL XIX-A-24-a 8. d. 589/1961. 7–9.

²⁵ MNL OL XIX-A-24-a 8. d. 589/1961.

²⁶ MNL OL XIX-A-24-a 10. d. 1031/1961. 3.

²⁷ MNL OL XIX-A-24-a 10. d. 1031/1961. 3–4.

²⁸ MNL OL XIX-A-24-a 10. d. 1031/1961. 4–7.

tés is elégedett lehetett a munkájukkal, mert a TH négyezer forintot utalt ki már két nappal a kongresszus vége után, azaz november 2-án az MTI-nek a sajtóalap terhére.²⁹

A XXII. szovjet pártkongresszus ideológiai és a gyakorlati életben egyaránt megjelenő utózügójének tekinthető, hogy a Minisztertanács Titkársága 1962. január 23-án arról tájékoztatta a TH-t: megnőtt a Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány Bejelentések Hivatalához érkező olyan levelek száma, amelyekben a levélírók tanácsi vagy termelőszövetkezeti vezetők magatartását, illetve munkáját bírálták. Ezt egyértelműen a sztálinista rendszert és annak kiszolgálóit immáron nyíltan és éles kritikával illető hruscsovi, illetve más pártkongresszusi felszólalások következményeiként értékelhetjük. Ezek a levelek leginkább azt sérelmezték, hogy egyes helyi vezetők „elszakadva a néptől, egyéni érdekeiket helyezik előnybe, fölényes, goromba hangon beszélnek az egyszerű emberekkel. [...] A helyi párt és tanács egyes vezető személyei úgy érzik, hogy őket senki sem irányítja, senki nem parancsol nekik. Valóságos kiskirályok. A XXII. pártkongresszus pedig erősen elítélte az ilyen tevékenységet. De úgy látszik, a kongresszus szelleme még most sem ért el a mi községünkbe, járásunkba”.³⁰ Egy marcali panaszos még azt is megemlítette, hogy két tanácsi alkalmazott tettelegesen bántalmazta, amiért az illetőket három hónapos felfüggesztett börtönbüntetésre ítélte az illetékes járásbíró. A Veszprém megyei Öcsben pedig az Alkotmány termelőszövetkezet elnökének rossz munkájával indokolták, hogy abban az évben az átlagosnál gyengébben teljesítettek, ezért ellene fegyelmi eljárást indítottak. A tiszavasvári malom igazgatója még rosszabbul járt: felfüggesztették állásából, mert visszaélések nyomára bukkant a rendőrség.³¹

A kubai politikai változások hatása a honvédelmi sajtóra³²

A nemzetközi politikai kapcsolatok hidegháborús feszültségének eszkalálódása leginkább a kubai rakétaválságban öltött testet 1962-ben,³³ ami a III. világháború rémképét vetítette előre a vasfüggöny mindkét oldalán. Szempontunkból ez az eseménysorozat leginkább abból az aspektusból fontos, hogy milyen hatással volt a keleti blokk

és ezzel együtt a hazai média kommunikációjára, illetve a felmerülő katonai és politikai történéseket hogyan tálták és szűrték meg a pártállami médiairányító szervek, és azokról miként gondolkodtak a kommunista médiacézárok. A kubai rakétaválság előzményének tekinthető Disznó-öbölbeli akció az Egyesült Államok kudarcával végződött, amelynek sajtóvonatkozása is van. Várkonyi Péter, a Külügyminisztérium Sajtó Osztályának vezetője 1961. június 28-án továbbított egy rövid beszámolót a TH-nak Edward R. Murrow, az Egyesült Államok Információs Hivatala (Information Agency) új igazgatójának bemutató beszédéről, amelyet több mint egy hónappal korábban (!), május 24-én tartott az amerikai médiaügylek vezetője. A washingtoni magyar követség jelentése ugyan már a rendezvény után egy nappal elkészült, az erről szóló dokumentum azonban mégis több mint egy hónap késéssel került Várkonyi Péter közvetítésével a TH vezetőjének asztalára. Az iratban a magyar diplomaták beszámoltak arról, hogy a Kennedy-adminisztráció deklarálta többet tervezett foglalkozni a külföldi propagandával, s ebben kitüntetett szerepet szántak a kommunizmusellenességnek, ezen belül is annak, hogy a sajtó eszközeivel is megakadályozzák a fejlődő országokban a kommunista pártok hatalomátvételét. Az addigiaktól eltérően azonban nem az afrikai, hanem a latin-amerikai térséggel foglalkoztak elsősorban, s ennek megfelelően növelték a spanyol nyelvű rádióadások, kiadványok és filmek számát.³⁴

A kubai válság elcsendesülése után a TH számot vetett a fegyveres erők sajtóban való megjelenésével, valamint azzal, hogy mennyire tudták az ebben a témakörben megjelent híradások befolyásolni a közvéleményt. Ennek egyik kézzelfogható lenyomata a *Honvédelmi propaganda néhány kérdése a magyar sajtóban, rádióban és televízióban* című dokumentum, amelyet a TH-nak is elküldött a MÚOSZ a fegyveres erők lapjainál dolgozó újságírók szakosztályának vezetősége. A TH-ban 1962. december 7-én iktatott irat hosszasan ecsetelte a kubai válság utáni honvédelmi helyzetet, és úgy állította be a fegyverkezési hajszát, hogy az „átkos imperialisták” feltételezhető és előre várható támadását kell megakadályozni az általános sorkatonai szolgálattal és a militáns kultúra elterjesztésével.³⁵ A dokumentum kiemelte, hogy a magyar sajtó, ideértve a rádiót és a televíziót is, csakis úgy oldhatja meg a honvédelem

²⁹ MNL OL XIX-A-24-a 10. d. 1064/1961.

³⁰ MNL OL XIX-A-24-a 16. d. 85/1962. 2.

³¹ MNL OL XIX-A-24-a 16. d. 85/1962. 3.

³² Kubáról a TH Fidel Castro erőszakos hatalomátvétele után nagyobb hangsúllyal kapott információkat. Így tájékoztatták többek között a magyar pártállami médiairányító szervet Magyarország washingtoni követsége útján 1961. február 15-én az ottani belső politikai viszonyokról. MNL OL XIX-A-24-b 13. d. 229/1961.

³³ A kubai politikai feszültségnek azonban már volt előzménye 1961-ben

is, amikor Kennedy és Hruscsov bécsi csúcstalálkozójának sajtótájékoztatójáról számoltak be a TH-nak, aláírás és dátum nélkül. Itt megjegyezték Paál Ferenc, a *Magyar Nemzet* szerkesztőbizottságának tagja tolmácsolásában, hogy az amerikai delegáció mindig „dühbe gurult”, amikor a kubai kérdés előkerült. (MNL OL XIX-A-24-b 14. d. 457/1961.)

³⁴ MNL OL XIX-A-24-b 14. d. 481/1961. és MNL OL XIX-A-24-b 14. d. 642/1961.

³⁵ MNL OL XIX-A-24-a 19. d. 1075/1962. 1.

terén kitűzött feladatait, ha rendszeresen közzétesz Magyarország fegyveres erejének növeléséről szóló cikkeket. A pártállami elvárásoknak megfelelően hozzátették, hogy ezt kívánják a PB tagjai is, ami nyilvánvalóan nem kis nyomást jelentett a honvédelmi szakújságíróknak és szerkesztőiknek. Megállapították, hogy az utóbbi hónapokban a sajtó az addigiaknál többen foglalkozott a fegyveres erővel, mivel a háborús fenyegetettség miatt mintegy önbi-zalom-növelőként be kellett mutatni a hazánkban a sajtó által sulykoltan jól működő honvédség, rendőrség, határ-őrség, a karhatalmi alakulatok, a légoltalom és az MHSZ-szervezetek munkáját.³⁶

Az iratban azonban a szakújságírók annak a véleményüknek is hangot adtak, hogy a PB 1961. augusztusi határozatában³⁷ foglaltak nem teljesültek minden téren száz százalékig, azaz nem írtak körültekintően a sajtóban az ország katonai erejéről, miközben erre lett volna igény. Azt mindenképpen károsnak tartotta a beszámoló, hogy a nyugati politikusok „kardcsörtető” nyilatkozatairól és az imperialista országok hadgyakorlatairól részletesen beszámoltak az újságok, még ha ezeket a cikkeket leleplező szándékkal is írták, miközben arról, hogy milyen nagy harci ereje van a Varsói Szerződésnek, nem születtek elég részletes leírások. Ez utóbbira természetesen azért lett volna szükség, hogy érzékeltessék: a szocialista országok meg tudják védeni lakosságukat a feltételezett támadásoktól. A hidegháborús terminológiának megfelelően hangsúlyozták, hogy a társadalmat fel kell készíteni az esetleges újabb háborúra, ami egyébként is alapvető sajtó-feladat. Kommunista szemszögből persze érthető az érvelés, de naivitás volt azt sugallni, hogy a társadalom nagy többsége meg tudja magát és hazáját védeni akkor, ha több és részletesebb cikket olvas a hidegháborúról.³⁸

A fegyverkezés „eredményeit” illetően még az MSZMP kongresszusi irányelveit is idézte a TH-nak elküldött irat, így a pártállami lózungok sem hiányoztak a dokumentumból. A szövegből kiderül, hogy egyértelműen a nyugati országokat okolták a fegyverkezési hajszá elmélyüléséért, és igaztalanul azt vélelmezték, hogy ha ebbe nem kergették volna bele a keleti blokk országait, akkor utóbbiak sem fegyverkeztek volna.³⁹ Követendő példaként hozta fel az irat a Szovjetuniót, ahol Hruscsov – nem meglepő módon – elismerően nyilatkozott saját országa fegyveres erejéről, a referátum írói pedig elismerően szóltak a szovjet lapok, így a *Pravda*, a *Komszomolszkaja Pravda*, valamint a keleti blokkbeli országok sajtóorgánumainak ezen a téren kifejtett

munkásságáról. A TH-ra érkezett irat szerzői egyebek mellett hiányolták, hogy a honvédségi cikkek előszere-ttel szóltak a katonák szórakozásáról, kulturális életéről, de arról, hogy harcászatiilag milyen teljesítményt nyújtot-tak, nemigen. Ezenkívül egysíkúnak ítélték meg az egyes fegyvernemek bemutatásáról szóló cikkeket, felróva az újságíróknak, hogy nem megfelelő hangsúllyal írtak a ha-gyományos fegyvernemekről, miközben a szuperszonikus repülőgépekről és a légvédelmi rakétákról nagyon sok írás született. Az összefoglaló munka mindenesetre azt a tév-képzetet sulykolta, hogy a Varsói Szerződés tagállamai katonai erőfölényben voltak a kapitalistákhoz képest, és éppen ennek megjelenítését hiányolta a sajtótól.⁴⁰

A honvédelmi propaganda hiányosságának okaiként felhozták, hogy a katonai szerveknél meglehetősen ala-csony színvonalon álltak a sajtórészlegek, és még az MTI is csak a fegyveres erők napján kapott részletesebb tájé-koztatást a honvédségtől. Felrótták továbbá, hogy a had-seregbe bevonult fiatalok sorsának alakulását nem tudták nyomon követni az újságírók, mert nem volt kielégítő a megyei lapok és a területükön lévő helyőrségek kapcso-lata.⁴¹ A legalapvetőbb okot is megemlítették azonban – reálisan látva a problémát – a honvédelmi propaganda gyenge színvonalára, nevezetesen azt, hogy sem az írott, sem az elektronikus médiában nem álltak az újságírók saj-tószakmailag a helyzet magaslatán. Nehezményezték azt is, hogy a fegyveres erők központi lapjainak szerkesztő-ségei és a területi sajtó viszonya is hagyott kívánnivalót maga után, holott előbbieken megítélésük szerint a ka-tonai újságírók magas színvonalon dolgoztak. A szerintük problémás helyzet megoldására azt javasolták, hogy le-gyen az egyes szerkesztőségekben külön erre a területre szakosodott újságíró, illetve rendezzenek magas szintű értekezletet arról, hogyan valósítanak meg a PB 1961. augusztusi határozatát a katonai propagandáról. Azt is hozzátették, hogy a MÚOSZ-ban 1962 tavaszán jött létre a fegyveres erők lapjainál dolgozó újságírók szakosztálya, amely a többi szakterületen dolgozó kollégákkal szeretné szorosabban fogni a munkáját. Megjegyezték azt is, hogy az MTI Fotó Főosztályának munkatársait több katonai eseményre kellett volna beengedni, hogy felvételeket ké-szítsenek a fegyveres erők életéről.⁴² Láthatjuk tehát, hogy a katonai propaganda pártállami megítélésére is kellőké-pen rányomta a bélyegét az akkor a közelmúltban lezajlott kubai konfliktus, és újra előkerült a média eszköztárából az 50-es évek szóhasználat.

³⁶ MNL OL XIX-A-24-a 19. d. 1075/1962. 1.

³⁷ MNL OL M-KS 288. f. 5/241. ó. e. 37–43.

³⁸ MNL OL XIX-A-24-a 19. d. 1075/1962. 2.

³⁹ MNL OL XIX-A-24-a 19. d. 1075/1962. 2.

⁴⁰ MNL OL XIX-A-24-a 19. d. 1075/1962. 3–4.

⁴¹ MNL OL XIX-A-24-a 19. d. 1075/1962. 4.

⁴² MNL OL XIX-A-24-a 19. d. 1075/1962. 4–5.

MŰVELD ÉS MAGYARÁZD

„A kultúrát, de elsősorban a magyarságot sújtó tiltások és büntetések rendszere – tudomásom szerint – az európai iskolatörténetben egyedülálló, kívülről nehezen felismerhető túlélési stratégiákat élesztett fel Erdélyben.”

SZÁSZ LÁSZLÓ

ma
mű

Illyés Kinga párbeszédei és (le)hallgatásai

Negyven éve, 1982. március 27-én mutatta be Illyés Kinga a színpadi munkásságára és művészi habitusára talán legjellemzőbb pódium-előadását, Oriana Fallaci *Levél egy meg nem született gyermekhez* című monológját. A világhírré szert tett publicista meglehetősen zilált szerkezetű, közhelyekkel dúsított szövegéből egy peremre szorított művésznő Marosvásárhely „vidéki” színpadán európai színvonalú előadást teremtett *A nő, aki virágot akart szakítani* címmel, olyat, amely épp a maga sajátos helyi és időbeli jelentésével és jelentőségével (a Ceaușescu-éra csúcsvirágzása pillanatában) mondhatni, titkos, megfoghatatlan energiaáttelek útján befolyásolta az életünket. A pusztá magánélet, az egyénként megszenvedett művészi teremtés és a társadalom, pontosabban a nemzeti kisebbségi közösség legsúlyosabb létkérdéseinek távolabbra ható összeszikrázását hozta az előadás. Ezt személyesen is kénytelen voltam megtapasztalni, de hogy milyen mélységekbe hatoló, máig sem feldolgozott, lappangó egymásra hatások működtek az életünket, arra akkor ébredtem rá, amikor a Török-Illyés Orsolya által – a több ezer oldalas lehallgatási dosszié alapján – összeállított dokumentumjátékot meghallgattam, és személyes emlékezései nyomdokvizén magam elé idéztem az édesanya alakját.

Mivel a hangjáték szigorúan az eredeti lehallgatási dokumentumok „szövegkönyvét” követi, nem alkalmas arra, hogy akár csupán felvillantsa a „célszemély” jellemének különleges értékeit, azt a színpadinál sokkal átfogóbb szerepkört, amelyet az erdélyi magyar kisebbségi társadalomban betöltött. Erre csupán abból lehet következtetni, hogy telefonját megszakítás nélkül lehallgatták – a hatalom tehát fontosnak és veszélyesnek tartotta. A lehallgatott beszélgetésekből összeillesztett sors drámaiságát elsősorban a – világ szeme elől titkolt – magánéleti válság jelenetei teremtik meg. Természetszerű, hogy lánya teremtmény ambíciójában a számára létmeghatározó mozzanat tör előre a megszerkesztett kompozícióban: az anya hiánya. Az a fájdalom, hogy színészi hivatását előbbre helyezte anyai mivoltánál; a gyerek számára ez a hiány soha, később sem pótolható. Valójában ez a motívum adhatna igazi drámai töltetet a hangjátéknak, a szövegek ténszerűsége azonban útját állja egy ilyen üzenet kibontakozásának. Ha azonban a rádiójátékként rekonstruált, csonka párbeszédeket összeolvasom Török-Illyés Orsolya személyes hangú, értelmező nyilatkozataival, kibontakozik

egy katartikus hatású korpusz: „Anyaként nehezen tudtam őt elfogadni”; „Sok kritikát fogalmaztam meg vele szemben életem első huszonnyolc évében.” Majd, miután végigolvasta a háromezer oldalnyi, rögzített hangfelvételt, önmagát korrigálja a „nagy szabású ember” felismerésével: „A magánéleti zűrzavarát akarták ellene felhasználni, hogy kompromittálják és beszervezzék”; és adódik kulcs egy magasabb szintű értelmezéshez, miszerint Illyés Kinga sorsa „egyben kortörténet is”, amely „az elnyomó hatalom és az autonóm személy konfliktusának lélektanát rajzolja körül”.

A nő, aki virágot akart szakítani Illyés Kingája 1982 márciusában – egyszerre sejtelmesen és kitárulkozva – éppen azt a sokfelé ágazó drámaiságot tudja közönsége elébe hozni, amely fokozottan a művészi, ám ugyanakkor a kisebbségi létet is meghatározta, és amely tehát a veszélyeztetett magánélet, (jelen esetben) az anyaszerep és a társadalmi felelősségvállalás között feszül. Erre neszt föl akkoriban a finomhangolásra érzékeny közönség, mi több, a másfajta szenzibilitással hallgatózó Securitate is. Miként erre hamarosan (reflektor)fény vetül. A művésznő lánya nem tudhat sem az előadás – láthatatlan hajszalereken terjedő – reveláló hatásáról (hiszen ötéves volt akkor), sem arról, hogy az a pódium-előadás éppenséggel az általa megszenvedett anyahiány művészi feldolgozása is: gyónás a művészet szavaival. A hangjáték dokumentumai a 70-es évek közepét, második felét idézik meg mint Illyés Kinga különlegesen aktív, intenzív időszakát; az emlékező szerint azonban a 80-as évekre édesanyja depresszióra hajlamos, magányos ember lett, lendülete megtört.

Én viszont hosszú, kötelező falusi tanárkodás után (ez is kortörténet!) ekkoriban kerülhettem (a meghirdetett egyetlen versenyvizsgán szigorúan átrostálva) vissza a szülővárosomba s színház közelébe, és ha csak néhány év kegyelmi időre is, engedélyt kaptam a magyartanításra. Miközben a romániai magyarság körében eluralkodott valamiféle végzethangulat, s megmaradt intézményeinket tovább csonkították, mégis mindenféle apró csodák történtek: a nemzeti kisebbség példátlan módon összetartott, és hihetetlen energiákkal (olykor egyszerűen a pusztá, tömeges részvételével) erősítette azokat a kvázi intézményeket, amelyeket még nem tudott megsemmisíteni a hatalom, és amelyek ezáltal biztosították a magyarság túl-

élését. A „normális” világ egészétől eltérően a túlélés funkcióit vállalták magukra: az iskola, a színház, az egyházak, (részlegesen, eléggé korrumpálódva) a sajtó. Látható, ezek a kisebbség által még igénybe vehető zárt terek, ahol a magyar szót éltetni lehet; s pusztán a magyar szó életben tarthatta a közösséget. Jóllehet a transzilvanizmus fogalmát említeni is tilos volt, s a lakosság többsége nem is hallott róla, az áthagyományozódás titkos hajszálerein megmaradt az a helikoni örökség a két világháború közötti időszakból, miszerint pusztán az anyanyelven megszólaló irodalmi műveknek – amelyeket a fenti intézmények közvetíthetnek – nemzetmegtartó erejük lehet: a szó erősebb a fegyvereknél. Ezáltal különleges felelősség hárult az itt dolgozókra, viszont nőtt a megbecsültségük is az informális hálózaton keresztül. Az történt tehát, hogy miközben a hatalom minden eszközzel akadályozta a színészek sztárokra növekedését, jelentőségük még fontosabbá vált a legszélesebb közönség számára, akár csupán a szép, igényes magyar nyelv közvetítése által. Ugyanebből az okból történelmi perspektívában is példátlanul fontossá lett a magyar nyelven tanító pedagógusok nemzetmegtartó szerepe – a közösség szemében minimálisra csökkent az a hollywoodi távolság, amelynek csúcsán a filmszillag mennyei magasságból tekint alá a kopott szvetterben dolgozók fölé görnyedő vidéki pedagógusra. Máig eleven hagyományt teremtett a kényszer: tanárnak lenni Erdélyben összehasonlíthatatlanul nagyobb megbecsültséget jelent, mint Magyarországon.

Ha tehát Illyés Kinga depressziósnak, önmagához képest kevésbé agilisnak mutatkozik ebben az időszakban, az az állapot nemcsak rá jellemző, hanem egy országnyi közösségre, amelynek ő szeizmográfja, de a homályban pislákoló jeladója is. A lehallgatási jegyzőkönyvekből is kiderül: visszautasította, hogy román-hazafias, párt- vagy Ceaușescu dicsőítő verset deklamáljon a kötelező, hamis pátozzsal, így a pusztá megélhetése is veszélybe került. A „nagy” színpadi szerepek őt elkerülték: körülbelül a 60-as évek végére felismerte, megtalálta és már-már tökéletessé csiszolta művészszemélyiségét: az egyéni versmondó és pódiumszínész. „Nagyszínházi” szerepei közül (miközben tudom, hogy számos jó szerepet kapott és oldott meg magas színvonalon) kettőre emlékszem. Egy oktatási igényeket kielégítő *Légy jó mindhalálig*-előadásbeli Nyilas Misi-alakításra gimnazista éveimből. Meg egy színházi csodára a 70-es évek elejéről: Harag György lenyűgöző előadást, mondhatni, megújított színházi nyelvet hozott a marosvásárhelyi színházba Barta Lajos – amúgy csehovi utánérzésekre épülő – *Szerelem* című darabjának bemutatójával, és ebben a magánytól szenvedő nő alakja (minthogy sokak társaságában is mindig egyedül van) tökéletes összhangba kerül a pódiumművész habitusával. A 80-as évekre nem a művészi útkeresés vál-

ságába került a színház (ami bármely alkotói közösséggel megeshet), hanem szinte feloldhatatlan erkölcsi dilemma: skrupulus nélkül végrehajtjuk a pártutasításokat a pusztá megélhetésért, színvonal alatti „művekkel” dicsőítjük a népünket pusztító hatalmat, az egyetlen pártot és annak vezérét, vagy visszautasítjuk eme kötelező feladatokat, s vállaljuk a következményeit. A hétköznapi valóságában sokféle kompromisszumos megoldással élték a színészek, kirívónak azonban két szélsőség tekinthető: az elvárásoknak elébe vágó, patetikusan túlteljesítő attitűd (erre is akadt példa) és az Illyés Kingával példázott nyílt tagadás.

A kultúrát, de elsősorban a magyarságot sújtó tiltások és büntetések rendszere – tudomásom szerint – az európai iskolatörténetben egyedülálló, kívülről nehezen felismerhető túlélési stratégiákat élesztett fel Erdélyben.

Kinga, kedves – csörögtem rá alkalmanként, és csak negyven év után világosodik meg előttem, hogy ami a következő időszakban történt körülöttünk, az mind a lehallgatott telefonokból, a besúgóktól, együttműködőktől begyűjtött információhalmaz alapján kidolgozott stratégia lehetett –, a napokban Arany Jánost tanítom...

Tervezzük be pontosan, napra, órára, hogy mikor lesz jelen az iskolában. Tudod, a fizetésemért a napi színházi „normámat” külső helyszínen, vendégelőadóként teljesítem...

És így történt, hogy a magyar kultúra széttroncsolásának szándéka időlegesen visszajára fordult, a kisebbség

Illyés Kinga,
fotó *A kis herceg*
című előadásról,
1969
© Maros-
vásárhelyi
Nemzeti Színház,
Tompai Miklós
Társulat

számára megnyitott egy hátsó ajtót: Marosvásárhelyen a magyarórákon gyakorta egy élő-eleven „szemléltető-eszköz”, az európai színvonalat megtestesítő művész „illusztrálta” a magyar irodalom gyöngyszemeit. Például olyan tantermekben, amelyeknek faláról a pártbizottság küldöttei már letépték Csokonai, Kós Károly meg egy sor kortárs író képét. („Emlékeztek, gyerekek: melyik írónk képe állt itt?, és itt?!”) Ily módon vált Kinga egyre súlyosabb, rejtélyesebb, tehát veszedelmesebb ikonjává valami megfoghatatlannak: az irodalom, a magyar szó szokatlanul túlhevített erejének – a színház, az iskola s részben az egyház láthatatlan együttműködésével. Számomra személyesen 1969-ben kezdődött ez a folyamat: egymás után kétszer néztem meg *A kis herceg* üde, fiatalos és minden korosztályhoz szóló előadását a szülővárosomban, még érettségi előtt, majd harmadjára ősszel, már egyetemi hallgatóként: miként érzékeli ugyanazt az előadást a kolozsvári közönség. De a 80-as évek elejére két, lemezen is terjedő versműsora: a *Fagyöngy* 1971-ből és a *Lírai oratórium* 1977-ből – a nyelvébe, irodalmába, kultúrájába menekített magyar identitástudat szervezett pusztításának közegében – a nyugati popsztárokéra emlékeztető népszerűséget hozott, igaz, belterjesen, egy sajátos jelrendszerrel kommunikáló, zárt közösség kebelében. Utóbb kiderülhet, a magas művészet népszerűsítésének leghatékonyabb eszköze a valódi, kemény diktatúra: Illyés Kinga művészete és habitusa egyszerre teremtette, alakította az irodalom által képviselt esztétikai érték erdélyi kultuszát, és vált ilyenképpen ő maga is a kultusz tárgyává.

Mindezt nem csupán a bennem élő (tehát elfoglultságra hajlamos) egykori erdélyi magyartanár íratja le velem; a korszak tényeit ellenőrizni lehet. A hivatalos iskolai műsorokban (is) a dicsőítő udvari költészet volt kötelező; de Petőfit, Aranyt, Tompát, kortárs költőket előadni: kizárólag a gyerek-szülő-tanár tantermi, keblű közösségben megnyilatkozó gesztus, a kulturális ellenállás metaforája. Egész sor kis Illyés Kinga-hasonmás született az iskolákban, a *Fagyöngy* lemez emelte Horváth István *Tornyot rak-tam*, Kányádi *Fától fáig* című versét a legnépszerűbbek közé. Hogy Illyés Kinga gyakoribb személyes megjelenése az iskolákban hosszabb távon milyen hatást gyakorolt az épp nyiladozó elméjű nemzedékekre, azt nehéz kimutatni. Közvetlen hatását azonban a tanítványaimon tapasztalhattam. (Egyetlen példa: miután egyik kis, verskedvelő lány tanítványom – a személyes találkozások nyomán – tizennégy éves korában felismerte, hogy alkatilag is hasonlít a művésznőhöz, a Kányádi-vers olyan tökéletes Illyés Kinga-imitációját adta elő, hogy az összes értelmező nyomtatók, hangerő és lélegzetvételnélküli szünet, de még az előadó feszített ajkú modorossága is mind hiánytalanul felismerhető volt.)

Nem tudom megállapítani, magam mikor váltam a színházkultusz hívójévé. A magyar egyetemi ifúságnak a 70-es évek elején egyetlen autonóm megnyilatkozási tere maradt: az, amit diákkultúrának nevezünk el, és ennek szoros keretei között a diákszínjátszás vált olyan társadalmi alrendszeré, amelyet a politikai hatalom nem tiltott be (mint a diákrádiózást vagy a *Korunk* folyóirat körül szerveződött fiatal értelmiségi csoportosulást), és ami az összes (ötezernyi) kolozsvári magyar diák számára elérhető kulturálódást jelentett. E mellé az újszerű színpadi beszédmód, avagy diákmozgalom mellé szegődtem, afféle lézengő diákesztétaként. Az egyetemi évek lelkesedését követő hosszú és totális falusi elszigeteltségből kiszabadulván aztán, épp az emlegetett erdélyi letargia idején, új lendülettel kíséreltem meg ismét átadni magam a színház varázsának, pontosan nyomon követni a bemutatókat. Egyfajta szóbeli elköteleződést vállaltam, hogy az 1981–1982-es évad valamennyi színházi eseményéről írok kritikát. Illyés Kinga pódium-előadásáról is megjelent az írásom, ráadásul – a korszakot minden tekintetben jellemző kopottsághoz képest csaknem hivalkodó látványszerűséggel – a Sütő András által főszerkesztett, nagy méretű *Új Élet* színes hátsó borítóját teljes terjedelmében uralta a díszlet és kellék funkcióját betöltő, szállongó-lebegő lepedők között kulturált, balerinára emlékeztető pózban üzenetet küldő művésznő képe, alatta az értelmező szöveggel. Amely pedig az előadás lehetséges metaforikus jelentései közül kiemeli mindenféle lázongás kudarcát meg a beletörődés közérzetét, és ezt egy Fallaci-idézettel nyomtatékosítja: „A mi párbeszédünk az én monológom.” Furcsamód ennek a mondatnak – amelyet a várandós anya a benne csírázó magzatnyi életnek címez – politikai áthangolású visszhangja támadt a biztonsági szerveknél; fennem tanúsítván, hogy a művészi szónak veszedelmes ereje támadhat.

Ugyanis, a tanári életformára jellemző munkabeosztással, a nyári szünetben készítettem el a színházi évad és valamennyi marosvásárhelyi színpadi esemény elemző összefoglalását, az elméleti háttér pedig arra kanyarította a gondolatmenetet, hogy a mellőzött Kinga és előadása kiemelt szerepkörben mutatkozzék meg egy olyan interpretációs korpuszban, amely értékszempontok alapján állította egymás mellé az évad bemutatóit. A kézirat tisztelettudóvá csonkítása után, de még nyomdai tördelése előtt Hajdu Győző, az *Igaz Szó* főszerkesztője küldöttségbe menesztette a „rettegett” színikritikushoz fiatal munkatársát, Markó Bélát, egyetemi barátságunk okán. A későbbi nagyra hivatott politikust megelőlegezve, diplomatikusan, tulajdonképpen, góbés körmönfonsággal, in medias res vágott bele mondandójába.

– Hajdu Győző azt szeretné, de tudom, nem fogod teljesíteni a kívánságát, hogy emeld ki Ádám Erzsébetet a Nemzeti Színház színészei közül, írdál róla, miszerint

nem kap a tehetségéhez méltó szerepet. A színház vezetése és a társulat mindig mellőzi a szereposztásnál.

Hajdu Győző üzenete a későbbiekben pontos iránymutatónak bizonyult.

A színházi rangsor egyik végén láthatjuk tehát Kingát, aki a 80-as évek elején már politikai indokokkal nem kap méltó feladatot a színházban, külföldi meghívásainak nem tud eleget tenni: útlevelhez sincs joga. A másik végponton pedig ott áll Ádám Erzsébet, akit egy elméleti alapozású értekezés keretei között meg kellene védenem a színész-kollégáitól. Ő ebben az ínséges időszakban, főszerkesztő férjének társaságában egész sor, úgymond, előadói körutat tett Nyugat-Európában, Kanadában, az Egyesült Államokban, Ausztráliában: egykori vendéglátóik lehetnének a megmondható, milyen műsorokkal lépett ott fel; városunkban egy Eminescu-műsorral szerepelt. Az 1989-es forradalmi irattár-borogatások során előkerült a személyesen Elena Ceaușescunak írt feljelentő levele, miszerint a kollégák „átnéznek rajtam azért, mert Hajdu Győző író felesége vagyok. Ők nyíltan elítélik a férjem pártunk politikája iránti elkötelezett magatartását, valamint egyértelmű román hazafiságunkat”.

Ma már az efféle feljelentéseknek sem volna jelentősége, ha most nem éppen – a művészetben kompromisszumot nem ismerő – Illyés Kinga munkásságáról írnék. Teljes tompultságunknak ebben az időszakában is, a látszattal ellentétben, életerőt, bizakodást sugalmazott a környezetének, és félhivatalos iskolai kapcsolatfelvételei révén, azáltal, hogy megteremtette a színészi és tanári munka közötti egyenlőséget, a politikai hatalom által megalázott pedagógustársadalom sok képviselőjének visszaadta a hitét és önbizalmát. Kereste a kisebbségért valamiképpen cselekvő emberek ismeretségét, olykor lakásán hozta össze azokat, akikről úgy vélte, föltétlenül tudniuk kell egymás tevékenységéről. Így kerültem magam is – kevésbé színikritikusként, egyre inkább pusztán cselekedni igyekvő értelmiségiként – a vonzáskörébe, egyszerű tanárként: hiszen az *Igaz Szó*-beli évad-összefoglalóval 1982 decemberében (bár ekkor még nem tudhattam) le is áldozott színikritikusi dicsőségemnek. Ugyanis ennek a színházi értekezésnek a gondolatmenete is az inkriminált Illyés Kinga–Fallaci-idézettel zárult, és üzenetének hatékonyságából fura összefüggésekre lehet következtetni.

Akkoriban egyre nyomasztóbban érzékeltük a megfigyelési háló szorongatását; megfélemlítő ereje elsősorban a titkosságában rejlett, miszerint fogalmunk sem volt arról, mitől vagyunk veszélyesek és egyáltalán mire kíváncsiak a Szervek. Őket pedig bizonyára a semmi hatalommal nem rendelkező kisebbségi értelmiségiek érthetetlen viselkedése, idegenszerű irodalmából-kultúrájából

táplálkozó, ugyancsak megfoghatatlan hajszálereken szivárgó és dekódolhatatlan „jelbeszéde” készítette állandó éberségre. Az államhatalom csápjai bármennyig elérhetek, ahhoz azonban, hogy maga Oriana Fallaci tudomást szerezzen egy számára ismeretlen város ismeretlen művészenek ismeretlen nyelvű, viszont a szerzői jogdíjat elkerülő előadásáról, ahhoz a Kinga közvetlen környezetében élők igencsak kezdeményező közreműködésére volt szükség; csak olyan színházi ember értesíthette a szerzőt, akinek magas nyugati kapcsolatai voltak. Így történhetett, hogy az olasz származású publicista, aki az elnyomottak, a kisebbségben és megalázottságban élők támogatását hangoztató, a zsarnok vezetők és diktátorok tetteit leplező interjúival vált nemzetközi sztárriporterré, Illyés Kingának – az elnyomottakat, kisebbségeket, megalázottakat egy zsarnoki rendszer kellős közepén a Fallaci szövegével is képviselő művésznak – gúnyos, megszégyenítő levelet küldött, cifra díszítésű, gazdagságot sugárzó, mélynyomású papíron: „Fogadja mélységes megvetésemet.” Ma elképzelhetetlen, de a sajátos, belterjesen önellátó kommunista zárványban a szerzői jogról igencsak halvány fo-

Illyés Kinga,
fotó a *Mindent a kertbe* című előadásból
© Marosvásárhelyi Nemzeti Színház,
Tompai Miklós Társulat

galmaink voltak. Így vált a bemutatott küldemény valamiféle végpontjává egy folytatólagos beszélgetéssorozatunknak, amely részben az évad-összefoglaló írásomhoz szolgáltatót megfontolásokat.

Miközben ugyanis Kingát tekintettem egyik legjelentősebb versmondó és pódiumművésznőnknek, fél éjszakákon át vitatkoztunk a költői és prózai szövegek előadásának és értelmezésének lehetőségeiről, és egy ponton súlyos ellentét támadt közöttünk.

– Ti, irodalmárok, tanárok és egyéb exegeták, élve boncoljátok a verset és minden szöveget, egyre mélyebbre és mélyebbre hatoltok, hogy mind újabb jelentésrétegeket tárjatok fel, míg az felfoghatatlanul bonyolulttá válik. A közönségnek nem hiszem, hogy erre volna szüksége. Nekünk, színészeknek ilyen sokféleségre nincs időnk a színpadon. Arra kell törekednünk, hogy a szöveg előadásának pillanatában a művészi üzenet azonnal hasson, ezt pedig saját, korlátolt eszközeink együtthatásának felfokozásával érhetjük el. Amink van, az a hangunk, az arcjátékunk, a testünk.

Kinga megroppanthatatlan lendülete ebben az időben elsősorban abban ismerhető fel, hogy az értékek teljes devalválódásának korszakában is maximális művészi igényességet követelt magától: tánc- és énekórát vett, mozgás- és beszédkultúráját csúcsszinten gondozta, akár ha nap mint nap a világ nagy színpadjain léphetne fel. Ezzel a megmagyarázhatatlan optimizmussal olyan tudatállapotot tartott ébren a környezetében, mintha minden a világon a legtermészetesebb rendben volna, csupán rajtunk múlik, hogy tisztességgel végezzük a dolgunkat.

Csakhogynem lehetett, a folyamatos önámítás egy idő után tisztességtelen. A telefonjaink lehallgatása misztériumként hatott: sok apró jel bizonyította létezését, a félelmet és fontosságunk hiú önérzetét is növelte, biztosat azonban senki nem tudott; manapság például örülnék, ha a Kingával a versmondásról és a színházművészetről folytatott vitáink „anyaga” előkerülne. De azt tulajdonképpen csak mostanság értem meg, hogy végül is a Kinga által sajátosan értelmezett és általam interpretált, bár ártatlan Fallaci-mondat kezdett kifelé szorítani, előbb az *Új Élet* színikritika-rovatából, azután fokozatosan az *Igaz Szó*-beli közléstől, végül a magyartanítástól és Erdélyből. Előbb csak hívatlan telefonszerelők kezdtek megjelenni, miszerint hibás a készülékünk, majd teljes életnagyságban a Szervek rangos képviselője tette többször is tiszteltét, különféle ajánlatokkal és fenyegetésekkel. Színházi életünket illetően az utolsó látogatása nyer különös értelmet, amikor is sokatmondón és nagy felkészültségről téve bizonyosságot, küldetésének eredménytelenségét, már-már távozásban, a küszöbről visszatérően fordította teljes letámadással ellenem:

– Deci, dialogul nostru este monologul meu.

A meglepetéstől időre volt szükségem, amíg a szavak jelentése eljutott a tudatomig: a Fallaci-mondat hibátlan román fordítása, csakhogy ezúttal megfosztva attól a csodától, amit Kinga fájdalmas-szeretetteljes hangja közvetített közönsége felé. Más nyelvre és radikálisan más, aláfölrendeltségi kommunikációs helyzetben lefordítva, a megfélemlítés hangján szólalt meg, a túlélésnek egyetlen esélyére, az elhallgatásra figyelmeztetve, miszerint: ez az én monológom és diktátumom, és aki nem hajlandó az együttműködésre, az magára vessen!

Kinga hosszú évekig készülődött, tervezte áttelepülését Magyarországra. Próbálkozásait több kudarccsísértte, folyamatában, életútjában azonban ez a kísérlet is az anyaszerp dilemmáihoz mérhető. Miszerint egyfelől: a tehetség kötelez, azt ápolni kell, és ahol a művészi kibontakozásra végképp nincs lehetőség, ott többé élni sem érdemes. Másfelől: a szülőföld is kötelez, és az a kevés, amit sors-társaimnak önmagamból még nyújthatok, itt életet adó jelentőségű, fontosabb, mint a művészi kibontakozás esélye, mint az a magas minőségű produkció, amelyet a világ bármely más részén másoknak mutathatok meg. Kinga tehát választott, és maradt – bő kétévi munkanélküliség után én távoztam (aki azelőtt soha nem terveztem). Ugyan a radikális rendszerváltozásokat a nagypolitika valószínűsítette meg, az ébredés, tudatosodás munkáját azonban kinek-kinek egyénileg és csoportokba szerveződve kellett megsejtennie. Időm sem volt megismerkedni valódi hazámmal, Magyarországgal, szét sem tudtam nézni: a forradalmas Románia határának megnyitása után az első vonattal érkeztem, s máris Kinga lakásán találtam magam, kiváló személyiségek társaságában, akik az erdélyi magyarság új, lehetséges életformáit szervezték.

– Gyere vissza, Laci, itt nagyobb szükség van rád – szólt mint a társaság lelke. Csakhogy az elkobzott lakásunkat visszaszerezni reménytelen vállalkozás lett volna, tehát az anyaország felől illet a szülőföldről cselekedni.

Különleges intelligenciájával és a színművész természeteszerű rugalmasságával Kinga pillanatok alatt alkalmazkodott az új világ adottságaihoz. Vállalkozó művészként élt (s nem élt vissza) ismertségével, kapcsolatrendszerével, olyannyira, hogy az etikai nyomatókat mindörökkön a korábban ismeretlen szó szerkezet (vállalkozó művész) második tagja hordozta: a tehetségén, tudásán kívül a teste minden porcikáját a közönségnek kiszolgáltató előadó-művész – a szerkesztőknek kiszolgáltatót írófélekkel ellentétben – mindig sokkal hatékonyabban tudja képviselni azt a valóságos tény, hogy a szellemi produktumnak is van annyi pénzben ellentételezhető értéke, mint egy víz-csap kicserélésének. Magyar könyvesboltot működtetett, a színművészeti főiskolán tanított, és most már majdnem akadály nélkül járhatta műsoraival Erdélyt és Magyar-

országot. Két alkalommal sikerült vendégül látnom abban a kisvárosban, amelyben szellemi munkára s otthonra leltem.

Előzményként érdemes tisztázni azt a tényt, hogy „sajátosan méltóságos” nemzeti kisebbségi, romániai helyzetünk az anyaországiakéhoz képest egyetlen területen előnyünkre vált: nem ismertük az identitás (akkoriban már divatos) dilemmáit. Önazonosságunkat tökéletesen le tudtuk írni nemzeti kisebbségi létformánkkal, az államalkotó többséggel történő szakadatlan szembesítésben. A kisebbségi értelmiségnek egyetlen észszerű törekvése lehetett: a Németh László-i minőséggel érvényesítése, minden körülmények között a képességeiből telhető etikai és szakmai-művészi legjobbat adni. Identitásproblémáink Magyarországon támadtak. Amikor minduntalan színt kellett vallani: jobboldali vagy baloldali, konzervatív-nemzeti vagy liberális elveket vallok-e, a népi vagy az urbánus kultúra, illetve a hagyományörző vagy a posztmodern művészet híve vagyok? Aki korábbi, úgymond, kisebbségben formálódott önmagához, erdélyi értékrendjéhez igyekezett hűséges maradni, az egyre inkább elbizonytalanodott, és megismerkedett az identitáskeresés nem tapasztalt dilemmájával. Hiszen a jövővénynek, bárhova érkezzen, akárha a valódi hazájába is, nem hogy erősen ajánlott, de illik is a befogadó többséghez alkalmazkodnia; lehetőleg személyi integritásának feladása nélkül, amire viszont aligha marad esélye. Kinga, a 90-es évektől előadásával járván Erdélyt, Magyarországot, a Nyugatot – finom érzékenységgel, az általánosságban derűs jövőkép, az optimista várakozások mögött felismerte az egyéni életutakban fel-felbukkanó zavarodottságot, a szereptévesztéseket, a nagy társadalmi lelkesedés alatt a válság jeleit. Változatos, a megcélzott közönség szükségleteihez is igazodó, színes, de mindig igényes előadásokkal lépett fel. Ahol erre befogadókészséget sejtett, ott a költői szó szépségét a gondolati erővel súlyosbította, így jutott el ő is, a korhangulathoz társulva, az újrafelfedezett Márai világképéhez, amelynek üzenete épp a 90-es években vált aktuálissá: micsoda embert próbáló felelősség magyarnak lenni, bárhol a világon – tisztességes, mindenütt megbecsült, minőségi emberként lenni magyarnak! Bemutatkozó előadásával a nekem otthont adó kisvárosban, mondhatni, az őt nem ismerő helyi polgárt szolgálta ki a magyar líra és népköltészet gyöngyszemeivel. Második alkalommal, 1997-ben – terveink szerint – a magyar gondolat időszzerű, súlyos és vitára, megbeszélésre serkentő dilemmáit szándékozott drámai erővel színpadra hozni, a kisváros polgárainak, de mindenekelőtt a keresztény szellemiséget napi életformaként megélő főiskolai ifjúságunknak.

Ez az ifjúság magán viselte a társadalmi átmeneti formákból és a középgenerációk lelkesedéséből reájuk tapadt túl-

fűtöttséget, ami azzal is járt, hogy a kommunista ideológiának pusztá, heves tagadásával azonos új eszméknek, a buzgón megvallott és hirdetett új keletű vallásosságnak jobbra a felszínén érezték magukat komfortosan. Legnépszerűbb olvasmányokká (a korábbi, marxista fogantatású szövegek ellentételezésekként) természetesen a bibliai történetek, a hétköznapi élet megsegítéséhez igazított evangéliumi példázatok és azok magyarázatai lettek, a *Biblián* túl a lelki üdvösség ápolását szolgáló versek és elbeszélések. Ebben a tiszta lelkiületet oktató, evangelizációs, de a társadalom új, bonyolult ellentmondásait a falakon kívül rekesztő környezetben előkészíteni is nehéz volt az ismeretlen Illyés Kinga ismeretlen Márai Sándorát. Mindkettőjük kételyekkel viaskodó mentalitása hiányzott a város és a főiskola rögzített kánonjából. Katolikus író? Magyar, nyugaton élő magyar menekült és világpolgár. Keresztény. A bibliai eredendő bűn fogalmát bölcséleti, ontológiai mélységekben, a XX. század épületes eseményei közepette forgatja meg. „A mi időnkben történik valami, amit nem lehet szavakkal elmondani, mert akkor rögtön hamis lesz és útszéli [...] csak megélni lehet... S aki megélte, az tudja, de szavakkal nem mondhatja el...” A kisváros – évszázadok alatt erős tömbbé szilárdult magyarságának – nyakas kálvinizmusa abban is megnyilvánult, hogy a dicsőségben az egyes intézmények sohasem voltak hajlandók másokkal osztani: ha egyikük valamely rendezvényt kezdeményezett, a többit kizárta, bár ha ez a város számára egészében előnyösebb lett volna. Az idegenségnek előnyére válhat, hogy a gyűttmönt sehova sem tartozik: így sikerült, a város történetében szinte egyedülálló módon, a történetiségében ugyancsak beágyazatlan főiskola infrastrukturális hátterével bevonni négy kulturális intézményt Kinga előadásának megszervezésébe.

Lassacskán megtelt az új előadóterem, a helyi értelmiséget ünnepélyessé öltöztette az esemény, a kezdési idő után tizenöt percig még az első sor két központi ülőhelye maradt üresen: a főigazgató és helyettese fontosságát az elfoglaltságuk mértéke, szabad idejük értéke igazolja. Ezt a fontos időt Kinga személyének, munkásságának bemutatásával igyekeztünk hasznosan kitölteni. Miként azt évekkorábban leírtam, tudtam, minimális kellékkel, pusztán a színes, vibráló személyiségével teljesen betölti a színpadot. Ezúttal székeket kért, s a kötetlen beszélgetésünk zökkenéstelen folytatásaként indította a *San Gennaro vére* nagymonológgá montírozott jeleneteit, a székek mozdultak meg, kérdeztek s válaszoltak.

A terem hangulata ünnepélyes, da valahogy tompa. Maga az unalmas kisváros esti megmozdulása, a megjelenés válik itt fontossá, az érdeklődés gyatra intenzitása egymás és az ablakok meg minden más felé, s kevésbé a színpadra irányul, a fogékonyság hiánya pedig köztudomásúan visszahat a művészre. Gyanítható: rövidebb lélegzetű,

Illyés Kinga,
felvétel *Az élet
kenyere* című
előadásról
© Maros-
vásárhelyi
Nemzeti Színház,
Tompai Miklós
Társulat

nagy gesztusokkal előadható verseket, szövegeket, dalokat vártak. Ehelyett súlyos gondolatokat kopognak, dübörögnek a székek, a korszak gondolkodó embereit akarják megszólítani. Arról az áttekinthetetlen sokféleségről szólnak, amely akkortájt elárasztja az országot, az ilyen kisvárosokat is. „Egyszer megkérdeztem, [...] mit gondolt, miféle indulatok, érzések háborgatják leginkább a menekülteket? [...] Azt mondta, hogy a jelenkori menekültek legerősebb érzése és legkínosabb öntudata a büntudat” – mondja, mondja a széles közönségnek, de különösképp szeretné személyesen átadni üzenetét, szemébe nézve a főiskola legfontosabb emberének, aki nap mint nap a büntől való megszabadulás és az üdvözülés, a hitben létezés útját mutatja meg hallgatóinak. Csakhogy ekkor már az Ige hirdetője megfáradtan a második számú, bóbiskoló vezető vállára hajtva fejét, hangosan alszik. „Az újkori menekültek büntudata – folytatja Kinga egyre fátyolosabb, de a helyzethez egészében illő hangon – nem ilyen egyszerű. Ezek az emberek büntudatot éreznek, mert nem követtek el valamit...” – Az a régi Kinga próbálja megszó-

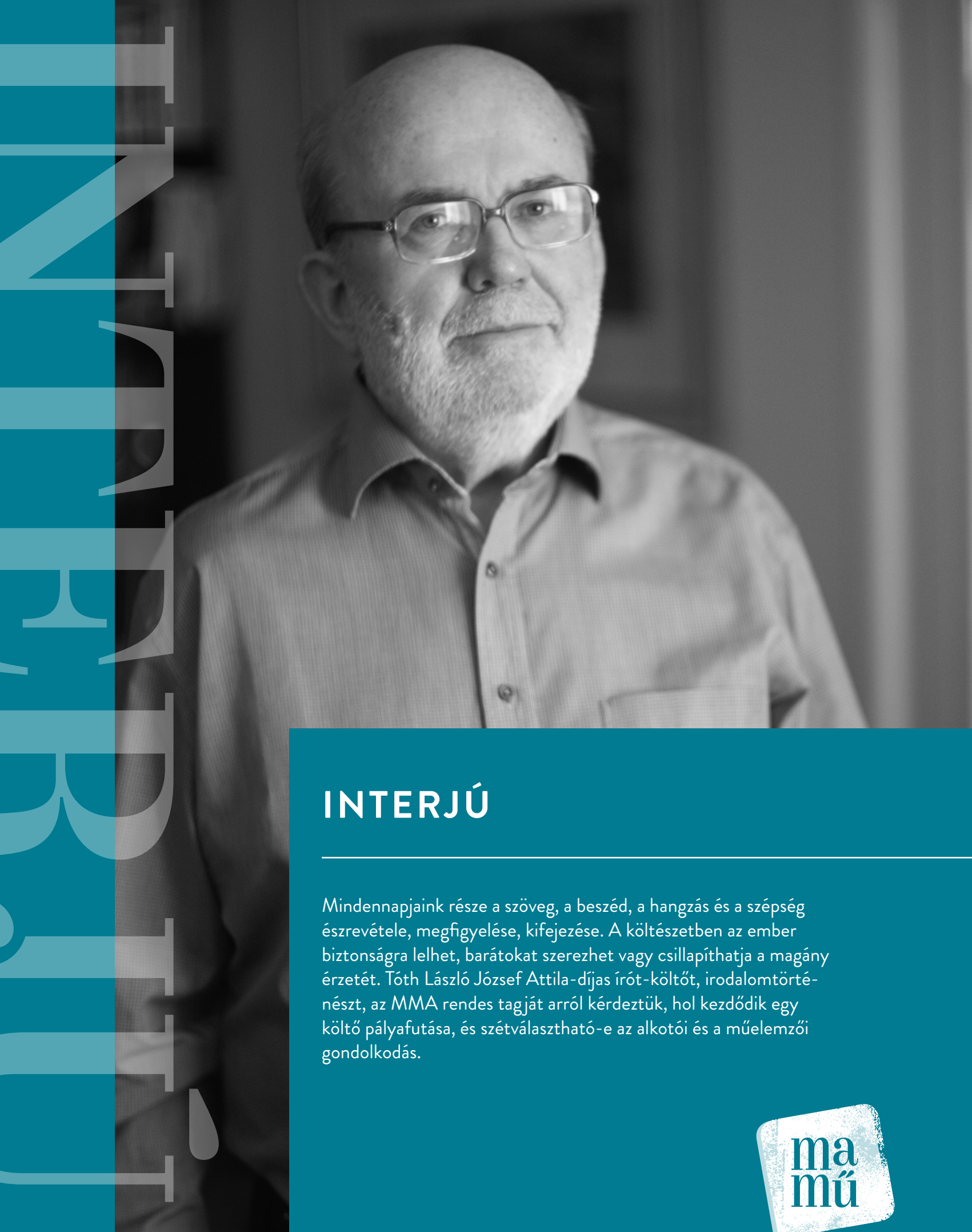
lítani, maga köré vonni a közönséget, aki a legsötétebb 80-as években éberen tartotta bennünk az öntudatot, a szellemet és az érdeklődést, most egyre kétségbeesettebben. „Mert nem voltak erősebbek, mint... És ilyenkor elakad a hangjuk.” És amint végigpillant a közönségen, a vele szemközt ülőkön, elakad a hangja, nem színpadiasan, „Lehet az egyes ember erősebb, mint a zsarnokság és a rendőrállam?” Márai utolsó, fájdalmas gondolatait már szinte csak maga elé suttogja, és talán néhány elszánt igazi, művészetértő értelmiségi követi a purgatórium bármely irányba megnyitható labirintusába, „azért nagyon nehéz megközelíteni az egyes emberek lelkiismeretét, mert az egyes ember elmenekül az egyéni, lelkiismereti felelősség elől a közösségi jelszavak mögé”. És amit záróakkordként a székek sora szimbolizálta „ítélőszéknek” tartott védőbeszédében megmagyarázni kísérel (ki tudja, az eredeti szöveggel sorait követvén-e?), az már a másnapi, színpadon túli, valóságos búcsúszavait előlegezi meg. „Ez a mostani menekült társadalom már nem akar sehová megérkezni, sem visszamenni [...] mind displaced... Nincs otthona, a hazáján belül is hazátlan, kóborló vagy rejtőző [...]. És ezek, akik útra keltek, szívükben soha nem hiszik, hogy még valahol otthon lehetnek.”

A valóságos történetek gyakorta megrázóbb fordulatokat tárnak fel vagy rejtjenek el, mint a fikciók. Másnap, az elutazása előtt még találkoztam Kingával, miután az óráimon az előadás hatásáról tapogatóztam a diákjaimnál. A többség gondolatvilágában visszhangtalan maradt, s lehetséges, hogy így volt helyes: hitünk és lelkünk épségét bizonyos helyzetekben a kételyek kizárásával tudjuk biztosítani. Kinga panasztól mentes: csak szomorú volt.

– Sajnálom a helyzeted. Te is, én is csak ott találunk megértésre, ahol ugyanazzal a közösséggel együtt éltük meg a jót és rosszat, az erényt és a bűnt.

Később tudtam meg, hogy hangja elfátyolosodásának nem pusztán lelki okai voltak: ekkor már dolgozott benne a halálos kór. A zord valóság pedig fölülírja a kitalált történetek fordulatait, miszerint az érzéketlen hatalmat jelképező szereplőt mindig az elvont igazság ítélőszéke elé állítjuk. Tudniillik még később derült ki, hogy a színpad esküdtszékevel és az onnan elhangzó súlyos dilemmákkal szemközt elalvó főigazgatóban ugyanekkor nemcsak a fáradtság, de benne is a végzetes betegség végezte már munkáját, s félálomban akár a Golgota felé vezető úton bolyonghatott.

Csak a valóságos történelem teremthet olyan léthelyzeteket, amelyekben két entitás, két hagyomány- és gondolkör feloldhatatlan ellentétként feszül egymásnak, mégis mindkettő az abszolút igazságot képviseli egy univerzális eidosban.

INTERJÚ

Mindennapjaink része a szöveg, a beszéd, a hangzás és a szépség észrevétele, megfigyelése, kifejezése. A költészetben az ember biztonságra lelhet, barátokat szerezhet vagy csillapíthatja a magány érzetét. Tóth László József Attila-díjas író-töltőt, irodalomtörténészt, az MMA rendes tagját arról kérdeztük, hol kezdődik egy költő pályafutása, és szétválasztható-e az alkotói és a műelemzői gondolkodás.

A költészet híd a realitásokból a lét fölötti valóságok felé

Hol kezdődik egy költő életműve?

Nem tudom. Talán, amikor már van mit összeszednie, összeraknia, de semmiképp nem a zsenigéknél. Azokat, esetemben, jobb elfelejteni. Amikor már nem az ember beszél ki a verséből, hanem az kezd beszélni helyette, akkor már kezdődhet valami. Viszont szinte bizonyos, hogy a költészet nem a költő ilyen-olyan verseivel kezdődik. A világrajövetelénél? Előbb? Hiszen a költészethez a legkevésbé sincs szükség versekre. Talán az édesanyja, édesapja első szavánál, amikor meghallja annak dallamát, ritmusát, észleli a hangszínek változását, ahogy megragadják őt a mindennapi élet rítusai, ahogy érzékelni kezdi a napszakok változását, az idő múlását, misztikumát. Az első daloknál, meséknél, imáknál, amelyek eljutnak hozzá. Talán ott, hogy az ember élni kezd, mert a költészet az emberrel egyidős, pontosabban egyszerre alakult ki benne azzal, hogy az emberré válás útjára lépett. Mondhatni, az evolúció egyik kivételes eleme, amely az összes többi élőlénytől megkülönbözteti. Következésképpen az embert és a költészetet nem lehet elválasztani egymástól: ha a költészet iránti fogékonysága, érzékenysége gyengülni kezd, ha az hátrébb szorul benne vagy kiszorul belőle, a teremtésbe is hiba csúszik, azaz emberi minősége és ezzel életképessége is sérül.

Mi a költő feladata ebben a heves, impulzív világban?

Ezt sem tudom. Kell, hogy valami feladata legyen? Nem elég, ha csak „öncélja” van? Bár a költészetnek valami mégis van... Talán megtartani az embert embernek, illetve megtartani az embert. Hiszen nélküle talán kibírhatatlan volna számára az egész mindenség. Gondoljunk bele: őseink, elődeink már a barlangban rajzoltak, festettek. És bizonyára énekeltek és imádkoztak is. Még beszélni sem tudtak jóformán, még csak jelekkel értették meg egymást, de már énekeltek, imádkoztak.

A volt Csehszlovákiában vált költővé, ami sok szempontból nem lehetett egyszerű. Milyen tervekkel indult neki ezen a járt-járatlan úton az alkotásnak?

Sokszor elmondtam már, mekkora szerencsém, hogy költői-írói, de egyáltalán emberi indulásom az 1960-as évek második felének felszabadult légkörű, a korábbiakhoz – és a szovjet blokk országaihoz – képest is szabadabb lélegzetű Csehszlovákiájában történt. Ahol a világmegváltó

terveit szövögető pályakezdő költő, író előtt is sok olyan ajtó nyitva állt, amelyek Magyarországon csak az 1970-es évekre kezdtek kitérni. Így történt, hogy már huszonnégy éves koromra megjelenhetett az első verseskötetem, és nem kellett tíz meg tizenöt évet várnom rá, mint harminc- valahány éves magyarországi pályatársaimnak. Vagyis én valóban fiatalon lehettem „fiatal író”, és nem meglett férfiként. Amihez persze hozzátartozik az is, hogy – szerencsémre, szerencsénkre – mire az 1968 augusztusa utáni szellemi klímaváltozás következtében odahaza fogyni kezdett körülöttünk a levegő, idehaza, Magyarországon vált szabadabbá az alkotó számára a levegővétel, és egyre inkább itt találtunk éltető közegünkre, és nem, ahol élünk adatott.

Egyébként nem hiszem, hogy az ember mindig pontos tervek szerint cselekszik. Sokszor csak úgy, ösztöneitől vezetve elindul, és menni kezd valamerre, mert valamerre el kell indulnia, és mennie kell. Miközben ide-oda nézget, néha irányt is vált, meg iramot is, aszerint, hogy mi húzza-vonzza vagy taszítja éppen, és sokszor csak menet közben vagy utólag veszi észre, merre is tart, illetve merre jó, ha tart.

Tanulható a költészet, az irodalom? Hogyan lehet külvilágiasztani a valóságot a képzelettől?

A mesterség mindenképpen tanulható. A valóság és a képzelet külvilágiasztására viszont mi szükség? Hiszen együtt alkot, alakít, vezet minket a kettő, és igencsak szegényes lenne az életünk, ha nem színesítenénk és gazdagítanánk a képzeletünkkel, miként a képzeletünknek is támasza, ösztönzője lehet a mindenkori valóságunk.

Miként tudná megfogalmazni, mi az identitás, és hol helyezkedik el ebben az ön identitása?

Értelemszerűen: azonos lenni önmagammal. De ki vagyok, ki lehetek, illetve lehetnék én? És kezdettől végig én vagyok-e, aki éppen vagyok? Nehéz, bár spekulatív kérdések ezek, nem is biztos, hogy teljességgel megválaszolhatók. Mindenesetre nagy küzdelem az identitás. Ezért talán, óvatosan olyan keretnek nevezhetném, amelyben elhelyezhetem magam, növelheti a biztonságérzetemet, és erőt, ösztönzéseket is adhat arra, hogy lehetőség szerint – legalábbis optimális mértékben – kiteljesíthessem önmagam. Egyszersmind azt a biztos pontot is je-

lentheti, ahonnan alkalmasint kimozdíthatjuk sarkaiból a világot.

Az identitás persze többféle formában is megnyilvánulhat. Itt van mindjárt a közösségi, illetve a csoportidentitások három legfontosabbja: a nemi, nemzeti és vallási, amelyek esetemben is önazonosságom erős pilléreit adják. De ilyen pillér lehet a keresztségben kapott nevünk is. Ám mi van akkor, ha ez valamilyen okból megváltozik? Esetemben édesapám, Varga Géza után születésemkor az ő családnévét, a Vargát kaptam örökölni. Tizenöt éves koromban azonban, miután Tóth Béla nevelőapám – aki öt évvel korábban kötött házasságot özvegy édesanyámmal – törvényesen is örökbe fogadott, felvettem a nevét, viszont mondhatom, nem ment könnyen, amíg Vargából magamban is Tóth lettem. (Például a falunkban még mindenki Vargának szólított, de a komáromi gimnáziumban a tanáraink Tóth Lászlót hívták ki felelni...) Most azonban már réges-rég Tóth Lászlóként vagyok önazonos. Akkor is ekként voltam, amikor csehszlovák állampolgár koromban a személyazonosságimban Ladislavként szerepeltem, még ha nem is tartottam magam soha annak. Ezzel a kérdéssel is kapcsolatos a *Bender & Tsai* című ragyogó regény, amelynek szerzője, a kitűnő délvidéki író, Böndör Pál, akinek neve ő betűi miatt gyúlt meg a baja a jugoszláv hatóságokkal...

Rákoskeresztúron született, ahonnan gyermekkorában falura került, majd Pozsony, Komárom, Dunaszerdahely után egy ideig ismét Budapesten élt, később mégis visszavonult a nagyváros zaja elől Dunaszerdahelyre. Milyennek látta a magyar fővárost, amíg itt élt, és milyennek látja most, hogy alkotóként érkezik meg olykor a fővárosba?

Első élményeim valóban Budapest egyik „külvárosának” közalkalmazotti, illetve munkáskörnyezetéhez kötnek. Innen édesapám halála után Csehszlovákiába, a Komárom melletti Izsára kerültünk, ahol a klasszikus paraszti világ és az akkoriban még eleven, hagyományos népi kultúra identitásformáló hatását tapasztalhattam meg. Ezt követően – komáromi, pozsonyi, dunaszerdahelyi kitérőkkel – már csak bő három évtizeddel később, az 1980-as évek derekán települtem vissza szülővárosomba (és ezzel szülőhazámba is), de másfél évtizede, jöllehet most már magyar állampolgárként, újból Szlovákiában, ismét Dunaszerdahelyen élek. Egyébként is az ember ott él, ahol, a hangsúly azon van, hogyan rendezi be az életét – azaz otthonosan érzi-e magát – az adott helyen. Ami engem illet, mindenhol mást tanultam meg, és mindenütt mást találtam meg magamból. Amíg a fővárosban éltem, például sosem a zaj vagy a nyüzsgés zavart. Előfordult, hogy amikor a Blaha Lujza térről, ahol laktam, kimentem egy-két napra vidékre, ott is a falu legszélső házában élő barát-

tomékhoz, első éjszaka sosem tudtam elaludni a csendtől. De most is főleg a budapesti barátaimmal való mindennapos kapcsolat hiányzik az életemből. S mivel nem vezetek autót, egy-egy fővárosi színházi előadásra, kiállításra, megbeszélésre, rendezvényre is gond eljutnom. Budapest elsősorban olyan metafora a számomra, amelyet ha nem is teljesen szabadon, de személyiségemnek, alkatomnak, élettapasztalataimnak megfelelően értelmezhetek, és az identitásom szempontjából is fontos jelentésképző erővel bírt mindig. Olyan szerető, akiben ha sokszor csalódott is már az ember, mégis valami titokzatos erő köti hozzá, ezért esze ágában sincs megszabadulni tőle.

Kik hatottak gondolkodására, művészeti felfogására?

A legnagyobb támogatást mindig azoktól kaptam, akik visszadobták a – nem csak kezdeti – írásaimat. Aminek persze mindig megvolt a maga oka: akár bennem, akár bennük. A lényeg, amire kezdettől építeni tudtam, hogy megkeressem ezeket az okokat. Ma is veszélyesnek, illetve gyanúsnak tartom, ha senki nem talál írásaimban ilyen-olyan kifogásolnivalót. Más kérdés, hogy helyt adok-e az észrevételének... Egyébként a mai napig nyitott vagyok mindenre és mindenkire. A kezdet kezdetéről mindenkép-

Grafika:
Kopocs Tibor,
2021

pen Tóth Elemér szerkesztői üzeneteit vagy Tőzsér Árpád és Koncsol László útmutatásait kell említenem a pozsonyi *Új Ifjúságtól* és *Irodalmi Szemlé*től, valamint a ma már méltatlanul elfelejtett Demény Ottó türelmes, ám a hibáimat sem takargató leveleit a budapesti *Ifjúsági Magazin*-tól. Kiemelném azokat is, akiknek verseit, írásait a kortárs magyar irodalomból tizenhét-tizennyolc éves koromban a leginkább mintaadónak véltem, így mindenekelőtt Weöres Sándort, Juhász Ferencet, Nemes Nagy Ágnest, Pilinszky Jánost, Rába Györgyöt, Tandori Dezsőt, az újvidéki új symposionistákat, a párizsi magyar műhelyeseket, a kolozsvári Szilágyi Domokosékat... S akiket nagyon korán személyesen is megismerhettem: még a legelején Thurzó Gábort, Kormos Istvánt, Csoóri Sándort, Páskándi Gézát, Simonffy Andrást, valamivel később Somlyó Györgyöt, Mészöly Miklóst, másokat. Meghatározó volt a számomra korai barátságom Verbőczy Antallal, Oláh Jánossal, Szepesi Attilával, Nagy Gáspárral, Szokolczay Lajossal, Kiss Gy. Csabával, valamivel később Csaplár Vilmossal és Monostori Imrével. Mindenkihez „iskolába jártam”, akihez csak tudtam, de ugyanilyen iskolát jelentett számomra az 1960–1970-es évek fordulójának cseh, szlovák és lengyel költészete, irodalma, ezenkívül kiállításról moziba, moziból színházba mentem, akár naponta több alkalommal is. Hisz végeredményben nagy mix az ember, a lényeg, hogy ebből a sokféle eredetből végül megtanulja magát kihozni.

Első verseskötete A hangok utánpótlása. Ötven év távlatából hogyan látja e kötetet?

Már messze van tőlem. És az is, aki írta. Bizonyos azonban, hogy e verseknek és az írójuknak is sokat köszönhetek, sőt valószínűleg mindent. Annak, hogy s ahogy elindítottak, de annak is, hogy később más irányok felé igazítottak... A lázadásukon, gesztusaikon, gesztikulálásukon ma már néha értetlenül mosolygok, de világérzékelésük nélkül kevesebbet értettem volna meg a világból. *A hangok utánpótlása* elsősorban az akkori közegemből való kiszakadás terepét, a saját arcért, identitásért való küzdelmem első, látható dokumentumát, kapaszkodóját jelentette. Ma már mintha egy régi álom lenne az a világ, az a világgal és a nyelvvel, illetve a nyelvért nagy küzdelmeket vívó fiatalember. Az idei Ünnepi Könyvhéten is majdnem hanyatt estem a meglepetéstől, amikor az egyik kiadói standhoz, ahol dedikálnom kellett, valaki ezt a múltból előbányászott füzetkét hozta el magával, amelyből nekem is csak egyetlen példányom van, s ráadásul Pozsonyban jelent meg, bő félszáz éve, Pestre pedig mindössze száz példány került belőle. Erre mondják, hogy Isten és a könyvek útjai kifürkészhetetlenek? Vagy azt, hogy a múltja előbb-utóbb utoléri az embert?

Mit gondol a versről mint önkifejezési eszközzel? Folytonos változáson megy át a vers formalizáltsága?

Mindig az érdekelt, amit még nem ismerek, amit még nem csináltam, amit még nem tudok, amit meg kell tanulnom. Így volt ez a verssel is. Ezért nincs két egyforma verseskötetem, vagyis azok nem az előzőket írják tovább, hanem igyekeznek – legalábbis a pályámon belül – új csapást vágni. Valamikor, régen azt írtam valahol, hogy a vers tükrör. Illetve: az is lehet. És mutathatja íróját is, olvasóját is. Jó esetben mindkettőt egyszerre, de külön-külön is a kettőt, vagy csak egyiküket – a kép ilyenkor is lehet tanulságos, elgondolkodtató, magunkra döbrentő. Rossz esetben azonban vak tükrör is lehet. Ha a foncsor hibás vagy megkopik, tükröd nem adja vissza azt s úgy, amit vártál tőle. Meg aztán – a többi művészeti ággal együtt – a vers kapaszkodó is a létbe. A múlt idő fölé kifeszített ív. Az élővilágban ismereteim szerint egyedül csak az emberre jellemző, eredendő transzcendenciaigényünk megtestesülése, híd a realitásokból a lét fölötti valóságok felé.

Számos szerző munkáját olvashatjuk az ön műfordításában. Hogyan lehet különválasztani az önálló alkotást és a fordítást? A fordítónak mennyire lehet szabad keze a munka során?

Bizonyos értelemben az eredeti mű is „fordítás”. Valami alaktalant, valami konkrét formájában és jelentésében addig nem levőt transzponálunk át a fejünkben, illetve a fejünkben valami értelmünkkel, érzékeinkkel megragadhatóvá. Amiről nem tudjuk, mi az, és azt sem, létezik-e egyáltalán, de azzal, hogy szavakat, fogalmakat, nyelvet keresünk hozzá, tárgyasítjuk. De ha látunk valamit magunk előtt – akár egy épületet, tárgyat, tájat –, azt is „lefordítjuk” magunknak. Ha olvasunk valamit, nemkülönben. Vagy amit a másik mond nekünk... Ahogy én is igyekszem „lefordítani” magamnak – jól vagy rosszul – a kérdéseit.

Egyébiránt nem tartom magam hivatásos műfordítóknak. Inkább olyan eltökélt olvasónak, aki időnként másban, másokban döbben rá önmagára. S ha valamiben íróként, költőként is felismerem magamból valamit, féltékenyen igyekszem visszavenni azt attól, aki – bár tudatlanul, esetleg évszázadokkal előttem – elorozta tőlem, elírta előlem. S hogy szabad kezem van-e, illetve milyen mértékben fordítás közben? Mi szükségem lenne rá, hisz az adott szöveg eleve az enyém, miért kellene hát bármit is változtatnom vagy másképp megoldanom rajta? Elég csak elfogadnom úgy, ahogy egyszer már megírtam...

Irodalomtörténészként is nevet szerzett magának esszéivel, tanulmányaival. Hogyan tudja összeegyeztetni az alkotói és a műelemzői gondolkodást?

Legtöbbször sehogy, illetve csak nagy nehezen. A vers szabad kűr – még a kötött vagy az időmértékes is –, a ta-

nulmány többé-kevésbé kötelező elemekre épül. Különösen így van ez, ha az irodalomtörténeten kívül az ember más szakterületekre is elkóborol, amilyen esetemben többek közt a művelődés-, sajtó- vagy színház-történet-írás volt. Bár a kettő között valahol ott az esszé, amely bizonyos értelemben és mértékig ez is, az is. Nekem azonban eddig sosem sikerült a verset és a tanulmányt óránként, naponként váltogatnom. Vagy könyv- és kézirat-írást, és a vers ilyenkor elmaradt – ma már sokszor érzem úgy, hogy a kelletténél többször –, vagy verset írtam, és a tanulmány szorult háttérbe. A vers, akár a társunk, állandó törődést, mindennapi foglalkozást, becézést, ráfigyelést igényel, mert különben elhidegül, elkóborol tőled. Mindenesetre másként kell járnia az agynak az egyiknél, és másként a másiknál. Az egyik asszociatív, a másik kognitív gondolkodást igényel. Az egyik összevon, a másik elemez, értelmez, rendszerez, ahol mindennek passzolnia kell. Mindemellett a lényeg, hogy milyen kérdéseket teszünk fel a világnak. Így a többé-kevésbé adott történeti, irodalomtörténeti tényanyagnak is, mivel az – noha a valósághoz így sem jutunk el – a feltett kérdéseinkre válaszol, és a legtöbbször aszerint, ahogyan azokat szembesítettük vele. Azt is mondhatnám tehát: a kérdéseink vagyunk mi.

Hogyan vélekedik a mai magyar kultúra és az irodalom helyzetéről?

Van az irodalom, másfelől az irodalmi élet, és a kettő sokszor nem fed egymást. Egyébként manapság, szétnézve, mindkettőt siralmasnak látom. Amióta magyar irodalomról beszélhetünk, nem volt még korszaka például, amelynek már az adott időben is láthatóan ne lett volna egy-két – vagy több – élő klasszikusa. Aki maga is összefoglalás, korának s a korábbiaknak is egyként az összefoglalója, mint előttünk annyian. Bár lehet, hogy az „élő klasszikusok” ideje mára lejárt, és a rendet és a kiszámíthatóságot egyre kevésbé igénylő, sőt a pillanatnyi érdekek szerinti, épphogy rögtönzésekre épülő, magát sokszor a tekintélyrombolásban kiélő, összevissza korunk nem igényli őket. De összefüggésben lehet mindez azzal, hogy mára irodalomkritikánk is feladta értékmerő szerepét. Mára már szinte egybemosódtak az egyes minőségek, minden teret kaphat, és érvényesnek mutathatja magát az is, ami messze nem az. Irodalomkritikánk manapság nagyrészt kereskedelmi érdekeket elégít ki, illetve legtöbbször, bármerre nézek – tisztelet persze a kivételnek – „ideológiai műveleteket” végez, Kulcsár-Szabó Zoltán kifejezésével élve. Az áldásos sokszínűség helyett így ma inkább a szétszakítottság, a felaprózottság, az atomizáltság jellemző ránk, az átjárás teljes hiánya az egyes szektorok, nézetek, felfogások között, ami mára oly abszurd méreteket öltött,

hogy az egyik oldal már tudomást sem vesz a másiktól. Íróként elsősorban mégis az foglalkoztat, hogy lehetséges-e ebben az örült szétszabdaltságban a világegész olyasféle összefoglalása egy irodalmi alkotáson, akár egy életművön belül, mint amire a homéroszi eposzoktól kezdve az *Isteni színjáték*on vagy *Az ember tragédiáján* át számos klasszikus példát említhetnénk. Olyan párhuzamos világok, valóságok, irodalmak létrejöttét látom újabb évezredünk elején, amelyek legszívesebben kizárnák, megsemmisítenék egymást. Amibe szerintem az általános műveltség és az alapvető morális szabályozók szerepének rohamos csökkenése – továbbá a nyelv, a nyelvi jelentés relativizálódása, elbizonytalanodása – is erősen belejátszik. Mindez a természetből és a természetestől való elszakadásunk folyamánya is, mivel a természetközelség egyúttal szabályok között tartotta az embert, és döntő szerepet játszott természetes intelligenciájának kialakulásában, fejlődésében. Szerintem már nem az a kérdés, hogy lehet-e így élni, hanem hogy meddig lehet.

Mire számíthatnak a jövőben az olvasói?

Hatvanéves koromban, miután valaki azzal a páratlan bölcsességgel szembesített, hogy ismétlés nincs, megírásra váró könyveim legalább húszas listájáról gyorsan kihúztam vagy tizenötöt. Ráadásul azóta is eltelt már csaknem másfél évtized. Így az eddigiek ilyen-olyan módon történő egyberakásán kívül ma már csak egy dolog foglalkoztat: valamilyen formában összefoglalását adni mindannak a tapasztalatnak, amely az általam megélt és lassan végérvényesen eltűnőfélben levő világot és századot jellemezte, amely a XXI. században született nemzedékek számára már szinte fogalmilag is értelmezhetetlen. Akik szerintem annyiival védtelenebbek, kiszolgáltatottabbak is nálunk, hogy mi még felmenőink tapasztalataiból meglehetősen biztonsággal fel tudtuk mérni, illetve építeni magunkat, a magunk világát, amihez biztos útravalót kaptunk tőlük. De milyen útravalót adhatok a legkisebb, távfűtéses lakásban felnövő, most tizenhat éves, panellakó lányomnak, akinek már azt is nehéz elmagyaráznom, hogy mi az a kályha meg a szén. Mi az, hogy befűteni, fát vágni, szénét lapátolni, hogy milyen kapcsolat lehet a bánya és a lakásunk között. Igaz, szétnézve magunk körül, úgy tűnik, olyan idők közelednek, amikor talán ő is megtudja, mit jelent állandó meleg víz nélkül lenni, mit jelent víz nélkül lenni, mit jelent éhezni, fájni. Az már nagyjából látható, hogy mi az, amitől – a kapzsiságunkkal, a klímaváltozással, a háborúságainkkal, ideológiai agyamentségeinkkel és érdekharcainkkal – megfosztottuk őket. De a nagy kérdés: mit hagyunk rájuk? És ezen a helyzeten talán a vers és az irodalom sem tud majd segíteni.

SZEMLE

„A legnagyobb dolog: világot teremteni”

Tamási Áron. A tanulmányt írta Cs. Nagy Ibolya

SIPOS LAJOS

A határ filozófusa: Eugenio Trías

José Jiménez: *La filosofía del límite*
Enmemoria de Eugenio Trías

CSUDAY CSABA

Nagyvonalú szabásminta: a vonal ontológiája

Thorsten Botz-Bornstein: *The Philosophy of Lines*
From Art Nouveau to Cyberspace

FÜLÖP JÓZSEF

ma
mű

„A legnagyobb dolog: világot teremteni”

Tamási Áron. A tanulmányt írta Cs. Nagy Ibolya, a képeket válogatta és szerkesztette A. Szabó Magda, Budapest, MMA, 2021, 296 oldal

Tamási Áron születésének százhuszonötödik évfordulójára, a Tamási-emlékév nyitányaként jelent meg Cs. Nagy Ibolya könyvtanulmányával és A. Szabó Magda képválogatásával, több intézmény munkatársainak közreműködésével a *Tamási Áron* című könyv.

Az ünnepi album szembetűnő jellemzője a nagyon gazdag képanyag, az író életének képdokumentációja. A *Bölcső és Bagolyban*, a *Szülőföldem* című szociografikus leírásában, a *Jégtörő Mátyásban* és több novellában verbálisan megidézett térelemek és személyek közül láthatók itt már jól ismert képek Farkaslakáról, a Nyikóról, a patak partjától feljebb épült szülői házról, a családról, a közös gyermekkorukat megelevenítő testvérről, Gáspárról, Tamási Ágnes portájáról, meg húgairól, Annáról és Erzsébetéről, és a hozzájuk tartozókról. Megjelennek fotók a székelyudvarhelyi diákevekről, a besorozott katonaként a Piave melletti harcokban sarzsit szerzett fiatal katonáról és Székelyudvarhelyről, Kolozsvárról, Budapestről. A képek közül több látható volt Féja Géza 1967-ben kiadott könyvében, a *Tamási Áron alkotásai és vallomásai tükrében* című munkában és a később megjelent, az író idéző könyvekben. Itt azonban van több olyan fénykép is, amelyik itt-ott talán felbukkant, igazából azonban ismeretlen maradt az olvasók előtt. Ebben a képegyüttesben a látványon túli jelentésük is van. Ilyen mindjárt az író édesanyjáról, Fancsali Mártáról látható, levelezőlap nagyságú portré. Erre érvényesek igazán az irodalmi alkotásokban a szülőanyáról leírt szavak! Itt látható igazán, „két arcjában” miként „ütnek ki a mértani szabály alól a csontok”, miként ül „barna szeme” „gyermeki elevenséggel [...] egy kicsit bent, a tatármetszésű arcában”.

Látható a belső derű és a mindenkire kiáradó jószág. Egy másik felvételen a már gyermekként faluszerzte híres kaszásnak számító híres író „hányja fel” a szekérre a szénát a rakományt elrendező Gáspár keze alá. 1934-ből is látható itt egy fotó. Az Írók Gazdasági Egyesülete által szervezett balatoni íróhéten készült, a siófoki strandon. A négy sorban fényképezkedő résztvevők között középen ül, a földön József Attila és Berda József, akiket az első értékelő indulat egymás mellé helyezett mint „proletár költőt”, a negyedik sorban Tamási Áron mellett ott áll Tersánszky Józsi Jenő, akiket a gyorsan ítélő kortársak céljukban és

mozgósított anyagukban egy szándékon lévőnek gondoltak. És van a könyvben egy Marosvásárhelyen készült felvétel, amelyen az író az I. világháborúból megőrzött egyenruhájában látható, sapkával a fején, a Nagyezüst Vitézségi Éremmel a mellén, amely utóbbit a Piave melletti csatában szerezte helytállásáért. A kitüntetésére egész életében egyszer hivatkozott. Abban a levélben, amelyben az úgynevezett „zsidótörvény” hatálya alá eső felesége, anyósa és apósa ügyében írt Jaross Andor belügyminiszternek. És látható a könyvben egy 1954. március 15-én készült fénykép a parlamenti fogadáson, amint a frissen Kossuth-díjat kapott Tamási Áron mosolyogva beszélget az ugyancsak kitüntetett Szabó Pállal és Kisfaludi Stróbl Zsigmonddal. A derűt és a világgal való teljes harmóniát mutató kép elfedi az 1948 és 1953 közötti éveket, a közlési tilalom alatt álló író nélkülözö hétköznapijait, amikor *Bor és vitéz* címmel egy „szüreti játéka”, *Búbos vitéz* címmel egy „mesejátéka” és *Kossuth nevében* címmel egy „toborzási jelenete” jelent csak meg. És sok mindent elárul az a fénykép, amelyen Tamási Áron sírja látható, valamivel a temetés után, Ágnes és Gáspár testvéreivel, háttérben egy megbontott palánkkal. Mik a tudható tények? Az író 1966. május 3-án kelt végrendeletében kérte, a „Farkasréti temetőben” volt „temetési szertartás” után, „mihelyt lehetséges”, vigyék „haza [holttestét] a farkaslaki temetőbe”. A legendát szívesen gyártó képzelet ehhez hozzátette: „a templom mögött, két cserefa között, arccal keletnek” szeretne nyugodni. A két cserefa közötti rész a templomkertben volt, ott azonban csak papok nyugodhatnak, oda nem lehet temetkezni. A falu első embere, Jakab Simon felajánlotta a plébánosnak és az egyházkerületnek, hogy közkölségen megcsinálják a templom mögötti partfalat, végleges kerítést csinálnak, ha a temetőhöz hozzacsatolják azt a bizonyos cserefás területet. Így került Tamási Áron koporsója a ma is otthont adó helyre.

A könyvben közölt képdokumentumok között fontosak a kézírásos szövegdokumentumok. Köztük van a XVII. század elején Méréfalváról Farkaslakára költözött Tamás nemzetség családfája. Az író és testvérei számára az emlékezet azonban csak a dédapáig, Tamás Péterig ment vissza. A nagyapa, Tamás Márton, akinek a vezetékneve végén hiányzik az „i”, mint a családban az író előtt volt va-

lamennyi leszármazott esetében megtapasztalható, „nagy szál férfiú [volt], kevésbeszedű, kinek tekintélye és hallgatása alatt jól megfért a tréfa”. Az apa, Tamás Dénes „komoly”, néha majdnem „komor”, hétvégeken „mulatózó”, verekedő, italozó legény volt (amint megjelenik a *Bölcső és Bagoly* lapjain). Gondolkodás- és szövegtani dokumentum „a farkaslaki hitelszövetkezet igazgatósága és felügyelőbizottsága együttes ülésében” [!] felvett jegyzőkönyv. A kiírt zsinórrással, cirkalmas nagybetűvel kezdett mondatokkal és névírásokkal készült irat feltehetően a falu jegyzőjének vagy tanítójának a keze nyoma. A szöfűzés azonban valószínűleg az egyik aláíróé! Az 1929 januárjában Tamási Áronnak átnyújtott négyezer pengős Baumgarten-díjat a levél így hozza tárgysorozatba: „Elnök a megjelenteket üdvözlő, örömmel adja az igazgatóságnak tudomásul, miszerint községünk nagy szülöttét, Tamásy [!] Áront, mint legnagyobb, kitűnő író Magyarországon a magyar kultúrának szerzett kitűnő érdemeiért a legnagyobb kitüntetésben részesítették; kéri az igazgatóságot ezt tudomásul venni s ajánlja melegen hogy községünk szülötte iránt a legbuzgóbb háláinkat fejezzük ki.”

Szépirodalmi szövegkézirat csak egy van a könyvben: a legutolsó, Tamásitól származó bejegyzés, *Tavaszi kép* címmel, az 1966. március 28-án kelt, féllapnyi írás, talán a *Vadrózsa ága* című könyvhöz kapcsolandónak hitt mű részlete. Itt is érvényesült az író általános munkarendje. Bizonyára ez a szöveg is fejben készült el, akárcsak más alkotások esetében történt, még a regényekében is; Tamási Áron fejben fogalmazott meg ötven-hatvan sornyi szöveget, s csak a véglegesnek tekintett változatot írta le. Ez a kézirat is „tisztá” volt. A „fejben fogalmazást/ korrigálást” dokumentálják az 1956. október 20-tól gyors egymásutánban írt nyilatkozatai, vallomásai, szövegei. A kötetben közölt írásokban egyetlen betoldás van: az október 27-én készített *Előterjesztésben*, amelyet Bernáth Aurél, Ferencsik János, Ordas Lajos, Papp László, Csók István, Gombás Pál, Zathureczky Ede, Déry Tibor, Illyés Gyula, Veres Péter, Háy Gyula és a maga nevében írt. Ebben „legalább kétnapos tűzszünet” megkötését sürgették, a harcolók és a kormány kiegyezését. Az iratban a kiegyezést „döntőnek” minősítő első változatot „történelmileg is döntőnek” változatra helyesbítette. A hosszú naptárbejegyzések, még a hosszabb 1956-os leírások is, természetesen korrigálás nélkül valók.

A kötet újdonsága a fénymásolatban közölt nyomtatott szövegdokumentumok nagy száma. Ilyen betétek általában kivételesen, kiemelő funkcióval jelennek meg egy könyvben. Ezzel a külön szándékkal került be egy Tamásiról készített kötetbe a kolozsvári *Keleti Újságban* közölt, Amerikából hazaküldött vers, a *Feküdj le város – Késő este Newyorkban* [!] című szöveg. A *Tamási Áron* című könyvben szépirodalmi alkotások is olvashatók gépiratválto-

zatban, újságcikként. A gépiratos nyilatkozatoknak és szerződéseknek is külön jelentőségük van Tamási Áron személyes sorsáról és írói pályájáról. 1942. február 5-én kelt például egy hivatalos papíron kiállított orvosi bizonyítvány „vitéz Haynal Imre dr.” aláírással „A kolozsvári m. kir. Ferenc József Tudományegyetem belgyógyászati klinikájának” szaktanúsítványa Tamási Áron „szívizom-elfajulásáról”, akinek betegsége miatt „igen kíméletes életmódot kell folytatnia”. És itt látható – sok hasonló igazolás, tanúsítvány, nyilatkozat, szerződés mellett – a Nemzeti Színház Intézőbizottságának levele arról, hogy a testület: Hubay Miklós, Benedek András, Major Tamás 1957. január 16-án „egyhangú határozattal” döntött, bemutatják az *Ördögölő Józsiás* című „zenés mesejátékot” „Lajtha László vagy Szervánszky Endre” zenéjével. És azonnal átutaltak a szerzőnek háromezer forint előleget. Az már csak a kötet végén lévő függelékből, a *Fontosabb színházi bemutatók* listájából tudható, hogy az első előadásra, annak ellenére, hogy Köpeczi-Bócz István jelmezterve is elkészült, 1983-ban került csak sor a debreceni Csokonai Színházban.

A kötetben közölt könyvtanulmány nagy ambícióval foglalja össze Tamási Áron életpályáját.

A mindent számba venni kívánó és a kiemelést kevésbé ambicionáló törekvésnek azonban következménye van. A Tamási-művek értéke azonosan magas szinten jelenik meg. Az együtt látott és együtt értelmezett alkotásokban az érték differenciálódás elmosódik. Ez leginkább a *Magyari rózsafa* és a *Szirom és Boly* című mű interpretációjában szembetűnő.

Az 1941-ben megjelent *Magyari rózsafa* című regényt a kortársak ellentétes indulatokkal fogadták. Volt, aki az „erdélyi rabság” és a „felszabadulás” irodalmi visszhangját köszöntette benne, mások a „homéroszi idillekkel”, a vörösmartys kiseposzokkal összevethető költőiségét hangoztatták, amint ezt Bertha Zoltán a regény új kiadását kísérő tanulmányában összefoglalta. Megint mások alkalminak, mesterkéltnek mondták a regényt, felemlegetve a történet sor egyenetlenségét. A könyvtanulmány írója az eltérő interpretációk vázlatos felemlegetése és Ruffy Péter interjújának idézése után „írói öninterpretációként”, a „pogányság-kereszténység nemzetmentő történelmi fordulatainak” prezentációjaként, „eszmei példázattá” emelő alkotásként ír róla.

Az 1960-ban megjelenő *Szirom és Boly* című alkotáshoz is a történelem szolgáltatott eseménysort. A feljegyzések szerint Tamási Áron 1958-ban jelezte a Szépirodalmi Kiadónak: „regényt írna bukovinai székel-csángók csoportjáról”, amint az egyéni gazdálkodás helyett a termelőszövetkezeti formát választják. Az egyéniből a közösbe lépés azonban akkor elsőrangúan aktuális politikai kérdés, a politika egyik vezérszólamja volt, amit bármi

áron végre kellett hajtani, függetlenül a törvényektől és az emberi sorsok kikerülhetetlen sérelmeitől, helyenként még a pusztulásától is. És 1958 volt a magyar irodalom egyik önpusztító döntésének, „a népi írókról” szóló politikai állásfoglalás érvényesítésének periódusa is. Ebben a történelmi-politikai és irodalmi kontextusban a szövetkezetbe belépő és ott otthont találó Szirom Antal, vagy ahogyan a regényben mondják: „Szirom tató” ajánlkozása a szövetkezetbe nem a megalkotott szereplő önmegértésének próbája, sokkal inkább a politika sodrásában kényszerhelyzetbe került író téves döntése volt.

Cs. Nagy Ibolya tanulmányának és A. Szabó Magda képválogatásának van egy, bizonyára közösen hozott döntésújdonsga. Tamási Áron „népi játékainak”, „színpadi műveinek”, „színműveinek”, „népdal drámájának”, általánosítva: „drámáinak” újrapozicionálása.

Nemcsak a műnem egyes alakzatainak önelnevezése, de olvasói tapasztalat is jelzi: az 1934 és 1966 között e műnem magyar irodalmában párhuzamosan volt jelen a franciás vígjátéki hagyomány, a szalondráma, az avantgárd drámaforma, a történelmi tematikájú tandráma, a filozófiai dráma és a népszínmű modernizált változata. Tamási Áron drámai művei ebben a körben két hagyománnyal is érintkeztek: költői dramaturgiája kapcsolódott a székhely észjáráshoz, beszédformához és folklóremlékekhez. Ugyanakkor kapcsolódott a szürrealisztikus szövegalkítás lehetőségeihez is. E kettős (esetleg hármas, négyes) inspirációjú alkotásai közül az 1935-ben bemutatott *Énekes madár* kínálja a mérlegelésre lehetőséget adó példát. Különösen azért, mert ennek az 1961 májusában volt bemutatójához Tamási Áron külön feljegyzést is írt a rendezőnek és a játszó színészeknek. Az alábbiakat ajánlotta figyelmükbe:

„1. A színdarabot rendezés és előadás szempontjából nem mesejátéknak kell tekinteni, hanem reális játéknak. A mindennapi, valóságos élet eseményei történnek a színpadon. Az akarat és az érzelem heve azonban néhány ponton kiszélesíti a valóság helyeit. Ezek a pontok: a fal elmozdítása, a fa emelkedése és a szerelmesek eltűnése. A valóság felfogása alapján a színészek játéka és maszkírozása is nem meseszerű, hanem valóságos. 2. Az előadás nyelvi részében, vagyis a színpadi beszédben, egyedüli út, hogy a színészek ne beszéljenek tájszólásban. Ha a tájszólás útjára mennének a színészek, akkor beszédbeli zűrzavar keletkeznék, mert hiszen, természetes módon, senki sem ismeri a »székhely« beszédet. Amiben egyek lehetnek, az csupán az ízes és tiszta magyar beszéd. Tehát beszéljenek így a színjátékban. 3. Mivel a való élet alapját kell játszani, helytelen volna az a felfogás, hogy a mesebeli jók és gonoszak állnak egymással szemben. Ami rossz van az »öregekben«, az csupán az életük körülményeiből és helyzetükből adódik; s ugyancsak így van a fiataloknál is. Érzelmi és érdek alapon küzdelem az élet: ebből adódik

a darabban is minden konfliktus. Így tehát, mint az életben is, árnyaltan beszéljenek és játsszanak a színészek: vagyis csak akkor harsányan, ha a valóságos indulat ezt megköveteli. Senki ne akarjon önmagáért való »humort« játszani, mert igazán derülni csak akkor lehet, ha a visszas helyzetekben is komolyan játszik a színész. 4. Ebben a jelen mindenkinek köszönet a munkáért és baráti üdvözlét. Budapest, 1961. április 2.”

Ez a PIM-ben őrzött szöveg, amelynek utánközlése olvasható a *Tamás Áron* című könyvben is, a színpadon megvalósult és megvalósítható interpretációhoz új szempontot társít: a „reális játék” szerzői igényét, amelyet nem kíván (nem lehet) a rendezőben és a játszó színészekben meglévő vagy elgondolt székhely nyelvjáráshoz, észjáráshoz, beszédmódhoz közelíteni. Azaz az előadást létrehozóknak a „valóságos” (általános és egyedi, normasértő és erősítő, várakozás szerinti és azzal ellentétes) eszméhez kell igazodni. Ez az „előírás” egyrészt megköti, másrészt szabaddá teszi a színpadon megjelenítendő létezést.

Az átpozicionálás talán még további mérlegelést igényelhet. Nemcsak azért, mert törvényszerűen felveti a novellák műfajelméleti pozícióvesztését, a legfontosabb regények műfajt megújító létezésértékét, háttérbe szorítja Tamási Áron társadalomtörténeti esszéit, amelyek már ebben a kötetben is csak jelzésszerűen jöttek elő, hanem azért is, mert minden színház, minden egyes előadás egyéni olvasatot kínálva a nézőknek, relativizálja, csökkenti-növeli a Tamási-művek önértékét. Amennyire segítheti egy értelmező, jó előadás a szerző és a befogadó közti távolságot, ugyanúgy növelheti is, megfosztva az olvasókat a befogadás, a választás, a spontán vagy tovább gondoló értelmezés örömétől és lehetőségétől.

Az átpozicionálásban ugyanakkor gondolni kell arra is, hogy a legjobb Tamási-színpadi játékoknak fontos szerepük lehet a kultúra hagyományozásában. Különösen azért, mert a hivatásos színtársulatok mellett az amatőr, sokszor iskolai színjátszók is örömteli pillanatokat élnek meg és közvetítenek egy-egy előadásban. Az *Énekes madár* című népi játékot eddig harminckilenc színház mutatta be Budapeستől, Kolozsvártól Gyuláig, Zalaegerszegig, Sepsiszentgyörgyig, Komáromig, Sopronig, Kaposvárig. Műkedvelő csoportok csak 1971 és 1973 között, olvasható a könyvtanulmány függelékében, huszonegy erdélyi és partiumi településen mutatták be a művet alkalmi színpadokon, kultúrházakban, iskolákban. Ez pedig súlyos érv a mérlegelő, megosztott újrapozicionálás mellett.

A *Tamási Áron* című album értelmező gondolatmenete, a dokumentumok megjelenése, az író műveinek kronologikus rendje, a fontos Tamási-interpretációk összefoglalása új szempontokat kínál a befogadáshoz és a művek értelmezéséhez.

A határ filozófusa: Eugenio Trías

José Jiménez: *La filosofía del límite. En memoria de Eugenio Trías*¹

Jövőre lesz tíz éve, hogy meghalt Eugenio Trías, aki, Ortega mellett, korunk talán legnagyobb spanyol filozófusa volt. A nemzetközileg is kiemelkedő, de nálunk még a hispanisták között is alig ismert gondolkodó idén lett volna nyolcvan éves. E kettős évforduló jó alkalmat kínál arra, hogy a magyar olvasók is bepillantást nyerjenek a gazdag életmű tematikájába, főbb kérdéseibe. Első könyvétől (*La filosofía y su sombra, A filozófia és árnyéka*, 1969) az utolsóig (*De cine. Aventuras y extravíos, A filmművészetről. Kaland, kitérőkkel*, 2013) mintegy három tucatnyi művet publikált, amelyek összességéért 1995-ben elnyerte a Friedrich Nietzsche-díjat. A filozófiai Nobelként is aposztrofált díj az egyetlen, amelyet egész életművéért ítélnek oda egy-egy gondolkodónak. Trías formátumát mutatja, hogy mellette a filozófia olyan kiemelkedő személyiségei kapták meg e kitüntetést, mint Popper, Rorty vagy Derrida; spanyol nyelvterületen pedig eddig ő a díj egyedüli birtokosa.

Ismertetésem alapja egy ünnepi előadás, amelyet José Jiménez, a spanyol filozófiai-esztétikai szakma egyik fiatalabb képviselője tartott Eugenio Tríasra emlékezve a madridi Universidad Autonómán. Jiménez azokból a kérdésekből indult ki, amelyek a Trías-életmű sarkalatos pontjai: jelen világunkban van-e, lehet-e, kell-e hogy legyen tere a filozófiai gondolatnak? Van-e helye a gondolkodás radikális vállalásának egy olyan kultúrában, mint a miénk, amelyet a múltékony, átmeneti dolgok szédülete mindinkább felemészt? Különösen nagy horderővel bírnak e kérdések – állítja Jiménez – mindazok számára, akik munkájukat bele kívánják illeszteni a huszonhét évszázada a görögöknél született elméleti hagyományba. Abba a tradícióba, amely mindig is a Nyugat kultúrájának egyik intellektuális alapköve volt. De e fundamentum mára megszűnt evidensnek, megkérdőjelezhetetlennek lenni. A filozófia, Nietzschétől fogva legalábbis, időszerűtlennek, illetve anakronisztikusnak tudja magát. Egyszer-smind azonban képesnek arra, hogy ebben az időtlenségben mégis mélyen megkapaszkodjék a jelenben, tartalmaz víziót alakítson ki a jövőről, a folyamatról, amely által az emberi életek világuk szerves részévé válhatnak. Trías kezdettől arra törekedett – írja Jiménez –, hogy ezt a ko-

rál való elköteleződését összebékítse az igazi filozófia örök jellegzetességével: olyan kérdések és kategóriák megfogalmazásával, amelyek képessé tesznek minket, hogy rákérdezzünk tapasztalataink különböző szintjeire, és megalkossuk velük a lehetséges interpretációk hipotéziseit. Trías harmincnál is több könyvéből Jiménez elsőként a *Filosofía del futurot* (*A jövő filozófiája*, 1983) emeli ki. A mű ontológiai alapvetésű szövegének az esztétikai jelenségek dinamikája szolgál mintájául. Vezérfonala a „variáció princípiuma”, amely révén érthetővé válik a való mint az ugyanaz és a különböző, az egyes és a sokszoros örök visszatérésének szintézise. Aminek az „alkotó ismétlődés” felől történő kibomlása nyitja meg előttünk a jövő dimenzióját. A variációkat az alkotó képzelet modulálja, termékeny párhuzamot hozva létre így a művészet és a filozófia között. A horizontunk mindkét esetben azonos: nem a tényszerű, hanem a lehetséges, a fizikailag és időben nyitott lehetőség. Míg a morális cselekvés és a tudomány a tényekre és a jelenre összpontosít, a művészet és a filozófia a lehetséges és a jövőbeli felé irányít bennünket.

1987-ben publikált könyvében (*La aventura filosófica, A filozófiai kaland*) Trías módszertanilag elmélyíti korábbi műveiben kitűzött célját: a valóság különböző szintjeit egységben tekintő, a valóságosra alapozott ontológia megteremtését. Konceptiója elutasít minden filozófiai redukciót, legyen az metafizikai vagy pozitivistá, tekintve, hogy a valóság, a dolgok nem szűkíthetők le egy szintre. Szerinte minden filozófia mélyén van valami ki nem mondott, ami mégis az értelmét adja, olyan transzcendens elemekkel együtt, mint az igazság, jóság, szépség; valami, ami nyilvánvalóvá teszi a szakadékosság jelenlétét minden elméletben. Valamely lételmélet megalkotása így körkörös feladat, amelyben a szubjektumból kiindulva a határ élményéhez érünk, de ami egyszersmind gravitációként jelentkezik: középpontján, az alanyon kívülre esik, a tárgyak, a külvilág szintjére.

A filozófiai kalandot Trías valamiféle tengeri utazáshoz hasonlítja, amelynek egynapi szakaszai („singladuras”) a tapasztalat különböző „világait”, területeit ölelik fel, és az utazás során meghatározást nyer a cél: „a megjelenő”

¹ JIMÉNEZ, José: *La filosofía del límite. En memoria de Eugenio Trías = Cuerpo y tiempo. Blog de José JIMÉNEZ: Filosofía, escritura, artes, mundo*, 2013. február 10.

<http://josejimenezcuerpoytiempo.blogspot.com/2013/02/la-filosofia-del-limite-en-memoria-de.html>

Eugenio Trías
© Wikimedia
Commons

S Z E M L E

(jelenség, jelenés) tartalma. Trías tehát a jelenségvilág felületes, illetve leszűkítő dimenziója alá pillantva valami mélyebb dimenziót igyekszik feltárni, amelyben elkülönül egymástól, ami azonos, és ami különböző, más. Szerinte épp ebben a dimenzióban található meg a filozófia célja: a határ mint határ. A filozófia a határtapasztalat révén fejlődik, amely tapasztalat maga is határ: csuklópánt. Tengely, amelyen egyesülnek vagy elkülönülnek a gondolkodás-beszéd és a létezés rétegei. A gondolkodás-beszéd fogalmát Trías épp azért használja, hogy jelezze a gondolat és a nyelv óhatatlan fúzióját, vagy másképpen fogalmazva: hogy megmutassa, van olyan hely vagy logosz, ahol a jelenség megragadható, ahol a jelenség proposíció, illetve ítélet formájában létrejön és alakot ölt. Mivel a szubjektum, egy bizonyos szubjektum – pontosítja Trías – nem „transzcendentális”, hanem magához a határhoz kötött, azaz „széthasított”, ezért határtapasztalata csak tragikus lehet. Tragikus, mert feltételezi, hogy tudatossá válik számára a radikális paradoxon, amely a filozófiai tudás (episztémé) eredménye, és a határnak mint határnak a megtapasztalásától ered. De – teszi hozzá Trías – e tapasztalat része a nevetés is, amelyben egyesülnek a tragédia és a komédia hangjai és álarcai.

A határ tehát Trías szemében módszerbeli evidencia; tőle indul ki a filozófia tengeri kalandja, amely lényegileg különbözik a karteziánus cogitótól. Itt a módszer szubjektuma a köztesség, az intervallum lakosaként ismeri fel önmagát a köztességben, amely összeköti a dolgok térbeliségét a jelenségek űrben lebegő terével. Az alany tehát határlakó, határlény. S ezen a ponton Trías gondolataiban

nyilvánvalóvá válik a platonizmus jelenléte és aktualizálása: a szubjektum élettere a határ két sík vagy „körgyűrű” között, egyik a jelenségeké, a másik a magába zárté. Az „ugrás” pedig, amely által a szubjektum mint olyan konstituálódik, az azonost és a másilyet egyesítő tapasztalásból adódik. Az alany részéről ez érzelmi élmény, a szeretet-szenvedélyé. A „dolog” felől tekintve pedig nem más, mint a szépné és a fenségesnek a megnyilvánulása.

E gondolatokból kiindulva kezdődik a határvidéket felderítő hajóút, amelynek egyes szakaszai az etika, a politika, az esztétika, az igazság és az ismeret (episztémé). Trías „útítársai” e kalandozásban: Platon, Kant, Hegel, Heidegger, Wittgenstein, Calderón, Goethe és Hölderlin is. A cél, a kikötő pedig, amely felé a hajónkat kormányozza, nem egyéb, mint a határtapasztalat homályos tartalmainak módszeres megvilágítása, rögzítése. A hajós feladatául marad a „másik” oldalról történő beszéd kísérlete, valamiféle „határ-logika” megalkotása. E feladatot teljesíti majd Trías következő műveiben, *A határ logikájában* (*Lógica del límite*, 1991), *A szellem korában* (*La edad del espíritu*, 1994) és *A vallás elgondolásában* (*Pensar la religión*, 1997).

S minthogy Eugenio Trías gyakran él szövegeiben másik szenvedélye, a zene gazdag jelképtárával, Jiménez is egy zenei metaforával él megemlékezése végén: ismeretében – írja – Trías nyitott dallamfolyamának csupán néhány elemét, akkordját és taktusát emelte ki, érzékelteni akarván a filozófus eredetiségét, gondolatainak koherenciáját, igazságkeresését, amely jellemzők alapján Platon Szókratészéhez hasonlítja barcelonai mesterét.

Nagyvonalú szabásminta: a vonal ontológiája

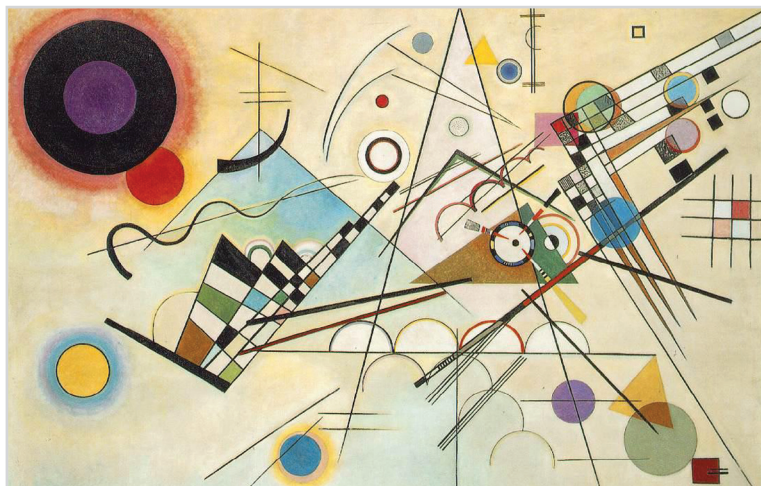
Thorsten Botz-Bornstein: *The Philosophy of Lines
From Art Nouveau to Cyberspace*
Cham, Palgrave Macmillan, 2021, 259 oldal

Húszegynéhány esztendővel ezelőtt Wolfgang Welsch *Esztétikai gondolkodás* című tanulmányfüzérében kijelentette, hogy napjaink uralkodó gondolkodásmódja esztétikai jellegű. Elsősorban francia szerzőkkel példálózott (Lyotard, Derrida, Foucault), és hangsúlyozta, hogy az esztétikai közeledés a világhoz (mondhatnánk: közlekedés a világban) immáron észleletközpontú: vizuális és mindinkább auditív. De ennek a jele a szenzuális észjárások regisztrálása vagy a különféle jelenségek, események érzéki-értelmi észlelése is. Medializált, azaz egyre fikcionálisabbá váló és lényegében esztétikailag megalkotott valóságunkban, toldja meg érvelését, már nem elegendő a fogalmi gondolkodás. Logocentrikus észjárásból szükségszerűen átváltunk esztétikaiba. Az ezredforduló táján Welsch még a televízió és a mikroelektronika térhódítását hozta fel példaként. Persze az időközben egyetemi tananyaggá vált (pontosabban: tett) medialitás és intermedialitás nem hagyott fel a terjeszkedéssel. Lassan az internet is intravénássá válik, a kiterjesztett virtuális valóság hályogát pedig vígan helyezzük a szemünkre. Ugyanakkor akármennyire is egyetértünk Welsch helyzetleírásával, az észlelésközpontúság nyomatékosítása (Walter Benjamintól Paul Virilióig) gyakran nem számol azzal, hogy az emberi percepció lépést tart a valóság változásaival, ami elvonja a levegőt az elméleti, nemritkán krízisbeszámolóvá vagy politikai próféciává fajuló töprengésektől (lásd Welschnek a köznapi életből vett, egyszerre esetleges és túlzó példáit). Így Rudolf Arnheim egy időben roppant körülményesen ecsetelte a néma- és a hangosfilm sajátos esztétikáját, mediális rétegzettségét. De amilyen naprakész felismerésekkel szolgált *A film mint művészet* az 1930-as években, annyira tekinthető filmtechnika-történeti relikviának ma, miközben percepció és reflexió képességeink nem lankadtak.

Vizsgált szerzőnk, aki egy kuvaiti magánegyetemen oktató német filozófus, minden bizonnyal egyetértene Welsch eszmefuttatásaival a globalizmus pluralitásához szoktatott, következőképpen az aisthesisre szoruló gon-

dolkodásról, ugyanakkor érvelésmódja ebben a könyvben megmarad szigorúan leíró jellegűnek. Botz-Bornstein változatos művek hosszú sorában olyan tárgyköröket vizsgál, mint dekulturalizáció és giccs, politikai esztétika, organikus film és organikus építészet vagy művészet és virtualitás. Filozófiai ars poeticája esztétikailag és politikailag egyaránt meghatározott. Spatialistának vallja magát, aki a tértudományt az eltérő földrajzú, de hasonló kulturális jelenségek tanulmányozására használja. Neoorganikus megközelítésmódja elsősorban a hermeneutikán és a strukturalista stilisztikán alapul. A globalizmuskritikát egy totalitarizmus nélküli új holizmusra való hivatkozással kerüli meg. Életútja is a divatos interkulturális filozófiára predesztinálja. Sorbonne-i és oxfordi tanulmányok után Finnországban az orosz formalizmust kutatta, Japánban a kiotói iskolát, dolgozott Kínában, és tanított az alabamai afroamerikai Tuskegee Egyetemen.

Történetileg tekintve Botz-Bornstein a vonalaknak az 1850-es évektől kialakult filozófiáját vizsgálja gondolkodók, tudósok és művészek teljesítményének és kölcsönhatásainak tükrében. Felfogásában az így rekonstruált sajátos vonalfilozófia összevethető, mi több, összeegyeztethető a kelet-ázsiai kalligráfiával, irodalommal és művészettel, mivel Nyugaton a negativitás különböző fokozatai felé tolták el a vonalat. Heinrich Wölfflin a vonal mint határ leértékelődését állapította meg a *Művészettörténeti alapfogalmak*ban. Maurice Merleau-Ponty dinamikusságát ismerte fel, és sajátos fenomenológiai megközelítésben megalapozta a virtualizmus vonalfilozófiáját. Kandinszkij számára az erők, a sík negációját jelentette. Szerzőnk szerint ez a negatív vonal fizikailag látható ugyan, mégsem tárgy, hanem inkább heideggeri Ding. (Most tegyük zárójelbe, hogy *A műalkotás eredetében* a Ding szemantikája éppenséggel nem csak a negatív módon leírható jelenségek lehető legtágabb gyűjtőhelye.) Botz-Bornstein ezt a megközelítésmódot veti össze könyvében azzal, ahogyan a kelet-ázsiai hagyományban, a taoizmusban és a zen buddhizmusban, illetve a kínai és a japán művészetben

Vaszilij
Kandinszkij:
Kompozíció VIII.,
1923, New York,
Guggenheim
Múzeum
© Wikimedia
Commons

és kalligráfiában kezelik a negatív, illetve virtuális vonalakat. Antropológiai, nyelvészeti vagy földrajzi megközelítésben a vonalat pozitív módon fogják fel, míg a vonal filozófiájának részben nyugati és leginkább keleti megközelítésében a negatív vagy öntagadó mivolt tekinthető közös jegynek.

A könyv három részre tagolódik, és végső soron holisztikus céllal, meglehetősen nagy tudásanyagot mozgat.

Az első rész előbb általános, majd történeti megközelítést alkalmaz. A vonal civilizációs segédeszköz, a valóság megértésének, értelmezésének és ábrázolásának eszköze, amellyel képesek vagyunk strukturálni az időt és a teret. Lehet anyagi (egy hangszer húrja) vagy eszmei (geometriában, csillagászatban), gondolati termék, azaz képzeletbeli (mint a horizontvonal) vagy testi cselekvés kísérőjelensége (kalligráfia, tánc), de lehet vizuális vagy akusztikus is. A hol anyagi, hol nem anyagi vonalnak ezt a kettős vagy kétértelmű ontológiai helyzetét szerzőnk filozófiai és a legtágabb értelemben esztétikai módon tárgyalja. A vonal szellemtörténete azt mutatja, hogy különféle korokban más-más jelentőséget tulajdonítottak neki. A görög felfogás szerint a vonal a végtelenből, határtalanból vagy ahogyan Botz-Bornstein érti, alaktalanból (ἄπειρον) egy formát vagy mintát választ el, így rögzítve a valóságot. Arisztotelésznél a vonal nem szubsztanciális jellegű. A bizánci művészetben a vonal a kétdimenziós terek és testek stabilitását hivatott érzékeltetni. A reneszánsz felértékelte a vonal szerepét a lineáris perspektíva kidolgozásával, ami a képiség rovására elterjedt a szobrászatban, a táncban és az építészetben. Egy ideig Descartes is ezen a nyomvonalon haladt filozófiájában.

Az első rész *Virtuális vonalak* című alfejezete új irányt szab a könyv érvelésének. A virtuális vonalnak nincs fizikai léte, sem tényleges, sem potenciális, de nem is képzelet létrehozta látszat (platóni eikón). Intellektuálisan vagy mentálisan azonban elnyeri valóságosságát és objektív

létét. Ilyen virtuális vonalakat hoznak létre az optikai illúziók, például a Kanizsa-háromszög a maga látszatkontúraival. A szögletes alakzatokból kibontakozó „negatív” háromszög vonalai nem léteznek rajzolt vonalként. A háromszög ténylegesen nincs jelen, de nem is pusztán potenciális, hiszen mindenki látja. Akkor hogyan létezik? A valóság egy új minőségében, azaz virtuálisan. Nem kell elgondolni vagy elképzelni ahhoz, hogy látható legyen. Ez döntően különbözik a wittgensteini *Filozófiai vizsgálódások*ban bemutatott kacsanyúl illúziótól (Botz-Bornstein nem teszi hozzá, hogy a nevezetes rajz eredetileg egy pszichológus, Joseph Jastrow egyik művéből származik). Amíg ennek a szemlélője mintegy azért küzd, hogy a kacsahelyett a nyúl képét lássa (vagy fordítva), addig a Kanizsa-háromszög megpillantása erőfeszítés-mentes: lehetetlen nem észrevenni.

További újdonságot fedezünk fel, ha a számítógép által készült rajzokra, vonalakra pillantunk. Hagyományosan megkülönböztetünk grafikai, azaz rajzolt és geometrikusan megalkotott vonalakat. Előbbi azért konkrétabb, mert létezése valakinek a készségétől és személyiségétől függ. Utóbbi létrehozásához többnyire technikai eszközök szükségesek. A számítógépes grafika még absztraktabb. Olyan, nem szabadkezes vagy például vonalzóval létrehozott vonalakat eredményez, amelyeknek nincs szüksége támaszra, hordozóra. A pixelgrafikus vonal ugyanis nem a számítógép képernyőjének felületén nyugszik. Szerzőnk érvelése szerint éppen a Kanizsa-háromszöggel mutat rokonságot. Nem pszichológiai jelenség (optikai illúzió), nem is megrajzolt, mégis létezik a valóságban. Hadd vonjak még egy párhuzamot, amely meglátásom szerint a pixelekből előállított vonalakhoz jóval közelebb áll, mint a virtuálisan megjelenő Kanizsa-háromszög. A gyerekek körében egykor igen népszerű volt az a mágneses rajztábla, amelyen két gomb csavargatásával könnyedén lehetett függőleges és vízszintes vonalakat rajzolni, majd a tábla megrázásával eltüntetni. Sőt, a gyakorlottak még hullámos vonalakat is elő tudtak csalogatni. Ez a játékos eszköz hasonló „ontológiai értékű”, tehát nem kézzel rajzolt, virtuálisan létező vonalakat húzott, mint a mai számítógépes felületek.

A nemeuklideszi geometria felülbírált és jócskán felüllicitálta az antikvitásból áthagyományozott euklideszi vonalak ontológiáját: egy másik, újfajta valóságot tárt fel, amely gyökeresen átalakította a vonalak nyugati létfilozófiáját. A nemeuklideszi vonalból válik ugyanis az, ami sem absztrakt, sem konkrét, sem potenciális, sem aktuális, hanem virtuális – összegez Botz-Bornstein. Ilyen vonalakat „tartalmaz” az internet, a virtuális valóság és a kibertér is. Ezeket az absztrakt tereket, amelyekbe már nincs hova beleágyazni a vonalakat, ellentétnek tartja a kelet-ázsiai hagyománnyal, mivel a kínai és japán kalligráfia vonal-

képzése sosem távolodott el a szubjektumtól. A nyugati kultúrák számára a lineáris elrendezés elsődleges fontosságú. Az események vagy tárgyak között axiomatikus lineáris kapcsolatot feltételezünk. Vonalakkal ábrázoljuk a szívverést, modellezzük az evolúciót. Folyamatábrákon, statisztikai kimutatásokban szintén vonalakat használunk. Szerzőnk Tim Ingold *Lines. A Brief History* című munkájával egyetértésben állítja, hogy a modernitás virtuális ikonjaként az egyenes vonal a nyugati racionális céltevékenység győzelme a kiszámíthatatlan természet felett. Hegel történelemszemléletének is ez az alapja. Illesszük ehhez hozzá a szókratészi érvelés linearitását, amely a platóni dialógusok logikáját nemcsak példaszerűvé, de kellehetetlenné is teszi. Ingold szintén megtoldja érvelését: az egyenes vonal hagyományosan erkölcsi metaforaként is használatos az egyenesség, udvariasság jelzésére, ellentétben a ferde lélek csavaros praktikáival. Ugyanakkor az egyenes vonalú lineáris modell nem képes megragadni a japán kultúra fejlődésének útját. Hadd utaljak itt Karl Löwith vonatkozó eszmefuttatásaira (*Kelet és Nyugat. Írások Japánról*), aki szerint a japán történelemnek és kultúrának egyáltalán nincs definiálható elve, hanem egy meghatározatlan alaphangoltságból él, szellemének végső metafizikai háttere pedig a telített üresség. A japán (és kínai) kultúra kapcsán Botz-Bornstein is a szigorúan nem nyugati értelemben vett ürességet emlegeti, így a kalligráfia üres felületét, amely egyfelől a véletlenség elemét hordozza (lévén a kalligráfus által uralhatatlan), másfelől metafizikus vagy misztikus dimenzióval rendelkezik.

Felmerül a kérdés, Nyugaton miért nevezzük a vonalat pontok egymásutánjának, ha egyszer a pontnak nincs kiterjedése, míg az egyenesnek van. A magyarázat a gondolkodásunkban rejlik. A most, a jelen a nyugati ember számára nem több egy kiterjedés nélküli pontnál a történelem lineárisán, sőt csak ekként ismerjük fel. Karl Popper és Ernst Gombrich nyomán Botz-Bornstein mégis inkább a nyugati vonalfilozófia hasznára összpontosít, amikor az érzékelés keretét, a valóság megértését biztosító rendérzket és az azzal szorosan együtt járó normaszegést, vagyis a nemlineárisra való törekvést hangsúlyozza. Mindkettő szerepet játszott a nyugati kultúrák történetében. Antoni Gaudí építészetét is azért nevezték biomorfikusnak, mert ellenszenvvel viseltetett az egyenes vonalak iránt. Botz-Bornstein a vonal át- vagy újraértékelését fedezi fel Frank Lloyd Wright, Bruce Goff és Makovecz Imre organikus építészetében.

A kötet hangsúlyos második része (*Vonalak: az eltűnés esztétikája*) foglalkozik a vonal dematerializálódásával és öntagadásával. Botz-Bornstein öt, közel azonos időben született gondolkodó esztétikai elméleteit vizsgálja meg a képzőművészeti vonalakról. A statikus, hideg platóni szépséget parodizáló Baudelaire bírálta Ingres merev

vonalvezetését, ellenben feldicsérte Delacroix színnel elmosódó vonalait. De általában is az egyenes vonal barbár inváziójáról beszélt, amely pusztítást végzett a festészetben és a szobrászatban.

Stílustörténeti vizsgálatai arra vezették a már említett Wölfflint, hogy a XVI. és XVII. század európai festészetének egyik legfőbb különbségét abban pillantsa meg, hogy a rajzos-lineáris festészet átváltott festői festészetbe. Amíg Dürer arra törekedett, vélekedett Wölfflin, hogy modelláló vonalakkal, haptikusan letapogassa a formát, addig Rembrandt optikai eszközökkel élt: elszakadt a tárgyak konkrét formáitól, lemondott a kontúrokról, és dinamikus, „mozgalmas” foltokkal dolgozott (a XVII. századból hozott példák wölfflini leírásai gyakran tartalmazznak a mozgásra utaló metaforákat). Dürer lineáris ábrázolásmódja plasztikus, vonalai explicitek. Rembrandt festői ábrázolásmódja érzékletes, vonalai impliciték. Ezzel a vonal mint határ leértékelődött, ami új lehetőségeket teremtett. Wölfflin számára a Tastbildről (tapintásos kép) a Sehbildre (szemléletes kép) való áttérés paradigmaváltással egyenértékű. Botz-Bornstein ezt a virtualizáció felé tett lépésként értékeli, amelynek további állomása lesz majd például az impresszionizmus vagy az illuzionizmus.

Az öt évvel fiatalabb pályatársat, Broder Christiansen filozófust nem foglalkoztatta a vonal tapintható jellege, ő ugyanis kognitív jelenséggént definiálta azt. *A művészet filozófiája* (1909) szerzője a zenei vonalról állított fel nagy ívű elméletet. Felfogásában az akusztikus dallamvonal kerül legközelebb a horizontvonalhoz: intellektuálisan kell megérteni ahhoz, hogy megfelelő módon érzékeljük. Ráadásul a vonal potenciálisan organikus, mivel a művészetben az anyagot idegenné kell tenni az alkotás során, miközben mindvégig érezni az anyag ellenállását. Ezt az érzékelést nevezi Christiansen Differenzempfindungnak, amit az esztétikai érzékelés elsődleges összetevőjének tart. Botz-Bornstein szerint ebben a kifejezésben tetten érhető Derrida jóval későbbi différance-fogalma. Ez a különbségtétel vagy elidegenedés egy mintázat vagy vonal kognitív meglétét sugallja. A dallamvonalak tárgyias értelmezésüket megelőzően önmagukból szervesen kinövő tapasztalatok. Wölfflinnél még megvolt az a törekvés, hogy a rembrandti korszak festményein lekövesse a festői nemvonalat, még ha rögtön rá is mutatott, hogy ez lehetetlen, hiszen bár látható (mondjuk úgy, kivehető), anyagi-reális értelemben nem létezik. Christiansennél a zenei vonalak sem anyagiak, haptikusan mégis végigkövethetők. Attól most tekintsünk el, hogy például egy környezetfizikus kötelességérzetből nyilván tiltakozna azon felvetés ellen, miszerint a zenei vonalak nem anyagi természetűek. A felvetés ettől függetlenül figyelemre méltó. Egy másik helyen Wittgenstein elképzeléséről olvassunk, aki szerint a rajzolás a zenei frázis értő módon történő követése.

Botz-Bornstein, aki egyébként kiváló zongorista, izgalmas húrokat penget. A zeneesztétikában sok szót vesztegettek a zene nyelvszerűségének problémájára. Gyakran a fogalmiság és szemantika felől közelítették meg az új zenei „nyelveket” is, miután a tonalitás legkésőbb a XX. század elejétől elvesztette egyöntetűségét. Az itt felkínált értelmezési mód a dallamvonal felől termékeny megközelítést ajánl a nyelv- és tárgyreferencia nélküli zenéhez. Továbbá új dimenziót kölcsönöz például Adorno megjegyzésének, aki egy helyen úgy fogalmazott, hogy a műalkotások létmódja a létesülés. Vagy Adorno nyomán Albrecht Wellmer felfogásának, aki *Esszé a zenéről és a nyelvről* című monográfiájában a műalkotások folyamatjellegéről beszél.

Alain (Émile-Auguste Chartier) szerint a vonalak mentális termékek, hiszen inkább hasonlítanak a gondolatra, lévén a tárgyat megragadó gesztus nyomai, mint a dolgokra. A valóságban nincsenek vonalak. A zenei vonal tiszta és ideális, mert nincs teste, fizikai kiterjedése. Alain az Eiffel-toronyban látta megtestesülni a geometrikus kultúra dekandenciáját. A geometriai vonalak a tiszta elme művei, a grafikai vonalakkal ellentétben nélkülözik a testi mozgást és az érzelmeket.

Adolf Loos vonalfilozófiája egyaránt közel áll Christiansen és Alain elméletéhez, amit az ácsról szóló példája érzékeltet. A jó ács munka közben a semmiből hozza létre a virtuális, negatív, nem rögzíthető vonalat, amely előtűnésekor azonnal és tisztán intuitív módon közvetíti létezését. Az ügyes asztalos vagy művész képes követni ezt a virtuális vonalat, holott az nem válik számára reálissá, pozitív anyagi jelenséggé. Munkája, alkotótevékenysége közben fedezi fel a virtuálisan már korábban is ott lévő vonalakat. Botz-Bornstein Platón *Phaidrosz*ának egyik szöveghelyére (265d–266a) is utal, amelynek magyar fordításai azonban nem illeszkednek maradéktalanul gondolatmenetéhez, ezért itt el kell tekintenünk kivonatolásától.

A *Dinamikus vonalak* című alfejezet azzal a heurisztikus felvetéssel indít, miszerint „a virtuális vonalak létezése, amelyek csak azáltal jönnek létre, hogy követik őket, lenyűgözött néhány modern európai festőt” (73.) Alainnek az elmében lévő, anyagtalan és ideális vonalából Paul Kleenél egy másik, álomszerű valóság kifejeződése válik. Barátja, Kandinszkij szerint vonal akkor jön létre, amikor az (általa egyébként nemlétként értett) pontot külső (emberi) erőknél vetjük alá. Következésképpen vallja, hogy csak a mozgásba hozott, élőlényeszerű vonal látható, tehát a geometriai vonal szükségképpen láthatatlan. A megelevenedő kompozíciók növényekhez hasonlatosak, mély összefüggéseik rejtve maradnak, mert azok belső szükségszerűségek. Klee is úgy vélekedett, hogy még a legabsztraktabb műalkotást is a természetnek kell inspirálnia.

Apropó, szélsőséges absztrakció versus természet: Piet Mondrian éppen azért utasította el az átlós és a hullámos

vonalakat vagy a zöld színt, mert megtalálhatók a természetben. Említett művészkollégáitól eltérően azt vallotta, hogy az egyenes vonal a szabad ritmus kifejezésének legpontosabb eszköze, sőt a természetnek az emberi szellem általi helyettesítéséért küzdött. Botz-Bornstein tömören összefoglalja ennek az alapállásnak a művészeti következményeit, és Mondriannál az egymást kölcsönösen megsemmisítő, negatív vonalakat fedezi fel. Ám legyenek mégoly finomak is megfigyelései a holland művész törekvéseiről, jóformán tisztán ontológiai elemzése óhatatlanul elleplezi Mondrian ideológiai indítékait. Teljesebb képet kapunk, ha fellapozzuk František Mikš nemrégiben magyarul is megjelent, *Picasso, a vörös kakas* című könyvének megfelelő fejezetét; de a Picassóról vagy Malevicről szóló szakaszok sem kevésbé felvilágosítók. A cseh szerző bemutatja Mondrian radikális világképének utópisztikus-kusságát, teozófia formálta álintellektusát (amelyre Botz-Bornstein mindössze egy alkalommal utal), és lerántja a leplet természet- és életellenes fanatizmusáról.

A kínai írással is foglalkozó francia költő és festő, Henri Michaux szintén a vonal elidegenítésére (désaisissement), azaz a vonal negatív értékeire támaszkodott, és egó nélküli, önmagát gondoló vonalról értekezett tanulmányai-ban. Szerzőnk szerint Michaux nézete egyértelmű párhuzamot mutat Paul Valéry egó nélküli álmával.

Mindezen gondolkodók és művészek számára a vonal nem egyszerűen jelen van (akár absztrakt, akár konkrét módon), hanem létezésében egy olyan ontológiához kapcsolódik, amely egyszerre alkalmazza az igenlést és a tagadást. A *Rajzolás mint gondolkodás* című alfejezet a két lehetséges módozatról szól: „(1) gondolkodunk, amikor rajzolunk, vagy a rajzoláson keresztül gondolkodunk, (2) a rajz gondolkodik helyettünk.” (105.) Utóbbi a nyugati kultúrákban nem túl gyakori felvetés. Ha a gondolkodást elhagyjuk, és a rajzolásra bízunk, az értelmezhető meditatív gyakorlatként vagy a szavakat elkerülő, vonalakon keresztül történő gondolkodás módjaként. A rajzolás ritmikus-sága helyettesítheti az elme tevékenységét, a reflexiót, mivel irányítja a cselekvést, és háttérbe szorítja az akaratot – olvassuk Félix Ravaisson ritmusfilozófiájáról. Következésképpen a ritmus jobban engedelmeskedik az aistetosnak, mint a logosz (hadd tegyem hozzá: ez megegyezik minden muzsikusz alaptapasztalatával). Botz-Bornstein ezt fűzi tovább: a gondolatmentes rajzolás nem pusztán elképzel, másol és jelöl vonalakat, hanem ezeket a vonalakat gondolja. Virtuálisan valóságos vonalain keresztül saját valóságát teremti meg. A vonal önnön gondolati pályáját futja be. Ez kézzel történik, nem pedig az elmével. Botz-Bornstein egy másik kutatási területének eredményeivel is összeköti mindezt. Az álomkép és a filmkép létmódja a rajzéhoz hasonló: keletkezésükkor a gondolkodó ember által nem tárgyiasított, önmagukat gondoló jelen-

ségek. Abban a pillanatban, amikor megrajzolják, megálmodják vagy nézik őket, még nem objektíválódnak. Ahhoz utólag, az elme szükséges. Bár nem említi, de Luis Buñuel szürrealizmusa adekvát filmművészeti példa. Eisenstein montázselméletével ellentétben Botz-Bornstein a priori módon érti a filmet. Eisenstein filmjeinek és leg híresebb jeleneteinek konok megalkotottsága, bágyasztó kimértsége a montázs formalista-logikus a posteriori rendezőelvéből következett. Persze Eisenstein is gyakran hivatkozott ritmusra, szervességre, képsorain azonban kényszeresség, saját montázselméletének mint külső szükség-szerűségnek való alárendelés érhető tetten.

Szerzőnk az euklideszi és nemeuklideszi geometria rövid tudománytörténeti áttekintését követően utóbbinak a művészettel való viszonyát taglalja. Szürrealizmus, szuprematizmus, kubizmus, futurizmus – a geometria forradalma a modern művészetben is új utakat nyitott. A kubizmus például anélkül geometrikus, hogy perspektívához kötődne, és (a tudatkutató Jean Gebser szerint) egy új organikus látásmódot hoz létre. „A kubizmus megmutatja nekünk, hogy a geometrikusból az organikusba való elmozdulás a vonalat is bevonhatja; nem kell hogy felülkerekedjen rajta. Megmutatja, hogy a vonalnak lehet olyan helye az organikus expresszió belül, amelyet nem a perspektíva határoz meg.” (51–52.) Friedrich Schelling tanítványa és Henri Bergson tanára, Félix Ravaisson kulcsfontosságú e tekintetben. (Nem mellesleg ő végezte el a méloszi Aphrodité második restaurálását 1870-ben.) Jelentős tanulmányt írt a rajz iskolai tanításáról, amelyet szintetikus, organikus és hermeneutikai módszerrel közelített meg. Arisztotelészre támaszkodva a mozgásban lévő vonalakat hangsúlyozta, ezért a művésznek a hülámzó mozgást kell felfedeznie a tárgyban.

A harmadik nagyfejezet (*Kelet eleven vonalai*) alaptézise, hogy „a kalligráfiában húzott vonal a legvilágosabban szemben áll a technikai virtuális vonallal. Ennek egyik oka, hogy a kínai írásjegyek nem pusztán képek, hanem a test mozgásához szorosan kapcsolódó gesztusok. A test és a testi gesztus ugyanolyan fontos a kalligráfusok számára, mint Ravaisson, Bergson, Merleau-Ponty és Leonardo da Vinci számára.” (177.) De Kandinszkijnek a vonal „legbelső szükségszerűségének” elvéről szóló gondolata is „egybeesik azzal, amit a kínai esztéták mondanak a kalligráfiáról.” (191.) Ezt a konfuciánus elvet Kínában li-nek (理) hívják, és igei jelentése szerint annyit tesz, hogy elrendezni vagy felosztani a dolgokat természetes felépítésük szerint. A li a természeti dolgokban lévő lineáris mintázatokat jelöli, az emberi értelemmel nem feltétlenül megragadható rendjüket, azaz nem szükségszerűen hierarchikus vagy szimmetrikus elrendezésű. Hasonlóképpen a wenhez (文), amely szintén mintázat, érzet, szemcsesség stb. Ráadásul mindkét kifejezés (itt nem részle-

tezett) jelentésmezejében elmosódnak a természetes és a művészi határai. A kalligráfia gyakorlása a wenming (文明), azaz a civilizáció, a kultúra megvalósítása felé vezet. Ha a világlátás alapját a wen adja, akkor sajátos esztétikáról beszélhetünk, amelyet Botz-Bornstein teljesen összeegyeztethetőnek tart olyan absztrakt művészek meggyőződésével, mint Klee, Kandinszkij és Michaux. Különös módon mégsem olvasunk részleteket a kínai írásjegyek tipológiájáról, hiszen a vonalak vagy vonások szempontjából nem mindegy, hogy az adott írásjegy utánoz vagy jelöl egy dolgot, vagy éppen ligatúra. Ezzel szemben a *Következtetés* című fejezetben azzal a határozott állítással találkozunk, miszerint „a kínai írásjegy nem absztrakt tárgy (geometriai figura), nem dolog és nem kép. Önmagáért létezik, mint egyfajta »materializált gondolat«, és ezért definíció szerint virtuális.” (229.) Arról azonban mégsem szabad megfeledkeznünk, hogy a jóslócsontokon megőrződött kínai írás jelentős része képírás.

A rajz sajátos, reflektálatlan gondolkodásának nyugati felfogása párhuzamba kerül a kalligráfiai írás teljesítményével (a taoizmus nyelvén a magától rajzoló ecset teljesítményével). Mindkettő előnye, hogy másképpen foglalkozunk idővel és térrel, és nem kötnek bennünket a szavak. Szerzőnk szerint a rajzolás szótlanság gesztusa a legérdekesebb. Mivel az ideográfiai írás absztrakt gondolatok és konkrét elemek kombinációja, az írás szinte automatikusan gondolkodási feladattá válik. A dolgok közötti kapcsolatok megragadása rajzolás vagy írás által nem homályosítja el úgy a tudást, ahogyan a beszéd. A kínai írás tevékenysége organikusan fejlődhet, mert nem a külső, emberi gondolkodás határozza meg. (203–204.)

Eddigi szerteágazó gondolatmenetét összefoglalva Botz-Bornstein lételméleti alapon meghatározza a művészet által létrehozott, párhuzamos vagy inkább komple-

Közlekedési
és Távközlési
Műszaki
Főiskola
(ma Széchenyi
István Egyetem),
menza, 1974
© Fortepan,
adományozó:
Gábor Viktor

menter „valóságot”. „A nyugati esztétikában nagyjából két évszázada erőteljesen jelen van a filozófiai törekvés a vonal nem anyagi módon történő definiálására. Ezek a kísérletek bizonyos mértékig csatlakoznak a kelet-ázsiai párhuzamos törekvésekhez. Mind a viszonylag új nyugati, mind a hagyományos keleti felfogás arra törekszik, hogy túllépjen a jelenlét bizonyos metafizikáján, és a virtuális valóság tagadhatatlanul részt vesz ebben.” (219.) Virtuális valóságon szerzőnk természetesen nem az interaktív kibertér-technológiát érti, amelynek semmiféle egzisztenciális értéke nincs. Egyszersmind tisztában van a fogalomhasználat nehézségeivel: ódzkodunk virtuálisnak nevezni a művészet teljesítményét és műveit. Walter Benjamin nyomán érdemes volna a műalkotások auratikus létmódját felkínálni párhuzamul – vagy a jóval többeknél használatban lévő imagináriust, illetve vizionáriust. Megkockáztatom: Nietzsche dionüszoszi művészetfelfogását is felismerhetjük itt, modern köntösben.

Botz-Bornstein virtuálisan egzisztenciális-esztétikai valóságot ért, amely „egy olyan ontológiától függ, amelyen keresztül a valóságos nem vész el, hanem egy komplex, nem tárgyasult nem tapasztalat formájában újra megtapasztalható. [...] Ilyen a kalligrafikus vonal és az Henri Michaux vagy Paul Klee által festett vonalak.” (220–221.) A művészeti virtuális, tehát nem a valósággal szemben tételeződik, nem annak negatív árnyképe vagy semlegessé tett reprodukciója. Virtuális és valóságos áthatja egymást. A virtuális valóság eredeti abban az értelemben, hogy megelőzi a tudat általi tárgyasulást. A művészet azáltal segíthet egzisztenciális tapasztalatokat szerezni, hogy virtuálisan túllép a valóságos és a látszólagos közti különbségtételen. Mindezt Wittgenstein *Logikai-filozófiai értekezéséből* vett gondolatával támasztja alá (amelyet az eredetiben nem találtam meg), aki a zenei vonalat nem materializált entitásként mutatja be. Mit jelent az, ha valaki azt mondja, ismeri a dallamot, teszi fel a kérdést Wittgenstein. Az illető azt akarja mondani, hogy számára a dallam „ott van”. De hol ez az „ott”? Azaz itt nem „valaminek” a megtapasztalása történik, az majd egy következő fokozatban áll elő. Nietzsche talán itt beszélne mámorról, Botz-Bornstein álomszerű élményről. Heidegger vagy Gadamer szintén értekeznek erről a másvalaholról, ahol a műalkotással való találkozás során „jártunk”. A szigorú Adorno arra figyelmeztetett, hogy az esztétikai tapasztalat ekkor még nem teljes, és hogy a művek explikációjukra várnak. Következésképpen Botz-Bornstein leszámítja a vonal esztétikai tapasztalatából a reflexív összetevőt, és kitart a tisztán immanens tartalom mellett, hogy az értelmező tudat ne téríthesse el az önreferenciális „vonalvezetést”.

A negatív vonal is ekként van „jelen”. Létét afirmáció és negáció összetett ontológiájának köszönheti, és egy

hermeneutikai folyamat szerves eredménye. Önmagát gondolja, és kezdettől fogva a lét és nemlét közötti területen létezik. Ezért kell virtuálisnak nevezni. (230.) Egy megjegyzés erejéig hadd hivatkozzam Wölfflin azon szöveg helyére, ahol Dürer 1504-es Éva-rajztanulmánya kapcsán úgy fogalmaz: egyformán világosan húzódik vonal vonal mellett, és úgy tűnik, mindegyik tudja, hogy ő egy szép vonal. Ez a jellemzés nagyon is jól illeszkedne Botz-Bornstein érvrendszerébe az „öntudatos” vonalról, mégsem idéz(het)i, miután kritika tárgyává tette az erőteljes, plasztikus vonalvezetés wölfflini leírását.

Botz-Bornstein a vonal összetett, nyugati és keleti ontológiájának magyarázatára tett kísérletet. Megközelítésmódja Wolfgang Welsch-i (vagy éppen kanti módon tág) értelemben esztétikai, amihez további tudományterületeket is folytonosan bevon részvizsgálataiba: kognitív pszichológiát, percepcióelméletet, fenomenológiát, tudomány- és vallásfilozófiát, filozófia- és művészettörténetet. Szeret újabb és újabb frontokat nyitni, kedvét leli a párhuzamok és analógiák felkutatásában, és az interkulturális filozófia jegyében mindig „összeköti a szálakat”. Ötletgazdagsága elvitathatatlan. Helyenként azonban hiányérzetünk támad. Így számos pozitív felismerése nyomán megsokasodnak a kérdőjelek. Könyvében például nem olvasható kielégítő magyarázata annak, hogy a nem-euklideszi geometria megjelenésével miért vált elvetethetővé Wölfflin lineárisról és festőiről szóló különbségtétele (125–126.), hiszen a wölfflini stílusfejlődés leírásának vagy barokk és reneszánsz formai összevetésének empirikus igazságát nem csökkenti, ha a vonal ismeretelméleti értéke bővül, illetve megváltozik. Hozzátehetnénk: ugyanakkor nem is erősíti a Wölfflin számára még fontosabb tézist a látás metatörténetéről. Erre azonban Botz-Bornstein nem tér ki, hanem félreérthető módon úgy tárgyalja a vonal wölfflini értelmezését, mintha az a svájci művészettörténész gondolkodásának központi problémája lenne. Kérdéses marad továbbá, hogy a kínai írás par excellence vonalakkal dolgozik-e, nem pedig döntően vonásokkal. Ezt a nehézséget a *Vonalak, jegyek és vonások* című részfejezetben érinti ugyan, de nem fejt ki rendszeresen. Átfogó módszertani tekintetben pedig: szerzőnk szemlátomást fenntartás nélkül bízik a különféle korokból és nyelvekből, sőt távoli kultúrákból hozott példák teljes és maradéktalan megfeleltetésében, hiszen érvelése során nem merülnek fel komoly fordításelméleti, szociokulturális, kultúrtörténeti vagy -antropológiai aggályok. Jóformán steril megközelítésmódja a vonal összetett ontológiáját nagyvonalú ráhagyással szabta ki, akár egy uniformist. De készüljön akár rugalmas, gyűrődéstűrő lenből (lásd a latin *linea* etimológiáját), főlő, hogy e ruhanemű az egyik kultúrán emitt bő, a másikon amott szűk. Úgyhogy előnyös volna, ha mindegyik kultúra vigyázna a vonalaira.

REZÜMÉK

Babus Antal

Adalékok Illyés Gyula és Hidas Antal barátságához

Hidas Antal élete végéig kommunistának és internacionalistának vallotta magát. Illyés Gyula is baloldali érzelmű volt, de mindig védte a nemzeti értékeket és érdekeket, felemelte szavát a parasztságért, majd a határon túli magyarokért. A két író értékrendjét világok választják el egymástól. Ennek ellenére Illyést és Hidast baráti viszony fűzte egymáshoz. A szerző kettőjük kapcsolatának két olyan epizódját tárgyalja, amelyek eddig fehér foltjai voltak az Illyés–Hidas-kutatásnak.

N. Horváth Béla

Illyés és a hatalom – 1958

1958 nyarán az MSZMP Központi Bizottsága mellett működő kulturális elméleti munkaközösség *Állásfoglalást* adott ki a népi írókról, amely a megszilárduló politikai hatalom által elindított leszámolás és rendteremtés sajátos ideológiai-adminisztratív aktusa volt. Illyés Gyula válaszában nemcsak az irodalomtörténeti elemzés mezébe öltöztetett *Állásfoglalás* történetileg megalapozatlan, elfogult és hamis vádjait utasítja vissza, hanem a népi írók hatalomhoz való viszonyát is vázolja.

Sturm László

A próbatétel helye, a gyengék igaza
Illyés Gyula Szembenézve című kötete

A *Szembenézve* című Illyés-kötet az 1930-as évek végétől 1943-ig keletkezett verseket tartalmazza. A könyv nem kapott különösebb kritikai visszhangot, és a szakirodalom sem tartja kiemelkedőnek. A szerző amellet érvel, hogy a *Szembenézve* nemcsak a költői világ alakulásának stádiumaként, hanem önállóan is figyelemre méltó teljesítmény, és viszonylagos mellőzöttsége módot ad a lírai hang elfogulatlan vizsgálatára, Illyés háború előtti és alatti szemléletváltozásának nyomon követésére.

Balogh Gergő

A fiatal Illyés Gyula szerelmi költészetéről

Illyés első verseskötete, az 1928-as *Nehéz föld* nem csupán irodalmi belépő, hanem a szürrealista versalkotási technikáktól való elfordulás állomása is. A költő hátrahagyja a párizsi korszak avantgárd műfordítói tevékenysége által inspirált kísérleteket, szerelmi megszólalása már sajátosan illyési: a kötet verseiben a századforduló esztétizmusától – szerkezeti értelemben is – távolodó, tájköltészeti, népművészeti és avantgárd hatásokat egyesítő formával lép elő.

Halmi Tamás

Filológia és lelkiismeret
A hátrahagyott Illyés Gyula

Illyés költészettörténeti szerepe az újnépies líranyelv – az avantgárd technikákat is ismerő – modernizálásában múlhatatlannak tűnik. A tanulmány első része arra keres választ, hogy Illyésnek miért nincs irodalmi kultusza jelentősége és elismertsége ellenére sem. A folytatás a számvetés és gyónás lelkiségével érintkező, hátrahagyott verseket vizsgálja. A *Semmi közelít* (1983) posztumusz anyaga a búcsúvétel szertartásrendjét viszi színre, azt bizonyítva, hogy az időskor versbeszéde akkor is megrendítő, ha nem katartikus.

Mórocz Gábor

„Az öregek a fiatalok”
Az öregségprobléma alapvonalai Illyés Gyula esszéisztikus írásaiban

Illyés Gyula 1969-ben jelentette meg *Kháron ladikján* című munkáját, amelyben nem rendszerszerű formában fejtette ki gondolatait az öregedésről és az öregségről. Azonban ez nem azt jelenti, hogy öregségértelmezésének ne volna többé-kevésbé szilárd logikai váza. A tanulmány ennek a szisztematikus megfogalmazás híján részben rejtve maradó alapkoncepciónak az „újraalkotását” kísérel meg – döntően, de nem kizárólag a Kháron szövegére összpontosítva.

Sümegi István

A cselédlány halála

Közelítések a Puszták népe tizenkettedik fejezetéhez

Illyés Gyula *Puszták népe* című művének számos aspektusból kibontott fő témája az uradalmi cselédek végletes és tragikus kiszolgáltatottsága. Az író maga is ebből a világból nő ki, ezért alapos ismeretekkel rendelkezik a puszták kultúrájának gyökereiről, és szociográfusként pontosan látja belső törvényszerűségeit, azonban nem hajlandó ezeket elfogadni. A tanulmányíró *A béreslányok kiszolgáltatottsága* című fejezetben olvasható öngyilkosság szociológiai és lélektani dilemmáit tekinti át.

Ablonczy László

Egy este Kodály Zoltán fonójában

Ihlető és bátorító évet élt Tamási Áron 1932-ben. A Szűzmáriás királyfit befejezve egyre nőtt darabírói kedve. Olyan színpadi látószöveget keresett, amely merőben eltér a népszínművektől, és mítoszi játékká emeli a népi életet, a székelység hétköznapijait, a magyar sorskérdéseket. A szerző áttekinti, milyen élmények erősítették Tamási drámaírói kedvét, majd azt bizonyítja, főképp Kodály Zoltán *Székelyszonó* című, 1932 áprilisában bemutatott daljátéka formálta az író színpadi gondolkodását.

Petrik Béla

Gondolatok a Bibó- emlékkönyvhöz II.

A szerző arra keres választ, miért a belső száműzetésben élő Bibó István köré gyülekeztek a Kádár-rezsimmel szemben álló és a rendszert fenntartásokkal szemlélő értelmiségiek. Miért merült ismét feledésbe az akkor piedesztálra emelt életmű? Miért Bibó István példáját ragadta meg az úgynevezett demokratikus ellenzék, amikor Bibó életműve nem tartozott érdeklődési körükbe, más eszmei iskolában nevelkedtek, és a politikai gyakorlat szintjén is másképpen képzeltek el a jövőt.

Csatári Bence

A Tájékoztatási Hivatal szerepe a külpolitikai médiaügyekben 1960 és 1963 között

1956 után a Kádár János vezette, ingatag legitimációjú bábkormány mindent elkövetett, hogy a forradalom ne ismétlődjön meg. Ebben fontos szerepet játszott a közvetlenül a Minisztertanács irányítása alatt álló Tájékoztatási Hivatal, amelynek tevékenysége a tömegkommunikáció szinte minden területére kiterjedt. E jellegzetesen pártállami intézmény szigorú tervszerűséggel és szoros együttműködésben végezte munkáját az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Osztályával.

ABSTRACTS

Babus, Antal*On the Friendship between Gyula Illyés and Antal Hidas*

Antal Hidas professed to be a communist and internationalist all his life. Gyula Illyés also had leftist sentiments, but he always defended national values and interests, and spoke up for the peasantry, and later for Hungarians beyond the borders. The two authors' values were worlds apart. Nevertheless, Illyés and Hidas were friends. The author discusses two episodes in the relationship between the two, which have so far been a blank spot in the study of the two writers.

N. Horváth, Béla*Illyés and the Powers That Be – 1958*

In the summer of 1958, the Working Committee on Cultural Theory attached to the Central Committee of the Hungarian Socialist Workers' Party (MSZMP) issued a *Resolution* on the so-called populist (népi) writers. This was a specific ideological and administrative act of repression and policing initiated by the communists who were consolidating their power. In his response, Gyula Illyés not only refuted the historically unfounded, biased and false accusations of the *Resolution* dressed up in the guise of literary historical analysis, but also outlined the relationship of populist writers to power.

Sturm, László*The Place of Trial, the Justice of the Weak
Szembenézve by Gyula Illyés*

The volume entitled *Szembenézve* [*Confrontation*] contains poems written between the late 1930s and 1943. The book has not received much critical attention and is not considered outstanding in the literature. The author argues that *Szembenézve* is a remarkable achievement not only as a stage in the development of the poet's vision, but also in its own right, and its relative neglect allows for an unbiased examination of the lyrical voice, tracing Illyés's changing attitudes before and during the war.

Balogh, Gergő*On the Love Poetry of the Young Gyula Illyés*

Illyés's first book of poems, *Nehéz föld* [*Heavy Earth*] (1928), was not only a literary debut but also a turning away from surrealist poetic techniques. The poet leaves behind the experiments inspired by the avant-garde literary translations of the Parisian period, and his love language is now specifically Illyésian: in the poems of the volume, he moves away from turn-of-the-century aestheticism—also in a structural sense—and combines landscape poetry, folk art and avant-garde influences.

Halmi, Tamás*Philology and Conscience
The Literary Remains of Gyula Illyés*

Illyés's role in the history of poetry, namely, in the modernisation of the New Folkloric lyric genre, which also used avant-garde techniques, is indisputable. The first part of the paper seeks to answer why Illyés, despite his importance and recognition, fails to enjoy a cult status in literature. The sequel examines the poems left behind, which touch on the spirituality of reckoning and confession. *Semmi közelít* [*Void Approaching*] (1983) is a posthumous work that enacts the ritual of farewell, proving that the poetic language of old age is moving even if not cathartic.

Mórocz, Gábor*'The Old Are the Young'
Old Age in the Essays of Gyula Illyés*

In 1969, Gyula Illyés published his work *Kháron ladikján* [*In Charon's Boat*], in which he expressed his thoughts on ageing and old age in a non-systematic fashion. This does not mean, however, that his interpretation of old age is without a more or less solid logical framework. Focusing mainly, but not exclusively, on the text of Illyés's late work, the paper attempts to 'recreate' this basic concept, which remains partly hidden for lack of a systematic formulation.

Sümegei, István

Death of a Maid

Approaches to People of the Puszta, Chapter Twelve

Explored from many angles, the main theme of Gyula Illyés's *People of the Puszta* is the extreme and tragic vulnerability of manorial servants. Coming from this world himself, the writer has a thorough knowledge of the roots of the culture of the puszta and, as a sociographer, he sees its internal laws clearly, although he refuses to accept them. The author reviews the sociological and psychological dilemmas of the suicide described in the chapter on the vulnerability of young women on the manor.

Ablonczy, László

An Evening in Zoltán Kodály's Spinning Room

The year 1932 was an inspiring and encouraging one for Áron Tamási. Having completed the novel *Szűzmáriás királyfi* [*The Virgin-Mary Prince*], his desire to write plays grew. Wishing to elevate folk life, the everyday life of the Székely people, and the questions of Hungarian destiny to the level of a mythic spectacle, he sought a theatrical perspective that differed greatly from that of the Volkstück. The author discusses the experiences that strengthened Tamási's desire to become a playwright, and then demonstrates that Zoltán Kodály's *Székelyfonó*, premiered in April 1932, was the main influence on the writer's theatrical thinking.

Petrik, Béla

Reflections on the Bibó Memorial Volume, Part Two

The author seeks an answer to the question why intellectuals who opposed the Kádár regime and viewed the system with reservations gathered around István Bibó, who was living in internal exile. Why did his life's work, which had been put on a pedestal at the time, sink back into oblivion? Why did the so-called democratic opposition seize upon the example of István Bibó, although they were not interested in Bibó's oeuvre, had been trained in a different school of thought and had a different vision of the future in terms of political practice.

Csatári, Bence

The Role of the Information Office in Foreign Policy Media

Affairs between 1960 and 1963

After 1956, the puppet government of shaky legitimacy led by János Kádár did everything in its power to prevent a repeat of the revolution. The Information Office, which was directly under the control of the Council of Ministers, played an important role in this, covering almost all areas of mass media. This typically party-state institution carried out its work with strict planning and in close cooperation with the Agitation and Propaganda Department of the Central Committee of the Hungarian Socialist Workers' Party.

SZERZŐK – AUTHORS

Ablonczy László (1945)

színházigazgató, kritikus, író, a Magyar Művészeti Akadémia rendes tagja.

Babus Antal PhD (1960)

irodalomtörténész, fordító, könyvtáros, az MTA KIK Kézirattárának osztályvezetője.

Balogh Gergő PhD (1991)

irodalomtörténész, az Eszterházy Károly Katolikus Egyetem adjunktusa.

Csatári Bence PhD (1972)

történész, a Nemzeti Emlékezet Bizottság tudományos kutatója.

Csuday Csaba PhD (1944)

költő, műfordító, esszéíró, szerkesztő, nyugalmazott egyetemi docens.

Fülöp József PhD (1979)

germanista, esztéta, műfordító, a KRE BTK oktatója.

Halmi Tamás (1975)

költő, esszéista.

Karkó Ádám (1997)

költő, az *Új Köznevelés* című pedagógiai magazin szerkesztője.

Mórocz Gábor PhD (1981)

irodalomtörténész, tanár.

N. Horváth Béla DSc (1953)

irodalomtörténész, a Pécsi Tudományegyetem professzor emeritusa.

Petrik Béla, dr., LL. M. (1965)

jogász, irodalomtörténész.

Sipos Lajos CSc (1939)

irodalomtörténész, kritikus, a PPKE professzor emeritusa.

Sturm László CSc (1967)

irodalomtörténész, szerkesztő, az ELTE Savaria docense.

Sümei István PhD, habil. (1966)

filozófus, az iASK kutatója és az ELTE PPK docense.

Szász László PhD (1950)

irodalomtörténész, esszéíró, KRE-BTK nyugalmazott egyetemi docense.

Tóth László (1949)

költő, író, műfordító, a Magyar Művészeti Akadémia rendes tagja.

Ablonczy, László (1945)

theatre director, critic, writer, regular member of the Hungarian Academy of Arts.

Babus, Antal, PhD (1960)

literary historian, translator, librarian, Head of the Manuscript Archives of the Hungarian Academy of Sciences.

Balogh, Gergő, PhD (1991)

literary historian, adjunct professor at the Eszterházy Károly Catholic University.

Csatári, Bence, PhD (1972)

historian, researcher at the Committee of National Remembrance.

Csuday, Csaba, PhD (1944)

poet, literary translator, essayist, editor, retired university lecturer.

Fülöp, József, PhD (1979)

Germanist, aesthete, literary translator, lecturer at the Faculty of Arts, Károli Gáspár University of the Reformed Church in Hungary.

Halmi, Tamás (1975)

poet, essayist.

Karkó, Ádám (1997)

poet, editor of the pedagogical magazine *Új Köznevelés*.

Mórocz, Gábor, PhD (1981)

literary historian, teacher.

N. Horváth, Béla, DSc (1953)

literary historian, professor emeritus of the University of Pécs.

Petrik Béla, dr., LL. M. (1965)

lawyer, literary historian.

Sipos, Lajos, CSc (1939)

literary historian, critic, professor emeritus of Pázmány Péter Catholic University.

Sturm, László, CSc (1967)

literary historian, editor, docent at ELTE Savaria University.

Sümei, István, PhD, habil. (1966)

philosopher, researcher at iASK and associate professor at ELTE Faculty of Education and Psychology.

Szász, László, PhD (1950)

literary historian, essayist, retired associate professor at the Faculty of Arts, Károli Gáspár University of the Reformed Church in Hungary.

Tóth, László (1949)

poet, writer, translator, regular member of the Hungarian Academy of Arts.